

บทที่ 4

ผลการวิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยเรื่องความฉลาดทางอารมณ์ของตัวละครในวรรณคดีมรดก ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ตัวละครที่มีพฤติกรรมแสดงออกถึงความฉลาดทางอารมณ์ จำนวน 5 ตัวละคร จากวรรณคดี 2 เรื่อง คือขุนช้างขุนแผน และพระอภัยมณี ผู้วิจัยได้ดำเนินการอ่านสำรวจ และวิเคราะห์ความฉลาดทางอารมณ์ของตัวละครจากบทสนทนา รวมถึงความรู้สึกของตัวละครที่แสดงออกทางพฤติกรรม เพื่อจำแนกความฉลาดทางอารมณ์ที่ปรากฏ และนำผลการวิเคราะห์พฤติกรรมตัวละครด้วยการพรรณนาวิเคราะห์ มีการยกตัวอย่างพฤติกรรมเด่นๆของตัวละครได้แสดงออกมาแล้วนำมาอธิบายตามทฤษฎีของแดเนียล โกลแมน (Daniel Goleman) และรูปแบบการอบรมเลี้ยงดูเด็ก (โดยประยุกต์จากแนวคิดของ ดวงเดือน พันธุมนาวิน อรพินทร์ ชุชม และงามตา วนินทานนท์) โดยจะนำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูลเป็น 2 ตอน ดังนี้

ตอนที่ 1 ผลการวิเคราะห์ความฉลาดทางอารมณ์ของตัวละครในวรรณคดีมรดก

1.1 ความฉลาดทางอารมณ์ของตัวละครในวรรณคดีมรดก เรื่องขุนช้างขุนแผน

1.2 ความฉลาดทางอารมณ์ของตัวละครในวรรณคดีมรดก เรื่องพระอภัยมณี

ตอนที่ 2 ผลการวิเคราะห์วิธีการอบรมเลี้ยงดูที่ตัวละครได้รับ

2.1 การอบรมเลี้ยงดูที่ตัวละครในวรรณคดีเรื่องขุนช้างขุนแผนได้รับ

2.2 การอบรมเลี้ยงดูที่ตัวละครในวรรณคดีเรื่องพระอภัยมณีได้รับ

ดังจะเสนอรายละเอียดในลำดับต่อไป

ตอนที่ 1 ผลการวิเคราะห์ความฉลาดทางอารมณ์ของตัวละครในวรรณคดีมรดก

ความฉลาดทางอารมณ์ของตัวละครในวรรณคดีมรดก เรื่อง ขุนช้าง ขุนแผน

ขุนแผน¹ หรือ พระกาญจนบุรี บุตรของขุนไกรพลพ่าย กับนางทองประศรี ขุนแผนได้อยู่พร้อมหน้าครอบครัวจนอายุ 5 ขวบ ก็พบกับการพลัดพราก เมื่อขุนไกรพลพ่ายถูกสมเด็จพระพันวษาสังหารชีวิต นางทองประศรีจึงพาขุนแผนหนีไปอยู่เมืองกาญจนบุรี การเดินทางครั้งนี้ขุนแผนพบกับความยากลำบากในการเดินทาง ไม่มีอาหารดื่มน้ำอย่างที่เคยกินเป็นประจำ นอนบนต้นไม้ ถูกมด รบกวนกัด เดินแต่ละก้าวก็เต็มไปด้วยความยากลำบาก “ก้าวยวดยาวนักก็จึกล้ม เจ็บระบมตื่นแตกจนแหลกเหลว แผ่นดินร้อนเหลือใจตั้งไฟเปลว....” เหตุการณ์ในครั้งนี้ก็สร้างประสบการณ์ให้แก่ขุนแผนเป็นอย่างมาก

นางทองประศรีทำหน้าที่เป็นทั้งบิดา และมารดาได้เป็นอย่างดี นางต้องรับภาระหนักทั้งด้านการเลี้ยงดูขุนแผนและทำมาหาเลี้ยงตนเองกับลูก ทั้งสั่งสอนวิชาความรู้ให้ขุนแผนและยังชี้แนะเมื่อขุนแผนต้องการหาความรู้เพิ่มเติม ดังบทกลอน

๑ ครานั้นทองประศรีผู้มารดา	ได้ฟังลูกว่าหาขัดไม่
อันสมภารที่ชำนาญในทางใน	ท่านขวัญวัดส้มใหญ่แต่ดีครัน
เจ้าคิดนี้ดีแล้วแก้วแม่อา	แม่จะพาไปฝากขวัญบุญนั้น
จะได้รู้การณรงค์คงกระพัน	ให้เหมือนกันสืบต่อพ่อขุนไกร

(ขุนช้างขุนแผน : 45)

ขุนแผนบวชเณรที่วัดส้มใหญ่จนสำเร็จวิชาการต่างๆ เมื่ออายุ 15 ปี จากนั้นก็ไปศึกษาวิชาต่อที่วัดป่าเลไลยก์กับสมภารมี จังหวัดสุพรรณบุรีแล้วไปเรียนต่อที่วัดแค กับสมภารคง ที่นี้ได้พบกับขุนช้างและนางพิมพิลาไลย ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นนางวันทองเพราะป่วยรักษาอย่างไรก็ไม่หายขรัวตาจึงเปลี่ยนชื่อให้จึงหายจากอาการไข้ ขุนแผนชอบพอและได้แต่งงานกับนางวันทอง หลังจากแต่งงานไม่นานขุนแผนต้องพลัดพรากจากกัน เพราะได้รับคำสั่งให้ไปตีเมืองเชียงทองและเชียงอินทร์ ขุนแผนได้นำลาวทองลูกสาวนายแคว้นบ้านจอมทองมาเป็นภรรยา หลังจากรบชนะสมเด็จพระพันวษาได้ปูนบำเหน็จให้เป็นพระกาญจนบุรี เมื่อขุนแผนกลับมาที่เรือนก็พบว่า นางวันทองแต่งงานกับขุนช้าง ทำให้ขุนแผนโกรธแค้นมากจะไปทำร้ายขุนช้าง แต่นางลาวทองได้ห้ามและพูดเตือนสติขุนแผน ทำให้นางวันทองไม่พอใจจึงทะเลาะวิวาทกับนางลาวทอง เมื่อขุนแผนเข้าห้ามและต่อว่านางวันทองทำให้นางวันทองไม่พอใจที่ขุนแผนเข้าข้าง นางลาวทอง จึงพูดจาก้าวร้าวกับ

¹ ในงานวิจัยนี้ เมื่อมีการกล่าวถึง “พลายแก้ว” “เณรแก้ว” หรือ “พระสุรินทภักข์” ผู้วิจัยจะขอใช้ชื่อ “ขุนแผน” แทน

ขุนแผนทำให้ขุนแผนโกรธมากตัดความสัมพันธ์และเข้าไปทำร้ายนางวันทอง จากนั้นจึงพานางลาวทองไปอยู่กาญจนบุรีทิ้งให้นางวันทองไว้กับขุนช้าง

ต่อมาขุนแผนและขุนช้างได้เป็นมหาศึกเล็กศึกหัด มีเหตุให้ขุนช้างกลั่นแกล้งขุนแผนเมื่อนางลาวทองป่วยหนักขุนแผนฝากเวรยามไว้กับขุนช้าง เพื่อไปเยี่ยมนางลาวทอง ขุนช้างทูลสมเด็จพระพันวษาว่าขุนแผนหนีราชการไปหาเมีย ด้วยเหตุนี้ทำให้สมเด็จพระพันวษาโกรธขุนแผนมาก จึงให้ทหารไปพาตัวนางลาวทองมาขังไว้ในวัง

ขุนแผนคิดแก้แค้นขุนช้างจึงลักนางวันทองไป ทำให้ต้องหลบซ่อนอยู่ในป่า ขุนช้างทูลสมเด็จพระพันวษาว่าขุนแผนคิดเป็นขบถ สมเด็จพระพันวษาจึงรับสั่งให้นำกองทัพติดตามขุนแผนและนางวันทอง เมื่อผู้กั้นทหารล้มตายเป็นจำนวนมากจนกระทั่งนางวันทองท้องแก่ใกล้คลอด ขุนแผนเห็นใจและสงสารนางวันทองจึงเข้ามอบตัวต่อพระพิชิตและต่อผู้คดีและขุนแผนขณะคดีขุนแผนยังไม่หมดเคราะห์กรรม เมื่อขุนแผนทูลขอนางลาวทองที่ต้องโทษอยู่ในวัง ด้วยเหตุนี้ทำให้สมเด็จพระพันวษาริ้วมาก สั่งจองจำขุนแผนนานถึง 15 ปี ขุนแผนพ้นโทษเมื่อพลายงามลูกที่เกิดกับนางวันทองทูลขอให้พ่อไปช่วยทำศึก เมื่อทำศึกชนะสมเด็จพระพันวษาพระราชทานรางวัลให้ขุนแผนโดยแต่งตั้งให้ขุนแผนเป็นพระสุรินทรฤาไชยมไหสุริย์ภักดี หลังจากที่นางวันทองถูกประหารขุนแผนก็อยู่กับนางลาวทองและนางแก้วกิริยา

ขุนแผนมีลักษณะของพระเอกที่เป็นตัวแทนของชายไทยในสมัยก่อน คือมีความกล้าหาญ เด็ดเดี่ยว มีความสามารถรอบด้าน ทั้งการต่อสู้ เวทมนตร์คาถา ทั้งมีรูปร่างหน้าตาดีมีความสง่างาม ความเก่งกล้าสามารถของขุนแผนปรากฏให้เห็นอย่างเด่นชัดเมื่อขุนแผนทำศึกแม้ข้าศึกจะมีมากเพียงใดขุนแผนก็ต่อสู้ด้วยความกล้าหาญและไม่หวาดหวั่น ลักษณะที่โดดเด่นของขุนแผนอีกประการคือ ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ เมื่อขุนแผนกระทำความผิดก็ยอมรับโทษด้วยการถูกจองจำโดยไม่คิดที่จะหลบหนีหรือต่อสู้ กล่าวได้ว่าขุนแผนมีความซื่อสัตย์และรักษาคำพูดเสมอ ลักษณะนิสัยของขุนแผนที่มีความร้ายกาจก็มีมากเช่นกัน คือ มีความก้าวร้าว ความมุทะลุ เอาแต่ใจตนเอง ขุนแผนง่าย ขาดความยับยั้งชั่งใจ เพราะถือว่าตนเองมีวิชามากและเป็นที่รักใคร่ของเจ้านาย

อาจกล่าวได้ว่าขุนแผนเป็นตัวละครที่เป็นตัวแทนของชายไทยสมัยก่อนที่มีรูปร่างหน้าตาดี เก่งกล้าสามารถ ลักษณะนิสัยของขุนแผนมีทั้งด้านดีและด้านร้าย มีความเป็นมนุษย์มากที่สุด

ความเจ้าชู้เป็นพฤติกรรมที่ขุนแผนมีความโดดเด่น ขุนแผนมีลักษณะของความเจ้าชู้อย่างชัดเจน เมื่อขุนแผนเข้าใกล้หญิงใดหรือหากขุนแผนต้องการหญิงใดก็จะใช้คารมและวิธีการต่างๆ แม้กระทั่งใช้เวทมนตร์คาถาเพื่อให้ผู้หญิงเคลิบเคลิ้ม ดังจะเห็นได้จากที่ขุนแผนมีภรรยาหลายคน คือ นางวันทอง นางลาวทอง นางแก้วกิริยา นางสาวทอง นางสาวบัวคลี่ ขุนแผนมักปฏิบัติกับคนรัก

ด้วยความอ่อนโยน ให้ความรักและทะนุถนอมและเอาใจใส่เป็นอย่างดี เมื่อขุนแผนให้ความรักกับใคร่ขุนแผนก็รักหมั่นใจ

ความเจ้าชู้เป็นพฤติกรรมของขุนแผนที่แสดงออกตั้งแต่เด็ก ดังที่ขุนแผนได้ชวนนางวันทองและขุนช้างเล่นเป็นหัวเมีย พฤติกรรมดังกล่าวของขุนแผนมีแรงขับทางเพศเกินวัยของเด็ก ดังบทกลอน

พลายแก้วว่าเล่นเกิดเป็นไร	ให้ขุนช้างนั้นไซ้รู้เป็นหัวปลาน
ตัวข้าจะย่องเข้าไปหา	จะไปลักเจ้ามาเสียจากช้าง
ทั้งสองคนรบเร้าเฝ้าชวนนาง	จึงหักไปไม่ว่างต่างเตียงนอน
นางฉลาดกวาดทรายกลายเป็นเรือน	พูนขึ้นกล่นเกลื่อนดังฟูกหมอน
นางพินอนพลาทกลางดินดอน	เจ้าขุนช้างหัวกล่อนเข้านอนเคียง
พลายแก้วโคดแหวกเข้าแทรกกลาง	ชกหัวขุนช้างที่กลางเกลี้ยง

(ขุนช้างขุนแผน : 11)

เมื่อขุนแผนโตเป็นหนุ่มและบวชเณรเพื่อศึกษาความรู้ที่วัดป่าเลไลยก์ และได้พบกับนางวันทองที่มามีบุญที่วัด เมื่อได้พูดคุยกันเณรแก้วก็แสดงพฤติกรรมเจ้าชู้กับนางวันทอง เมื่อครั้งขึ้นเทศน์มหาชาติกัณฑ์มัทรี ดังบทกลอน

.....	หมายเห็นเจ้าพิมผู้นี้มน้ำ
พินน้อยพอหมอยไปปะดา	อายหน้าก้มนั่งอยู่ในที่
เณรพลายจิ้งร้ายละลายเข้า	ประจำจิตรประสมเนตรวิเศษศรี
กำลังมนตร์ดลพิมให้ยินดี	ไม่ขาดที่จะเลื้อยไปต่อตา
พอสบพักตร์เณรพยกให้ทันใด	ด้วยน้ำใจผูกพันกระสันหา

(ขุนช้างขุนแผน : 61)

เมื่อขุนแผนเกิดความรักต่อนางวันทองก็เพียรพยายามที่จะได้นางมาเป็นภรรยา ทั้งที่ตนนั้นอยู่ในสมณะเพศ เณรแก้วตั้งใจไปบิณฑบาตที่หน้าบ้านของนางวันทองและพูดจาอ่อนหวานหวานล้อมนางสายทองให้เป็นแม่สื่อให้จนนางสายทองใจอ่อนยอมช่วย นางสายทองพูดจาหวานล้อมให้นางวันทองไปพบกับเณรแก้วที่ไร่ฝ้าย เมื่อพบกันเณรแก้วก็เกี้ยวพาราสีและได้ล่วงเกินนางวันทอง หลังจากนั้นขุนแผนก็นัดแนะกับนางวันทองว่าคืนนี้ขุนแผนจะลอบไปหานางที่ห้อง และได้เสียกับนางวันทองซึ่งขณะนั้นขุนแผนสีกออกมาชั่วคราวเท่านั้น

หลังจากที่ขุนแผนได้นางวันทองแล้วยังแสดงความเจ้าชู้กับนางสายทอง พี่เลี้ยงของนางวันทองอีกด้วย นางสายทองเป็นแม่สื่อให้ขุนแผนได้สมหวังกับนางวันทอง ขุนแผนลักลอบเข้าหานางสายทองและได้นางสายทองเป็นภรรยาอีกคน ทั้งที่นางวันทองยังนอนอยู่ในห้อง กล่าวได้ว่า ขุนแผนไม่มีความเกรงใจนางวันทอง ขุนแผนไม่สามารถยับยั้งจิตใจตนเองได้เมื่อมีความต้องการ แม้จะไม่ถูกต้องก็ตาม ดังที่พูดจาหวานล่อมนางสายทองยอมเป็นของตนด้วยถ้อยคำที่อ่อนหวาน แสดงถึงความรักที่มีต่อนางสายทอง ดังบทกลอน

๑ พลายแก้วยิ้มแล้วตอบสายทอง	วานอย่าร้องเลยฉันเข้ามาหา
ด้วยสุดกลั่นกลืนรักหนักอุรา	ขอขมาเถิดอย่าถือว่าพี่เมีย
พี่ก็ไม่แค้นกับฉันนัก	ถึงร่วมรักครองกันนั้นไม่เสีย
แก่กว่านี้ก็ยังมิเป็นขู่เมีย	วานอย่าห้ามให้ทะเลาะห้อยใจ ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 140)

ขุนแผนสามารถใช้วาจาที่อ่อนหวาน โอ้อโลม หวานล่อมเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนเองต้องการโดยเฉพาะเรื่องผู้หญิง ขุนแผนใช้วาจาเกี้ยววนผู้หญิงใจอ่อนยอมเป็นภรรยาของขุนแผน ดังเช่น เมื่อครั้งที่ขุนแผนยกทัพไปทำศึกและได้นางลาวทองเป็นภรรยาอีกคน ขุนแผนก็ใช้วาจาหวานล่อมนางลาวทองจนนางยอมเป็นภรรยาของขุนแผน

นางบัวคลี่ ภรรยาอีกคนที่ขุนแผน ใช้วาจาเกี้ยว และหลงรักขุนแผนทั้งที่รู้จักกัน ไม่นานก็ยอมแต่งงานกับขุนแผน ดังบทกลอน

๑ ครานั้นบัวคลี่ศรีใส	วาบใจก่อนก่อนสะท้อนอก
ชายกระตบกระทั้งถูกเหมือนลูกนก	จึ่งกตกประหม่าไม่พาที
เจ้าพลายแก้วเห็นนางระคายจิตร	กระหมุดกระหมิดหมายเมินสะเทินหนี
จึ่งคะนองวอนว่าได้ปราณี	มิพอที่จะมาอาวระกายใจ
แนบนางพลางเป่าละลวยลม	เสกประสมเนตรนางทางปราศรัย
พี่รักเจ้าเท่าเทียมชีวลัย	จะค้อนควักผลักใส่ไปไยมิ
แล้วอุ้มนางขึ้นวางกลางที่นอน	วิงวอนหยอกเข้าเจ้าบัวคลี่
จงผินผันหันหน้ามาข้างนี้	เสียแรงพี่รักเจ้าเท่าดวงใจ ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 342)

นางแก้วกิริยา ถูกเจ้าเมืองสุโขทัยกรรยาอีกคนของขุนแผน เมื่อตอบขึ้นเรือนขุนช้างเพื่อไปลักพาตัวนางวันทองและพบนางแก้วกิริยาและได้แตะเนื้อต้องตัวก็รู้ว่าไม่ใช่นางวันทอง ด้วยความเจ้าชู้ขุนแผนก็บอกว่าคิดว่านางแก้วกิริยาคือนางวันทองจึงได้จับเนื้อต้องตัว เมื่อได้เจรจากัน ขุนแผนใช้คารมอันอ่อนหวาน เกี้ยวนางแก้วกิริยาจนได้นางเป็นภรรยาอีกคน โดยลืมนึกประสงค์ที่ตนมาที่เรือนของขุนช้างไปชั่วขณะ ขุนแผนมีพฤติกรรมการใช้วาจาอ่อนหวาน โอ้อโลมให้ผู้หญิงรู้สึกว่าคุณเป็นที่รักและมีความสำคัญอย่างยิ่ง ทำให้ผู้หญิงทุกคนยอมมอบกายและใจและยอมตามใจขุนแผนอยู่เสมอ

ดังที่กล่าวข้างต้นขุนแผนมีลักษณะของชายไทยสมัยก่อนที่มีความเจ้าชู้ มีภรรยาหลายคน แต่หญิงเดียวที่ขุนแผนรักสุดหัวใจและรักมั่นคงไม่เปลี่ยนคือนางวันทอง แม้ในบางครั้งขุนแผนจะโกรธแค้น จนสามารถฆ่านางให้ตายได้ หรือลืมนางไปบ้างยามที่ขุนแผนอยู่กับภรรยาคนอื่น แต่ในจิตใจลึกๆของขุนแผนนั้นยังคงคิดถึงนางวันทองอยู่เสมอ ดังบทกลอน

๑ ครั้นสนธยาอำค่าแล้ว	พลายแก้วลาวทองผ่องใส
นอนในห้องทั้งสองสำราญใจ	ลาวทองหลับไปในไสยา
เวลาดึกเดือนส่องผ่องแผ้ว	เจ้าพลายแก้วนี้กะนั่งถึงเคหา
ปานนี้พินิจน้อมของพี่ยา	จะละห้อยคอยท่าทุกคืนวัน
ถ้ามีรับสั่งมาให้หาทัพ	จะได้กลับไปชมภิรมย์ขวัญ
การศึกก็สำเร็จเสร็จพลัน	นี้อีกสักกี่วันจะได้ไป
แต่อดอึดฮัดฮัดให้ขัดจิต	หลับนอนหาสนิทหลงได้ไม่
ยิ่งคิดก็ยืงนานรำคาญใจ	ต้องจำกล้ำกลืนไว้ในใจคอ ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 227)

แม้กระทั่งนางวันทองตกเป็นภรรยาของขุนช้าง ขุนแผนก็ไม่สามารถตัดใจจากนางได้ ทำให้ขุนแผนลักพาตัวนางวันทองไปจากขุนช้างทำให้เกิดคดีความกันขึ้น พฤติกรรมดังกล่าวของขุนแผนจึงพิจารณาได้ว่า แม้ขุนแผนจะมีภรรยาหลายคนแต่ผู้หญิงคนเดียวที่ขุนแผนรักที่สุดคือนางวันทอง

พฤติกรรมด้านอารมณ์ของขุนแผนนั้น จากการศึกษพบว่าขุนแผนมีจิตใจที่เข้มแข็งไม่หวั่นไหวกับสิ่งต่างๆ แต่เหตุการณ์ที่ขุนแผนแสดงให้เห็นว่ามีสภาวะที่จิตใจอ่อนแอ และไม่สามารถควบคุมอารมณ์ได้นั้นมักจะเกี่ยวข้องกับความรัก ในสถานการณ์ที่ขุนแผนต้องพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ดังที่เมื่อขุนแผนจะเดินทางไปกาญจนบุรีเพื่อให้นางทองประศรีมาเจอจากผู้หญิงนาง

วันทอง ก่อนจะออกเดินทางขุนแผนร้องไห้คร่ำครวญหลายต่อหลายครั้ง เพราะตนไม่อยากจากนางวันทองไป

เมื่อขุนแผนต้องเป็นผู้นำทัพไปทำศึกกับเมืองเชียงทองหลังจากแต่งงานเข้าหอเพียงไม่กี่วัน ขุนแผนก็ร้องไห้คร่ำครวญด้วยความไม่อยากจากนางวันทองไปไหน เมื่อถึงเวลาออกเดินทางขุนแผนและนางวันทองก็ร้องไห้คร่ำครวญจนกองทัพเดินลับตาไปแสดงถึงความเสียใจที่ต้องจากกัน ดังบทกลอน

ผลิผลตามหัวเข้าในห้อย	เจ้าแก้วเห็นหน้าน้องลูกผวา
ระทวยทอดกอดพิมพ์รีมน้ำตา	พระพันวษาตรัสใช้พี่ไปทัพ

(ขุนช้างขุนแผน : 180)

เมื่อนางวันทองตั้งครรภ์ในระหว่างที่หนีอยู่ในป่าขุนแผนก็ร้องไห้ด้วยความสงสารนางวันทองและถูกในท้องที่ต้องมალำบากเพราะตนเอง เมื่อคิดได้ดังนั้นขุนแผนจึงเข้ามอบตัวต่อพระพิชิตร ดังบทกลอน

น้ำตาตกอกจะครากด้วยยากอยู่	พี่ดูเห็นท้องน้องเติบโตใหญ่
คงจะคลอดลูกยาไม่เข้าไป	จะได้ใครรักษาพยาบาล
เราสองคนจนใจไร้ที่อยู่	เปลือยขัดขวางเพราะห่างบ้าน
หูกยาสารพัดจะกันดาร	ที่นอนหมอนมุ้งม่านก็ไม่มี
ยังส่วนลูกฟูกเมาะก็ขาดครบ	พี่ปรารถลูกน้อยจะหมองศรี
จะกรำฝนทนแดดทั้งตาปี	เรานี้อดอยากอยู่เท่าใด
ยังลูกอ่อนก็จะอ่อนแต่อาหาร	นำร่ำคาญคิดมาน้ำตาไหล
ทั้งหัวเมียแสนอนาถเพียงขาดใจ	สุดอาลัยแล้วก็กอดกัน โศกา ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 465)

ขุนแผนแสดงให้เห็นความอ่อนไหวอีกครั้งเมื่อนางทองประศรีพาพลาญงามไปเยี่ยมขุนแผนในคุก และได้ทราบว่าพลาญงามถูกขุนช้างลงโทษฆ่าก็ร้องไห้คร่ำครวญด้วยความเสียใจที่ไม่อาจปกป้องพลาญงามได้ จึงคิดที่จะไปแก้แค้นด้วยการฆ่าขุนช้างให้ตาย

เหตุการณ์ที่ทำให้ขุนแผนเสียใจมากที่สุดคือ นางวันทองถูกประหารชีวิต ขุนแผนทำนายฝันให้นางวันทองก็ทราบว่านางจะต้องเสียชีวิตก็น้ำตาตกด้วยความสงสารและเมื่อสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้นางวันทองไปประหาร ขุนแผนก็น้ำตาคลอด้วยความโศกเศร้าเสียใจสงสารนางวันทองจนถึงขั้นสิ้นสติ ดังบทกลอน

ขุนแผนสุดแสนสงสารน้อง นั่งลงข้างวันทองน้ำตาไหล
 อัลดั้นนั่งอิงตะลึงตะไล สะอื้นไห้ไม่ออกซึ่งวาจา

(ขุนช้างขุนแผน : 863)

ขุนแผนพยายามช่วยชีวิตนางวันทองด้วยการเอาตัวเข้าบังคมดาบของเพชฌฆาต แต่ก็ถูกจับไว้แม้จะคืนให้พ้นจากการถูกจับกุมอย่างไรก็ไม่สามารถช่วยนางวันทองได้ เมื่อขุนแผนเห็นว่านางวันทองถูกประหารแล้วก็เสียใจมากเป็นลมหมดสติอีกครั้ง ดังบทกลอน

เพชฌฆาตดาบยาวก้าวเข้ามา ขุนแผนโถมดาคร่อมเมียไว้
 ภูคคร่ำคว่ำกันอยู่คั่นคี่ พ้นฝั่งถูกขุนแผนหาเข้าไ้
 ดาบอยู่พับยับเยินไป เข้ากลุ่มรุมหุดได้ขุนแผนมา
 ขุนแผนฮึดฮัดกัดฟันเกรี้ยว บิดตัวเป็นเกลียววางภูหา
 เพชฌฆาตแกว่งดาบวาววามมา ย่างเท้ากว้างแล้วฟันลง
 ต้องคอนางวันทองขาดสะบั้น ชีวิตดับดับพลันเป็นผุยผง
 พอพระไวยถึงโศก โจนม้าลง ตรงเข้ากอดดินแม่แน่นิ่งไป
 ขุนแผนก็ล้มลงทั้งยืน ปี่มจะไม่คงคืนชีวิตได้

(ขุนช้างขุนแผน : 878)

พฤติกรรมที่แสดงถึงความฉลาดทางอารมณ์ของขุนแผน

ขุนแผนตัวละครเอกที่แสดงพฤติกรรมทั้งด้านบวกและด้านลบได้อย่างชัดเจนตลอดทั้งเรื่อง พฤติกรรมที่มีความโดดเด่นของขุนแผน คือ ขุนแผนมีความความกล้าหาญ มั่นใจในความสามารถของตนเอง รู้ความสามารถหรือศักยภาพของตนเอง มีความจงรักภักดี

ขุนแผนมีพฤติกรรมที่แสดงออกว่าสามารถประเมินตนเองได้ตามจริง รู้ความต้องการของตนเอง ดังตอนที่ขุนแผนถูกสมภารไล่ออกจากวัดแล้วก็ไม่กลัวกลับไปวัดอีก นึกถึงคำพูดของนางทองประศรีว่า ที่วัดแควเมืองสุพรรณ มีสมภารคงที่เป็นเพื่อนกับขุน ไกรพลพ่ายเป็นผู้มีวิชาความรู้ยิ่งนัก จึงตัดใจจาก นางวันทองเพราะคิดว่าหากสึกไปวิชาความรู้ที่ได้ก็ยังมีไม่มาก จึงตัดใจไปวัดแควและบอกสมภารว่าเป็นลูกขุน ไกรพลพ่ายมาขอฝากตัวเป็นศิษย์ ดังบทกลอน

๑ ครานั้นจึงโหมเจ้าเณรแก้ว หนีสมภารไปแล้วไม่กลับได้
 ยิ่งคิดเวียนวนในใจ อยู่วัดป่าเลไลยก์ช้านาน
 วิชาไม่ชำนาญเชี่ยวชาญ ยังวัดแควนั้นว่าเยี่ยมเยี่ยมหาญ

แม่ทองประศรีบอกมาก็ช้านาน ว่าสมภารซื้อคงเป็นคนดี
 อยู่สุพรรณแล้วให้ฉันไปค้นหา เพื่อนสนิทบิดาที่เป็นผี
 ไปเรียนต่อพอจะได้ความรู้ดี แต่เป็นห่วงพิณพินี่สุดใจ
 จะว่าเราหลบหนีหนีสักจา จะสีกไปก็วิชาหาจะจกไม่
 ถึงรักสตั้ยต้องตัดความอาลัย คิดแล้วห่มสไบรีบเดินมา
 ออกทุ่งมุ่งทางคันไม้เสียด ถึงเพนียดเที่ยวค้นคันถามหา
 เขารับบอกเห็นวัดถนัดตา หมายศาลาริบทะบึงถึงวัดพลัน
 พอเถรอันกวาดวัดอยู่คนเดียว เห็นเถรแก้วแกเหลียวขมิ้มมัน
 ถามเถรเอ็นดูอย่าพรางกัน ท่านสมภารคงนั้นอยู่แห่งไร
 เถรอันฟังคดีที่เถรถาม ไม่พรางความบอกที่แล้วชี้ให้
 สามหลังกุฎมีหอไตร เถรแก้วดีใจรีบโคลคลา
 พอขร้วงคงลูกออกมานอกชาน เถรแก้วกราบกรานเข้าไปหา
 ท่านสมภารถามไปมิได้ช้า เอ็งไปไหนมาออเถรนี้
 เถรแก้วตอบคำท่านขร้วไป จันคือบุตรขุนไกรที่เป็นผี
 ชื่อว่าพลายแก้วผู้รักดี ท่านทองประศรีเป็นมารดา
 บอกไว้ให้มาหาพระอาจารย์ เถรหลานนี้จึงค้นคันมาหา
 เข้าสุพรรณค้นถามเนื้อความมา จะขอเรียนวิชาสืบต่อไป ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 119-120)

ขุนแผนมีความมั่นใจในความสามารถของตนเอง เพราะได้เรียนวิชาจนมีความชำนาญและ
 เก่งกล้า เมื่อขุนแผนเรียนวิชากับสมภารคงจนเก่งกาจแล้วก็ยังต้องการที่เรียนวิชาเพิ่ม ดังนั้นจึง
 เดินทางไปเรียนวิชากับสมภารคง วิชาที่เกี่ยวกับไสยศาสตร์ คาถาอาคมต่างๆ นั้นขุนแผนมีความ
 ชำนาญมาก ดังที่ปรากฏในหลายกรณี เช่น ใช้สะกดกองทัพ ใช้เพื่อทำให้ผู้อื่นมีใจรักใคร่ในตนเอง
 ทำให้ผู้อื่นได้รับความอับอายหน้าดั่งที่ทำได้กับขุนช้าง

เห็นได้ว่าขุนแผนมีความเก่งกล้าสามารถในวิชาความรู้ต่างๆ ที่ได้เรียนมา ทำให้ขุนแผน
 มีความมั่นใจในความรู้ความสามารถของตนเอง เห็นได้จากการขุนแผนแสดงความสามารถให้
 ปรากฏตั้งแต่เด็ก ดังตอนที่ยังบวชเป็นเณร ก็สามารถเทศน์ เทศน์กัณฑ์มัทรี ต่อหน้าชาวบ้านด้วย
 ความมั่นใจ ไม่มีความประหม่า เินอาย และเมื่อขุนแผนเรียนวิชากับสมภารมีและได้ฝึกและลอง
 วิชาจนมีความชำนาญแล้วจึงเชื่อมั่นในวิชาความรู้ของตนเองมากยิ่งขึ้น

ขุนแผนแสดงความมั่นใจในความสามารถของตนเองอย่างชัดเจนอีกครั้งเมื่อครั้งต้องเป็นผู้นำทัพไปทำศึก หลังจากที่ยุทธแผนแต่งงานกับนางวันทองได้เพียงสองวัน ขุนช้างได้กราบทูลสมเด็จพระพันวษาว่าขุนแผนเป็นผู้มีความสามารถมาก ทำให้สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้ขุนแผนเป็นผู้นำทัพไปทำศึกกับเชียงทอง นางวันทองเมื่อทราบว่ายุทธแผนต้องไปทำศึกก็ร้องไห้คร่ำครวญบริภาษขุนช้าง ขุนแผนได้พูดปลอบนางวันทองว่าไม่ต้องกลัวว่าตนจะเป็นอะไรเพราะตนเองนั้นมีวิชาอาคมเก่งกล้า จะเป็นหัวหน้าวันทองเท่านั้นเพราะต้องจากกันหลายปี การเป็นผู้นำทัพในการทำศึกกับเชียงทองครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ยุทธแผนได้แสดงความสามารถและได้ชัยชนะกลับมา

เมื่อครั้งพระยาฟ้าลั่นกล่าววาทะจากภูมื่นในฝีมือการต่อสู้ของขุนแผน เพราะเห็นว่าขุนแผนมีรูปร่างที่อ้วนแอ่นเหมือนหนุ่มเจ้าสำราญ คงไม่มีฝีมือในการรบ เป็นอีกครั้งที่ยุทธแผนแสดงความเชื่อมั่นว่าตนมีฝีมือ จึงยิ้มตอบและกล่าวอย่างใจเย็นว่าอย่าประมาทฝีมือคนไทย หากพุดจาโห้งนักหากจะฆ่าก็พริบตาเดียว ให้เมืองเชียงใหม่สวามีภักดีเสียและจะรอดตัว คังบทกลอน

๑ ครานั้นจึง โหมเจ้าพลายแก้ว	ยิ้มแล้วตอบคำที่ว่าขาน
เรานี้ฤๅคือว่าองค์พระกาล	ยอดทหารอยู่ในอยุธยา
เราเชื่อว่านายพลายแก้ว	ได้ทดลองกันแล้วจึงอาสา
.....	
ท่านอย่าองอาจประมาทไทย	ถ้าไม่ดีที่ไหนเราจะมา
นามกรของท่านนั้นชื่อไร	คารมใหญ่ยิ่งขดมมาอดกล้า
โมโหโห้ข้างเจรจา	พริบตาเดียวดอกจะบรรลัย
จะพากันสิ้นชาติศาสนา	ที่ยกมาหาเหลือกลับไปไม่
จะบอกเจ้าเภาบุญให้อุ่นใจ	จงอ่อนน้อมยอมไทยจะรอดตัว ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 204)

ต่อมาขุนแผนอาสาให้นำเหล่าทหารต่อสู้กับข้าศึกโดยไม่มีความเกรงกลัว ดังที่กราบทูลสมเด็จพระพันวษาว่าจะเอาเฉพาะไพร่หาบเสบียงอาหารเท่านั้น ที่เหลือขอพระราชทานคนลูกจำนวน 35 คน ที่มีวิชาอาคมเท่านั้นพอ เหตุการณ์ครั้งนี้แสดงให้เห็นว่าขุนแผนเชื่อมั่นว่าตนสามารถเอาชนะได้จึงทูลขอไพร่พลเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เมื่อขุนแผนได้ชัยชนะกลับมาทำให้ขุนแผนได้รับความดีความชอบอย่างใหญ่หลวง

ตอนที่เผชิญหน้ากับท้าวกรุงกาฬ ขุนแผนพูดหมิ่นท้าวกรุงกาฬและตอบโต้ข้อยกกล่าวหา

ของท้าวกรุงกาฬที่ว่า “ขุนแผนทำพฤติกรรมเยี่ยงโจรป่าที่ขโมย ช้าง ม้า และพาคนหนี อยู่ชานช้างม้า ไม่มีหรือจึงคิดคือมาปล้นจนเชียงใหม่” แสดงให้เห็นว่าขุนแผนไม่ได้เกรงกลัวท้าวกรุงกาฬเลย เพราะมั่นใจว่าตนเองสามารถเอาชนะได้ ดังบทกลอน

๑ ครานั้นขุนแผนแสนสะท้าน	ได้ฟังท้าวกรุงกาฬก็ยืมหัว
ช่างพูดได้ไม่คิดถึงเงาตัว	ทำความเข้าใจปิดไม่มีควัน
ซึ่งล้านช้างส่งนางไปกรุงไทย	เจ้าเชียงใหม่เมามิดด้วยโมหันธ์
ลอบไปปลงชิงนางไว้กลางคัน	จับพวกส่งลงทัณฑ์กรรมไว้
ข้าหลวงไทยที่มารับก็จับจำ	เขียนจับยับระย่ำทั้งนายไพร่
กระทำความข่มเหงไม่เกรงใจ	ยังทำให้ยกพลมาชนช้าง
เจ้าท่านนั้นแลเป็นโจรป่า	เอาชีวิตรแลกสตรีไม่มีอย่าง
ถ้ารักตัวกลัวว่าจะวายวาง	ให้ส่งนางคืนไปจะไม่ตาย ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 702)

นอกจากพฤติกรรมข้างต้นแล้วยังพบว่าขุนแผนมีสติรู้เท่าทันอารมณ์ รู้สึกตัวว่าเกิดความรู้สึกอย่างไรและสามารถรับรู้ถึงผลของการกระทำได้ ดังที่ขุนแผนจะไปลักพาตัวนางวันทอง แม้นางทองประศรีจะห้ามอย่างไรขุนแผนก็ไม่ฟัง เพียงแต่บอกนางทองประศรีว่าตนรู้ความจริงที่เกิดขึ้นจากนางสายทองหมดแล้ว เป็นเพราะขุนแผนเองที่ถือโทษโกรธที่นางวันทองก้าวร้าวตนเอง จึงหันหันจากมา และตนเองสืบนางวันทองเพราะมีนางลาวทองอยู่ทำให้นางวันทองต้องประสบชะตากรรมอย่างนั้น และขอให้นางทองประศรีอวยพรให้มีชัยกลับมา ดังบทกลอน

๑ ขุนแผนตอบคำท่านมารดา	แม้ว่าตามเที่ยงหาเถียงไม่
จะว่าชั่วก็ชั่วทุกสิ่งไป	ต่อคิดใคร่ครวญดูจึงเห็นดี
เมื่อเกิดหึงวันถึงสุพรรณพบ	ก็แจ้งจบอยู่ว่าใจไม่หน่ายหนี
นางเล่าความตามจริงทุกสิ่งมี	ถูกเสียที่ถือโทษกระทำโทษ
แล้วหุนหันมาเสียจากห้อง	วันทองร้องไห้ไม่วายโทษ
ผูกคอโยนโจนเจ็บสะอื้นโอย	ระบบนโยบายชำระกำลังใจ
ถึงอย่างนั้นก็ยังมั่นในความหลัง	จะชิงชิงเถลลูกหาเป็นไม
สายทองบอกจริงทุกสิ่งไป	ข้อนั้นถูกไม่ได้คะเนึงคิด
ลาวทองน้องนอนอยู่ในห้อง	ถูกก็ลืมวันทองเสียสนิท
มันแก่งพรากเมียให้เสียมิตร	ขอลองฤทธิ์ให้ญาติพี่น้อง

แม่จ้องอวยชัยให้ลูกแก้ว

ไปแล้วมีชัยอย่าได้พรั่น

(ขุนช้างขุนแผน : 364-365)

ด้านความมีเหตุผลพบว่าขุนแผนแสดงพฤติกรรมที่แสดงออกว่ามีเหตุผล ในการกระทำตั้งแต่เด็ก เมื่อขุนแผนอายุได้ 15 ปี ก็ขอให้นางทองประศรีบวชให้ โดยให้เหตุผลว่า ตนมีความต้องการที่จะเรียนวิชาอาคมเพื่อจะได้เป็นทหารเช่นเดียวกับขุนไกรผู้เป็นบิดา

เมื่อขุนแผนได้ศึกษาคำราชของสมภารบุญแล้ว มีความต้องการเรียนรู้วิชาขั้นสูงขึ้นไปอีก วันหนึ่งจึงเข้าไปกราบขรรค์ดาเพื่อลาไปเรียนต่อที่สุพรรณบุรี สมภารบุญจึงแนะนำอาจารย์ที่วัดป่าเลไลยก์ที่รู้จักกับนางทองประศรีเป็นอย่างดี เณรแก้วจึงไปขอให้นางทองประศรีช่วยไปฝากตัวเป็นลูกศิษย์ท่านสมภาร พฤติกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าขุนแผนนั้นรู้ความต้องการของตนเองตั้งแต่วัยเยาว์

ตอนที่ขุนแผนไปทำศึกกับเมืองเชียงใหม่ได้กราบทูลพระพันวษา ถึงสาเหตุที่เชียงใหม่ต้องไปเข้ากับเชียงใหม่ ไม่ได้เป็นนกสองหัวเพียงแค่เป็นการใช้เล่ห์กลเพื่อให้ตนเองพ้นความตาย ไม่ได้เข้าข้างเชียงใหม่จริงๆ เพราะได้ช่วยฝ่ายไทยตีเชียงใหม่ด้วยความกล้าหาญทั้งเจ้านายและบ่าวหากจะมีความผิดก็มีความชอบอยู่ด้วย ขุนแผนกล่าวอย่างมีเหตุผลที่เชียงใหม่ไปเข้ากับเชียงใหม่ช่วยไม่ได้ต้องโทษ

หลังจากที่ขุนแผนทำศึกชนะเมืองเชียงทอง และได้นางลาวทองเป็นภรรยาและเห็นว่านางลาวทองโสกเศร้าเสียใจที่ต้องจากบ้านมาอยู่กรุงศรีอยุธยา ขุนแผนมีเห็นอกเห็นใจและเข้าใจที่นางลาวทองต้องจากบ้านเกิดเมืองนอน ดังนั้นจึงให้นางลาวทองตัดสินใจด้วยตนเองว่าจะอยู่กับบิดามารดาหรือจะติดตามขุนแผนไปกรุงศรีอยุธยา เมื่อขุนแผนและนางลาวทองเดินทางมาถึงสุพรรณบุรีและเกิดการทะเลาะวิวาทกับนางวันทอง ขุนแผนโกรธและทิ้งนางไว้กับขุนช้างเมื่อขุนแผนคลายโกรธก็เดินทางไปสุพรรณบุรีอีกครั้ง ได้ฟังคำบอกเล่าจากนางสายทองและจากปากนายพันโชติซึ่งเป็นกำนันบ้าน และคิดไตร่ตรองด้วยเหตุผลแล้วก็พบว่าที่นางวันทองต้องตกเป็นภรรยาของขุนช้างเพราะความหุนหันพลันแล่นของตนที่ทิ้งนางไว้กับขุนช้างนั่นเอง ดังบทกลอน

๑ ครานั้นขุนแผนแสนสะท้าน
นั่งนึกตรึกความไปตามจริง
รักสนิทดังชีวิตอันเดียวกัน
ขุนช้างเคียดเข็ญเป็นศัตรู
วันทองอุตส่าห์ครองไม่ตรีท่า
มาเกิดเข็ญเป็นเหตุเภทพาล

ได้ฟังนายบ้านบอกทุกสิ่ง
วันทองนี้มิ่งเมียรักกู
มันเกล้งบั่นอาลัยให้พลัดคู่
ล่อลวงขอสู่ทำการงาน
จนเลิกทัพกลับมาได้ถึงบ้าน
หักหาญให้เสียไม่ตรีมิตร

เพราะกูเองเด็ดดวงหนหัน
จึงเสียใจยอมให้ขุนช้างชิต

นุกบั่นถือโทษเอาเป็นผิด
คิดๆหนึ่งเล่าจะเอาไป

(ขุนช้างขุนแผน : 299)

ตอนที่ขุนแผนมานางบัวคลี่และนำลูกไปปลุกเสกทำกุมารทอง หมั้นหาญจับไล่บ่าวไพร่ให้เข้าสู่กับขุนแผน ขุนแผนได้ตะโกนบอกว่าพวกบ่าวไพร่ไม่ผิด ตนจะฆ่าแต่หมั้นหาญคนเดียว ขุนแผนแสดงออกอย่างชัดเจนว่าไม่ต้องการฆ่าคนอื่นนอกจากหมั้นหาญเพียงคนเดียวเพราะถือว่าไม่มีความผิดและความแค้นต่อกัน ดังบทกลอน

ขุนแผนร้องว่าอายไพร่ไม่มีผิด
อย่าตั้งชื่อถือนายจะวายปราณ

กูจะล้างชีวิตแต่หมั้นหาญ
หัวจะขาดพาดผ่านพสุธา

(ขุนช้างขุนแผน : 354)

ต่อมาขุนแผนคิดจะไปลักพาตัวนางวันทองมาจากขุนช้าง เมื่อนางทองประศรีทราบเรื่องก็ห้ามปรามโดยใช้เหตุผลกับขุนแผนว่า นางวันทองนั้นมีราคีความเสียแล้วไม่คู่ควรกับขุนแผน เมื่อขุนแผนได้ฟังมารดากล่าวเช่นนั้นก็ให้เหตุผลกับนางทองประศรีว่า เหตุที่นางวันทองต้องตกเป็นของขุนช้างเพราะคนที่ทิ้งนางไว้กับขุนช้างเพราะได้นางลาวทองแล้วก็ลืมนางวันทอง นางวันทองไม่เคยรักขุนช้างเลย นางพยายามรักษาตัวไว้คอยคนที่นางวันทองตกอยู่ในสภาพนี้เป็นเพราะตนเอง

๐ ขุนแผนตอบคำทนายมารดา
จะว่าชั่วก็ชั่วทุกสิ่งไป
เมื่อเกิดหึงวันถึงสุพรรณพบ
นางเล่าความตามจริงทุกสิ่งมี
แล้วหนหันมาเสียจากห้อง
ผูกคอโยนโจนเจ็บสะอื้นโอย
ถึงอย่างนั้นก็ยังมีในความหลัง
สายทองบอกจริงทุกสิ่งไป
ลาวทองนื่องนอนอยู่ในห้อง

แม้ว่าตามเที่ยงหาเถียงไม่
ต่อคิดใคร่ครวญดูจึงเห็นดี
ก็เจ็บช้ำอยู่ว่าใจไม่หน่ายหนี
ลูกเสียที่ถือโทษกระทำโอย
วันทองร้องไห้ไม่วายโอย
ระบมโอยเจ็บซ้ำระกำใจ
จะชิงชังเลยดูหาเป็นไม
ข้อนั้นลูกไม่ได้กะเนิงคิด
ลูกก็ลืมวันทองเสียสนิท

(ขุนช้างขุนแผน : 364)

หลังจากที่นางวันทองถูกประหารชีวิต ด้วยความเสียใจและบันดาลโทสะพระไวยจึงเข้าไปทำร้ายเพชฌฆาต ขุนแผนเข้าห้ามแล้วให้เหตุผลเพื่อเตือนสติพระไวยว่า ไม่ควรที่จะโศกเศร้าเสียใจให้มากนักควรช่วยกันคิดจัดงานบำเพ็ญกุศลให้นางวันทองจะได้ดีกว่า

ขุนแผนมีความรับผิดชอบในการกระทำของตนเองของอยู่เสมอเมื่อครั้งที่ขุนแผนเป็นมหาดเล็กฝึกหัด วันที่ต้องเข้าเฝ้าและทราบนางลาวทองป่วยหนัก จึงได้ฝากเวรยามไว้กับขุนช้างเพื่อไปเยี่ยมนางลาวทอง เมื่อสมเด็จพระพันวษาทราบเรื่องก็ทรงกริ้วมากจึงมีพระบัญชาให้ขุนแผนออกลาดตระเวนชายแดนและให้นำตัวนางลาวทองมาคุมขังในวัง ขุนแผนก็ยอมรับโทษนั้นเพราะถือว่าตนนั้นมิได้ปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย

เมื่อขุนแผนพานางวันทองไปอาศัยอยู่กับพระพิจิตรครบ 1 เดือนก็คิดไตร่ตรองหากตนอยู่นานจะสร้างความเดือดร้อนให้กับพระพิจิตร จะขอให้พระพิจิตรส่งตัวไปอยุธยา เพื่อสารภาพผิดและแก้คำฟ้องร้องของขุนช้าง โทษคงจะเบาลงเพราะมาขอตัวและขุนแผนจะแก้ไขไม่ให้นางวันทองต้องพระราชภัย

ต่อมาขุนแผนต้องโทษถูกคุมขังเพราะทูลขอพระราชทานอภัยโทษให้กับนางลาวทอง ขุนแผนเห็นนางวันทองและนางแก้วกิริยาร้องไห้คร่ำครวญ ที่ตนเองถูกคุมขังก็สงสารเอ่ยปากว่าเป็นเพราะความผิดของตนเองที่ทูลขอนางลาวทอง จึงต้องรับโทษเช่นนี้ ขุนแผนยอมรับผลการกระทำของตนเองโดยไม่โทษและโกรธแค้นผู้อื่น แม้ว่าขุนแผนจะมีความสามารถที่จะหลบหนีไปได้อย่างง่ายดายเพราะมีวิชาคาถา แต่ด้วยความรับผิดชอบในการกระทำของตนทำให้ขุนแผนยอมรับโทษนั้น ดังบทกลอน

๑ ขุนแผนแสน โศกด้วยสองนาง	น้ำตาพร่างพรายซาบลงอาบหน้า
พืดพิศพิศจึงติดถึงข้อคา	เป็นเวลาเคราะห์กรรมมานำไป
อันเหตุที่พี่ขอเจ้าลาวทอง	เพราะได้น้องสองคนมาอยู่ใกล้
ยังนางเดียวต้องลำบากยากไร้	ทั้งไว้ก็เป็นพี่น้องอาธรรม
มิได้นึกว่าพระองค์ทรงโกรธ	ให้จงจำทำโทษถึงมหันต์
ครั้งนี้ตายเป็นเห็นเท่ากัน	ด้วยโทษทัณฑ์แทบพินจะทนไป
อันเครื่องพันธนาที่จำจง	อีกสักสองเท่านี้ก็หนีได้
จะเสียสัตย์ขัดสนจึงจนใจ	หนีไปใครจะนับว่าเป็นชาย
เสมือนหนึ่งบิดาท่านทำโทษ	แม้มิโปรดตามที่ไม่หนีหาย
จะทนไปให้ตลอดจนวอดวาย	ผู้ตายตามแต่พระอาญา
ตัวเจ้าวันทองสีทองใส	อถักเอื้อเหลือใจเป็นหนักหนา

ไปอยู่บ้านนานนานจึงค่อยมา

พอเห็นหน้าเยี่ยมเยือนว่าอยู่ดี

(ขุนช้างขุนแผน : 498)

นอกจากความรับผิดชอบต่อน้ำที่และการกระทำของตนเองแล้วนั้น ขุนแผนก็มีความรับผิดชอบต่อกุ๊กและภรรยาด้วยเช่นกัน ดังตอนที่ขุนแผนได้เสียกับนางวันทองแล้ว ขุนแผนก็ให้มารดาพาผู้หญิงนางวันทองตามประเพณี แม้นางทองประศรีจะไม่เห็นด้วยและยกเหตุผลมากล่าวกับขุนแผนก็ตาม เมื่อไม่อาจเปลี่ยนความตั้งใจของขุนแผนได้นางจึงยอมไปส่งนางวันทองให้กับขุนแผน

เมื่อภรรยาคนใดลำบากขุนแผนก็จะหาทางช่วยเหลืออยู่เสมอโดยไม่ทอดทิ้งดังที่เมื่อขุนแผนได้นางแก้วกิริยาเป็นภรรยาแล้ว ขุนแผนก็แสดงความรับผิดชอบต่อนางด้วยการมอบเงินไว้ให้นางไถ่ตัวจากขุนช้าง เมื่อได้เงินจากขุนแผนแล้วนางแก้วกิริยาก็ใช้เงินนั้นไถ่ตัวเองจาก ขุนช้าง เมื่อเหลือเงินจำนวนหนึ่งนางก็นำเงินที่เหลือมาเป็นทุนทำค้าขายเลี้ยงชีพเรื่อยมาจนกระทั่งได้พบกับขุนแผนอีกครั้ง

ขุนแผนมีความรับผิดชอบต่อความเป็นอยู่ของภรรยาเสมอ แม้ว่าตนเองจะต้องได้รับโทษทัณฑ์จากการช่วยเหลือภรรยาก็ตาม ดังที่ขุนแผนช่วยเหลือภรรยาโทษให้กับนางลาวทอง แม้ว่าขุนแผนจะไตร่ตรองแล้วเห็นว่า ตนเพียงจะได้รับพระราชทานอภัยโทษมา หากทูลขอนางลาวทองอีก พระพันวษาอาจจะทรงกริ้วได้ แต่ด้วยความรับผิดชอบและคิดว่านางลาวทองไม่ได้ทำผิดอะไรหากตนจะปล่อยให้นางถูกคุมขังอยู่ในวังก็ไม่สมควรด้วยสงสารนาง เหตุการณ์นี้ทำให้ขุนแผนต้องโทษนานถึง 15 ปี

ขุนแผนแสดงความรับผิดชอบต่อนางวันทองในตอนที่เราทราบว่านางวันทองต้องโทษระหารขุนแผนก็คิดจะไปทูลขอชีวิตนางวันทองจากสมเด็จพระพันวษา โดยไม่หวาดกลัวต่อโทษทัณฑ์ที่อาจจะเกิดขึ้นกับตนเอง ดังที่เคยทูลขอพระราชทานอภัยโทษให้กับนางลาวทอง แต่เป็นเพราะนางวันทองห้ามไว้ และเมื่อเพชรฆาตจะประหารนางวันทองขุนแผนก็ปกป้องด้วยการเอาตัวบังนางวันทองไว้ไม่ให้โดนดาบ แต่ความพยายามของขุนแผนก็ไม่ประสบความสำเร็จเมื่อเหล่าราชมัลช่วยกันจับขุนแผนไว้ทำให้นางวันทองถูกประหารในที่สุด

นอกจากขุนแผนยังมีความรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเองแล้ว ขุนแผนยังแสดงความรับผิดชอบต่อการกระทำของลูกตนเอง แม้ว่าขุนแผนไม่มีโอกาสในการอบรมเลี้ยงดูพลายงามตั้งแต่เด็ก เมื่อทราบว่าพลายงามได้ทำผิดพลาด ขุนแผนก็เข้าไปช่วยเหลือทำให้สถานการณ์ที่ร้ายกลัปกลายเป็นดีเสมอ ดังเหตุการณ์ที่พลายงามที่ได้ล่วงเกินลูกสาวพระพิฆิตร์ ด้วยความที่เป็นพ่อ และขุนแผนเคารพพระพิฆิตร์และนางบุษยามากเนื่องจากได้รับความช่วยเหลือเมื่อขุนแผนตกที่นั่งลำบาก ดังนั้นขุนแผนจึงแก้ไขด้วยการขอหมั้นนางศรีมาลาให้กับพลายงาม ดังบทกลอน

๑ ครานี้ขุนแผนแสนสนิท	นั่งคิดใคร่ครวญดูถ้วนถี่
การทิ้งปวงล่วงเลยถึงเพียงนี้	จะทิ้งไปไม่ดีเป็นนเรศคุณ
อองามก็หลงจนงงวาย	ไม่ช่วยไปข้างหน้าจะว่าวุ่น
ตกกระไดพลอยโจนโจนตามบุญ	ทำเป็นหุ่นหัน โกรธเจ้าพลาญงาม
อ้ายลูกนอกพ่อก่อความร้อน	เมื่อแต่ก่อนทำไมไม่ได้ถาม
เอาแต่ใจหนุ่มตะกรุมตะกราม	เกิดความแค้นมาจ้อพ่อทำไม
ถ้าไม่รักพระพิจิตรผู้บิดา	กุหาหักพุดจาให้มึงไม่
ลูกของท่านท่านรักดังดวงใจ	มึงทำให้เสียตัวเหมือนชั่วช้า
ก็จะต้องแก้ไขเสียให้หาย	อย่าให้ท่านอับอายขายหน้า
ถ้าว้นหน้าทิ้งขว้างนางศรีมาลา	กูมิฆ่าอย่านับว่าเป็นชาย

(ขุนช้างขุนแผน : 649)

หลังจากเสร็จศึกกับเมืองเชียงใหม่นั้น สมเด็จพระพันวษาทรงแต่งตั้งให้พลาญงามเป็นจมื่นไวยวรนาถ และพระราชทานนางสร้อยฟ้าให้กับพลาญงาม ขุนแผนก็การกราบทูลว่าพลาญงามนั้นได้หมั้นหมายกับนางศรีมาลาก่อนของพระพิจิตรแล้ว ขุนแผนแสดงความรับผิดชอบต่อคำสัตย์ที่ให้กับพระพิจิตร ดังนั้นเมื่อขุนแผนไม่อาจขัดพระราชโองการของสมเด็จพระพันวษาได้ ขุนแผนก็ขอโทษพระพิจิตรที่ไม่สามารถรักษาคำสัตย์ที่เคยให้ไว้กับพระพิจิตรได้

เหตุการณ์ต่อมาเมื่อพระไวยอุกนางสร้อยฟ้าทำเสน่ห์ให้หลงใหล และทำร้ายร่างกายนางศรีมาลา ขุนแผนก็ช่วยแก้ไขโดยทำพิธีให้พระไวยส่อกระเจก เมื่อพระไวยไม่ยอมเชื่อว่าตนเองถูกนางสร้อยฟ้าทำเสน่ห์และยังพุดจาลบหลู่พระพิจิตรและนางบุษบาขุนแผนในฐานะพ่อที่เคยกล่าวไว้ก่อนที่จะส่งนางศรีมาลาให้กับพระไวยว่า หากวันใดพลาญงามทอดทิ้งนางศรีมาลาตนจะฆ่าพลาญงามเสียซึ่งในขณะนั้นพลาญงามก็รับปากว่าจะซื่อสัตย์ไม่ทอดทิ้งนางศรีมาลา เมื่อพลาญงามไม่รักษาคำพูดที่ได้ให้ไว้ ขุนแผนจึงสั่งทหารพระไวยตามคำสัตย์ที่ให้ไว้กับพระพิจิตร พฤติกรรมดังกล่าวถือได้ว่าขุนแผนมีความรับผิดชอบอย่างยิ่ง แม้แต่ลูกชายของตนเองขุนแผนก็สามารถที่จะฆ่าได้เพื่อรักษาคำพูดซึ่งถือว่ามีความรับผิดชอบต่อคำสัตย์ของตนเอง

เมื่อพิจารณาพฤติกรรมของขุนแผน เห็นได้ว่าขุนแผนมีความรับผิดชอบต่อหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย รับผิดชอบต่อคำพูดและการกระทำของตนเอง รวมถึงรับผิดชอบต่อการกระทำของภรรยาและลูก โดยไม่โยนความผิดให้แก่ผู้อื่น

ความซื่อสัตย์และจงรักภักดีเป็นสิ่งที่ขุนแผนยึดถือเป็นอย่างยิ่ง ขุนแผนมีความซื่อสัตย์และจงรักภักดี ต่อพระมหากษัตริย์ ต่อหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย ดังที่ เมื่อขุนแผนบวชเณรแล้วสมภารคิดว่าขุนไกรพลพ่ายเสียชีวิตเพราะสิ้นความสามารถจึงถูกฆ่าตาย ขุนแผนบอกกับสมภารว่า ที่พ่อของตนถูกประหารไม่ใช่เพราะสิ้นฤทธิ์แล้วหนีไม่ได้ แต่เพราะพ่อนั้นได้ถือน้ำพิพัฒน์สัตยาไม่คิดขบถต่อพระเจ้าแผ่นดิน แม้ขุนแผนจะรู้ว่าพ่อของตนเองถูกสมเด็จพระพันวษาสั่งประหารชีวิตก็ไม่คิด โกรธแค้น แต่ทั้งยังเข้าใจและยังคงซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อพระเจ้าแผ่นดิน

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระพันวษามีพระราชบัญชาให้ขุนแผนเป็นผู้นำทัพไปทำศึกกับเมืองเชียงใหม่ว่าขุนช้างแกล้งทูลว่าขุนแผนเก่งกล้าสามารถมาก ขณะนั้นขุนแผนเพิ่งแต่งงานกับนางวันทองได้เพียงสองวันเท่านั้น กำลังอยู่ในช่วงขำหัวใหม่ไปลาแม่ แต่ด้วยหน้าที่แล้วขุนแผนก็ตัดใจจากนางวันทองด้วยความอาลัยอาวรณ์ ขณะที่เดินทางอยู่นั้นขุนแผนก็คิดถึงนางวันทองอย่างสุดซึ้ง

ขุนแผนมีความภาคภูมิใจในความซื่อสัตย์ของตนเองมาก ดังตอนที่ขุนแผนลักพาตัวนางวันทองหนีไปอยู่ในป่า ขุนช้างจึงกราบทูลสมเด็จพระพันวษาว่าขุนแผนเป็นกบฏคิดทรยศต่อสมเด็จพระพันวษาจึงให้กองทัพออกติดตาม ต่อมาเมื่อนางวันทองท้อแก่ขุนแผนจึงเข้ามาขอตัวต่อพระพิจิตร ผู้ดีกับขุนช้าง เพื่อแสดงความบริสุทธิ์และความซื่อสัตย์ของตนเองว่าไม่ได้คิดทรยศต่อสมเด็จพระพันวษา แม้ว่าขุนแผนจะถูกสมเด็จพระพันวษาจองจำนานถึง 15 ปี เนื่องจากขุนแผนได้ทูลขอภักโทยให้นางลาวทอง ขุนแผนมีวิชาอาคมที่เก่งกล้าสามารถที่จะหลบหนีเมื่อไหร่ก็ได้ แต่ขุนแผนก็ไม่หลบหนีจากการถูกจองจำเพราะขุนแผนมีความจงรักภักดี ดังที่ขุนแผนได้กล่าวกับพระยายมราชว่าตนเองนั้นเจ้านายได้ชุบเลี้ยงมาและตนถือน้ำสาบานแล้วจะไม่ทรยศสัตย์ไม่คิดจะหลบหนีแม้ว่าจะตายก็ขอตายอยู่ในคุกจนกว่าจะทรงภักโทย ดังบทกลอน

๑ ขุนแผนว่าเราก็เจ้าเลี้ยง	สาบานแล้วหาเบี่ยงความสัตย์ไม่
ถ้าคิดหลบหนีไซ้	กลางวันก็จะไปได้สบาย
เฮ้ยจตุรเล่นเป็นขวัญตา	พอว่าแล้วจิตใจให้ตัวหาย
ขุนแผนคลายฤทธิ์ประสิทธิ์	พวกผู้คุมยินดีลงวันทา

(ขุนช้างขุนแผน : 502)

ครั้งขุนแผนและพลายงามไปทำศึกกับเมืองเชียงใหม่ได้ลอบเข้าไปในวัง พลายงามเห็นว่ามิเจ้าจอมหม่อมห้ามมากมายจึงเข้าไปคลอเคลียจับต้อง ขุนแผนเห็นดังนั้นก็คิดว่านางเหล่านี้เป็นของหลวง เราเป็นไพร่ไม่ควรที่จะไปลวนลาม เพราะถือว่านางเหล่านี้เป็นสมบัติของพระเจ้าแผ่นดินไม่ควรไปแตะต้อง

จากพฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นของขุนแผนแสดงให้เห็นถึงความซื่อสัตย์และจงรักภักดีอย่างชัดเจน ทั้งคำพูดและการกระทำ ที่ขุนแผนแสดงออกต่อสมเด็จพระพันวษา จึงถือได้ ว่าขุนแผนมีคุณธรรมในด้านความซื่อสัตย์และจงรักภักดี

ในด้านความมุ่งมั่นนั้น ขุนแผนมีความมุ่งมั่นที่จะไปให้ถึงเป้าหมายโดยไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคทั้งยังสามารถสร้างขวัญและกำลังใจให้ตนเองและผู้อื่นอยู่เสมอ ดังเช่น ขุนแผนแสดงออกถึงความมุ่งมั่นเมื่อมีความต้องการที่จะได้นางวันทองเป็นภรรยาที่ใช้กรรมมาหว่านล้อมให้นางสายทองเป็นแม่สื่อ หรือตอนที่ขุนแผนยืนยันที่จะแต่งงานกับนางวันทองให้ได้แม้นางทองประศรีจะบอกว่าให้บวชสักสองพรรษาก่อน จะหาเมียให้ แต่ขุนแผนก็บอกแม่ไปว่าไม่ปรารถนาผู้หญิงที่ไหน ทั้งสิ้นจะแต่งงานกับนางวันทองคนเดียวเท่านั้น นางทองประศรีก็สนใจห้ามจึงจะไปสู่ขอนางวันทองตามที่ขุนแผนต้องการ ดังบทกลอน

๑ ทองประศรีว่ากรรมเอ๋ยกรรมแล้ว	พ่อแก้วแก้วตาของแม่เอ๋ย
บวชก่อนเถิดอย่าเพ่อมีเมียเลย	แม่จะได้ชมเชยชายจิ๋ว
พ่อเจ้าเขาก็ตายไปนานแล้ว	ลูกแก้วจงโปรดเกล้ายก่อน
บวชสักสองพรรษาอย่าอวดฤทธิ์	สักมาแม่จะผ่อนให้มีเมีย
จะขอให้เป็นลูกเขยเจ้าพระยา	ฟังคำแม่ว่าจงฟังเสีย
อย่างอิพิมไม่นำมาเป็นเมีย	กะปลกกะเปลี่ยปลอบลูกพิไรไป
งามกว่าพินนี้ก็มีมั่ง	ฤาจะเอาชาววังจะขอให้
ถวายงานเงินทองต้องพระทัย	ก็จะได้นางในที่ชื่นตา ฯ
๑ เจ้าพลายแก้วฟังแล้วกราบดินพลัน	นางสวรรค์ลูกก็ไม่ปรารถนา
นางในงามแต่กิริยา	จะเปรียบพินแก้วตาเห็นเต็มที
งามประเสริฐเลิศล้ำทั้งจำคม	งามหน้างานนมเนื้อสองสี
ไม่เทียมทันทั้งสุพรรณบุรี	เห็นไม่มีใครสู้ดูงดงาม
เจ้าประคุณทูนหัวของลูกแก้ว	มีเมียแล้วบวชได้ดอกไม่ห้าม
แม่อย่าทานหักขัดความ	แม่นมิตามใจลูกคงมรณา ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 151)

ในบางสถานการณ์ขุนแผนสามารถควบคุมอารมณ์ที่รุนแรงของตนให้คลายลงเมื่อถูกขู่หรือเมื่อเกิดความรู้สึกไม่พอใจก็สามารถควบคุมการแสดงออกไม่ว่าจะเป็น น้ำเสียง คำพูด ท่าทางที่แสดงออกมาโดยใช้สติ การให้อภัย และการข่มจิตใจตนเองพบข้อความที่แสดงให้เห็นว่าขุนแผนมีพฤติกรรมที่แสดงออกในด้าน ดังตอนที่ขุนแผนแค้นเคืองนางศรีประจันมากที่บังคับให้

นางวันทองแต่งงานกับขุนช้างแต่ก็ไม่แสดงอาการใดๆ ขุนแผนควบคุมอารมณ์โกรธแค้นของตน แล้วจึงถามนางศรีประจันว่าเหตุใดจึงยกนางวันทองให้ขุนช้าง ทั้งที่ตนยังไม่ได้หย่าขาดจากกันหรือ เพราะว้างเกียจที่จนไม่มียศศักดิ์ จึงไม่เกรงใจกันหรือเรือนหอเก่าปลูกเรือนหอใหม่คร่อมเรือนหอเดิมช่วยกันฆ่าฟันให้สมกับที่จนหรืออย่างไรขุนแผนกล่าวด้วยความคับข้องใจ

ต่อมาเมื่อขุนแผนคิดถึงนางวันทองจึงลอบขึ้นเรือนขุนช้าง และเห็นขุนช้างนั้นนอนทอดนางวันทองอยู่ก็แค้นใจแทบอยากจะทำทั้ง แต่ก็รู้สึกรักและเสียคายนางวันทอง เมื่อคิดได้ดังนั้น ก็ระงับอารมณ์โกรธของตนเองไว้ได้ ไม่ได้ฆ่านางวันทองและขุนช้างดังที่ตั้งใจไว้แต่แรก

นอกจากนี้ขุนแผนยังใส่ใจความรู้สึกของผู้อื่น รับรู้ข้อวิตกกังวลของผู้อื่นด้วยความห่วงใย เช่น เมื่อพระไวยถูกเสน่ห์ขุนแผนรับรู้ถึงความกังวลของพระพิจิตร เพราะนางศรีมาลาถูกพระไวยทำร้าย ขุนแผนกราบเท้าพระพิจิตรปบโยนให้คลายความกังวลว่าจะกลับไปแก้ไขเรื่องนี้ให้สำเร็จ ระหว่างนี้ตนจะให้พี่พราหมณ์สองคนอยู่ช่วยปกป้องนางศรีมาลา อีก 15 วันจะกลับมาจับคนทำเสน่ห์ยาแฝดให้ได้ ดังบทกลอน

ขุนแผนกราบเท้าว่าเจ้าคุณ	อย่าหมกมุ่นไปเลยฟังลูกว่า
จะเป็นไรมีกับศรีมาลา	ดังดวงชีวาของลูกชาย
กลับไปใช้ลูกจะเลยละ	คงจะแก้ไขให้จนหาย
มิให้นางอยู่เปลี่ยวผู้เดียวดาย	จะให้พราหมณ์ทั้งสองอยู่ป้องกัน
อ้ายไวยมัวหมองต้องยาแฝด	แปลเป็นอนาถทั้งคุณย่านั้น
จึงหลงเชื่อฟังไปข้างมัน	สิบห้าวันแล้วลูกจะกลับมา
ที่เลื่องใจนั้นไว้รู้ระลูก	ไม่แก้ไขให้ลูกแล้วจึงว่า
จะจับทั้งอ้ายคนทำมนตร์ยา	แก้หน้าเจ้าคุณให้คืนดี ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 965)

ขุนแผนให้โอกาสผู้อื่น ดังตอนที่ขุนแผนสู้กับหมื่นหาญเมื่อหมื่นหาญไม่สามารถสู้ได้ขุนแผนก็ไว้ชีวิตไม่ฆ่าหมื่นหาญเพราะถือว่าหมื่นหาญเป็นผู้ที่มีบุญคุณต่อตนเอง หรือตอนที่ขุนแผนให้โอกาสพระเจ้าเชียงใหม่อธิบายถึงเหตุผลที่ชิงนางสร้อยทองและส่งสาส์นมาท้าทายสมเด็จพระพันวษา

ขุนแผนยอมรับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น ดังที่รับฟังเมื่อนางทองประศรีห้ามขุนแผนไม่ให้ไปทำร้ายขุนช้างว่าอย่าสร้างเวรกรรมอีกเลย นางรับปากจะเลี้ยงดูพลายงามให้ เมื่อขุนแผนได้ฟังมารดากล่าวเช่นนั้นก็ยอมเชื่อฟังที่นางทองประศรีกล่าวเตือน ก็กราบมารดา ร้องไห้ ผากฝังให้นางทองประศรีช่วยสอนวิชาความรู้ให้กับพลายงาม และบอกให้พลายงามเชื่อฟังนางทองประศรี

ขุนแผนมีความเป็นผู้นำที่มีความกล้าหาญและความเด็ดขาด ไม่กลัวต่ออันตรายใดๆ

ปรากฏอย่างชัดเจนเมื่อเป็นผู้นำทหารไปทำศึกกับเมืองเชียงทองแม้จะเป็นการไปทำศึกครั้งแรก และได้รับตำแหน่งแม่ทัพซึ่งเป็นตำแหน่งที่สำคัญไม่ความหวาดกลัวใด ก่อนที่จะออกรบก็ปลุกเสก น้ำมันเพื่อให้เหล่าทหารเพื่อสร้างขวัญและกำลังใจแก่กองทัพ

ครั้งที่ไปรบกับเมืองเชียงทองก็เป็นผู้นำขี้น้ำเข้าพาดฟันพวกลาวล้มตายมากมายเมื่อ เหล่าไพร่พลเห็นดังนั้นก็มีความฮึกเหิมที่ผู้นำของตนเองมีความสามารถช่วยให้สามารถชนะ สงคราม ดังบทกลอน

๑ พลายแก้วแว่วไวใจกล้า	รับเร่อาษากระที่บสง
มือถือดาบประทานผลาญธรงค์	ตรงไล่สันบาดาลที่น้ำกอง
ฟันจับลวรับด้วยปลายทวน	แทงสวนหลบได้ด้วยไวว่อง
ลาวไพร่พลลาดถันย่นดาพอง	ร้องหมาชี้แม่แร่เข้ามา
พลายแก้วพาดฟันสนันจับ	คอพับตะพวยเล่งตลอดบำ
ฟ้าลั่นแลเห็นเข่นอาษา	ตรงเข้าฟันพระยากำแพงเพชร
จับเปล่าไม่เข้าพลัดตกม้า	พลายแก้ววางร่ามาระเห็จ
ฟันถูกฟ้าลั่นหันจี๋เส็ด	หัวเด็ดตกม้าลงมาดิน
ไพร่เห็นนายตายก็แตกหนี	ไทยไล่ตามตีเตลิดสิ้น

(ขุนช้างขุนแผน : 205)

นอกจากนี้ขุนแผนยังเป็นผู้นำที่กล้าหาญไม่ทอดทิ้งผู้ได้บังคับบัญชาซึ่งเป็นคุณสมบัติ ของผู้นำ ดังที่ขุนแผน ลอบเข้าไปช่วยพระท้าวแสนและไพร่พลที่ถูกจับ โดยให้ทหารทั้ง 35 คน ชุ่ม คอยอยู่ในป่า เมื่อขุนแผนช่วยพระท้าวออกมาได้ก็ชิงช้าง ม้า ของเมืองเชียงใหม่มาด้วย ทหารทั้ง 35 คน คนเห็นก็เข้าใจผิดคิดว่าเป็นศัตรูจึงเข้าโจมตี ขุนแผนที่ถูกคุมขังอยู่ข้างหลังเมื่อเห็นดังนั้นก็รีบขี่ม้า มาป้องกันกองทัพทันที ดังบทกลอน

ขุนแผนคิดว่าลาวมาดักทาง

กระที่บม้าผ่ากลางวางเข้าไป

(ขุนช้างขุนแผน : 680)

พฤติกรรมที่แสดงถึงความบกพร่องทางอารมณ์ของขุนแผน

แม้ว่าขุนแผนจะเป็นคนที่มีคุณงามความดี มีคุณธรรมมีความซื่อสัตย์เห็นอกเห็นใจผู้อื่น แต่ขุนแผนก็มีจิตใจที่ก้าวร้าวรุนแรง เอาแต่ใจตนเอง บ่อยครั้งที่ขุนแผนมักขาดสติ ขาดการยับยั้งชั่ง ใจ ปล่อยให้อารมณ์ของตนเองเป็นใหญ่โดยไม่มีการควบคุมอารมณ์ของตนเอง แสดงพฤติกรรม ก้าวร้าวไม่ว่าจะเป็นคำพูด ความรู้สึกนึกคิดและแสดงออกทางการกระทำ

ขุนแผนแสดงพฤติกรรมเอาแต่ใจตนเอง ว่าวาม ไม่รับฟังความคิดเห็นผู้อื่น ดังตอนที่ ขุนแผนกลับมาจากการทำศึกเดินทางมาถึงสุพรรณบุรี พบว่า ขุนช้างได้รื้อเรือนหอของตนแล้วปลูก เรือนหอใหม่คร่อมเรือนเดิมก็โกรธจะไปฆ่าฟันขุนช้าง เมื่อนางวันทองทะเลาะกับนางลาวทองและ ขุนแผนได้ยื่นนางวันทองบริภาษคนก็โกรธตัดความสัมพันธ์กับนาง ชักดาบจะฟันนางวันทองให้ ตายหากนางวันทองไม่หนีขึ้นเรือนนางอาจถูกขุนแผนฆ่าตาย แม้นางวันทองผูกคอตายขุนแผนก็ยัง ไม่สนใจเดินทางกลับกาญจนบุรีกับนางลาวทอง การกระทำดังกล่าวของขุนแผนเป็นสาเหตุที่ทำให้ นางวันทองต้องตกเป็นภรรยาของขุนช้าง ทั้งที่นางสงวนตัวไม่ยอมเข้าหอกับขุนช้างแม้นางจะถูก มารดาทุบตีก็ตาม เมื่อขุนแผนคิดได้และกลับมาหานางวันทองก็ไม่ทันการนางวันทองได้ตกเป็น ภรรยาของขุนช้างแล้ว ความว่าวามและเอาแต่ใจของขุนแผนทำให้ขุนแผนต้องเสียใจและเป็นทุกข์

ขุนแผนแสดงความก้าวร้าว โดยมักจะข่มขู่ ข่มเหงผู้ที่อ่อนแอกว่าตนโดยเฉพาะกับ บุคคลที่ขุนแผนเกลียดชังและ โกรธแค้น ขุนแผนมักจะข่มขู่ข่มเหงด้วยวาจา การกระทำ โดยใช้ เวทมนตร์คาถาที่ได้เรียนมาทำให้บุคคลที่ตนไม่ชอบเหล่านี้เจ็บปวดและอับอาย ดังเช่นกระทำกับ ขุนช้างที่เป็นเพื่อนเล่นกันมาแต่เด็ก เมื่อขุนช้างถวายผ้าบูชาภัณฑ์เทศน์ไว้ข้างผ้าของนางวันทอง และอธิษฐานให้ได้นางวันทองเป็นภรรยา นับแต่นั้นขุนแผนจึงคิดว่าขุนช้างเป็นอุปสรรคต่อความ รักของตนกับนางวันทอง เมื่อขุนแผนจะแต่งงานกับนางวันทองก็ส่งคนไปเชิญให้ขุนช้างมาเป็น เพื่อนเจ้าบ่าวทั้งที่ขุนแผนรู้แกล้งว่าขุนช้างหลงรักนางวันทอง การกระทำของขุนแผนเป็นการเยาะ เย้ย และสร้างความเจ็บปวดให้กับขุนช้างอย่างมาก ดังบทกลอน

๑ ขุนช้างได้ฟังอ้ายไผ่ว่า	ดังใครเอาดาบผ่ากระบานหัว
เสียดาบพินผูกพันใจสั้นรัว	น้ำตารั้วหันหน้าเข้าฝาบัง
โอ้อวนิจจาแก้วตาพี่	ครั้งนี้เห็นไม่ได้ดังใจหวัง

(ขุนช้างขุนแผน : 177)

เมื่อขุนแผนต้องเป็นผู้นำทัพในการทำศึกทั้งที่เพิ่งแต่งงานกับนางวันทองได้เพียงสอง วันเท่านั้น เหตุเพราะขุนช้างทูลสมเด็จพระพันวษาถึงความสามารถของขุนแผน ทำให้ขุนแผนแค้น ขุนช้างเป็นอย่างมาก ดังที่ขุนแผนพูดกับนางทองประศรีด้วยความแค้นที่มีต่อขุนช้าง ดังบทกลอน

คิดคิดแล้วแค้นขุนช้างนัก	มันรักเจ้าพิมมาแต่ไหนไหน
มันหมายจะเชยชมให้สมใจ	จึงแคะไค้ก่อนทูลพระทรงธรรม์
ด้วยหมายว่าไปแล้วก็คงตาย	แยกคายลั่นลมมันคมสัน

จะคอยชิงเอาเจ้าพินนิมณฑลจันทร์ แม่นมั่นถูกคิดไม่คิดใจ
ตัวไปใจลูกยังอยู่ห้อง หามีใครปกป้องเจ้าพินไม่

(ขุนช้างขุนแผน : 202)

เมื่อขุนแผนได้รับชัยชนะจากการทำศึกกับเมืองเชียงใหม่และเดินทางกลับมาถึงสุพรรณบุรีแล้วทราบว่าขุนช้างใช้เล่ห์กล อุบายต่างๆ เพื่อที่จะได้นางวันทองมาเป็นภรรยา ขุนแผนโกรธแค้นขุนช้างมากจะขึ้นเรือนไปฟันขุนช้างให้ตาย รวมถึงนางศรีประจันที่ขุนแผนเห็นว่าสมคบคิดกับขุนช้างเพราะขุนช้างมีฐานะที่ร่ำรวย ขุนแผนคิดว่าจะจิกหัวและตีนางศรีประจันให้หน้าใจกับ ความโกรธแค้น เหตุการณ์ในครั้งนี้แม้ว่าขุนแผนและนางวันทองจะตัดขาดกันแล้ว แต่ขุนแผนยังไม่หายกลางแกล้งใจในตัวนางวันทอง จึงกลับมาที่เรือนขุนช้างอีกครั้งและพบว่า นางวันทอง ตกเป็นของขุนช้างแล้ว ด้วยความโกรธขุนแผนจึงตีทั้งสองตกจากเตียง และเงื้อมมือจะฟันทั้งคู่ เมื่อได้ยินจึงจ้องตักทำให้ขุนแผนเปลี่ยนใจไม่ฆ่า แต่ขุนแผนก็ไม่คลายจากความโกรธแค้นจึงทำให้ทั้งคู่อับอายขายหน้าด้วยการมัดทั้งสองคน โยงกับหลังคาและมาเรียกในตอนเช้าเพื่อให้อับอายชาวบ้าน

ความโกรธและอาฆาตแค้นที่ขุนแผนมีต่อขุนช้างเพิ่มมากขึ้น เมื่อขุนช้างได้กราบทูลต่อสมเด็จพระพันวษาว่าขุนแผนหนีราชการ ทำให้ขุนแผนต้องพลัดพรากจากนางลาวทอง โดยที่ขุนแผนถูกราชโองการให้ไปตระเวนชายแดนและนางลาวทองต้องถูกคุมขังไว้ในวัง ด้วยเหตุนี้ทำให้ขุนแผนคิดแก้แค้นขุนช้าง ด้วยการหาของวิเศษครบทั้ง 3 อย่าง จึงกลับมาแก้แค้นขุนช้างด้วยการลักพาตัวนางวันทอง ขุนแผนเห็นขุนช้างนอนกอดนางวันทองด้วยความแค้นใจขุนแผนจึงเงื้อมมือขึ้นเตรียมจะฟันให้ตาย เมื่อ कुमारทองกล่าวเตือนขุนแผนก็ฮึดอัดไม่พอใจในที่สุดขุนแผนก็ยอมที่จะไม่ฆ่าขุนช้าง แต่จะแก้แค้นขุนช้างด้วยการทำให้อับอาย เช่นเดียวกับครั้งแรกที่ขุนแผนขึ้นเรือนและพบว่าขุนช้างนอนข้างนางวันทอง แม้ขุนแผนไม่อาจทำร้ายตัวขุนช้างได้ขุนแผนก็ใช้วิธีอื่นเพื่อระบายความแค้นที่มีต่อขุนช้าง ระหว่างทางที่ขุนแผนพานางวันทองหนี ขุนแผนได้ใช้ดาบถากต้นไม้และใช้ถ่านเขียนคำสาปแช่งขุนช้าง

๑ เอาดาบถากต้นไม้ถ่านไฟเขียน	อ้ายหัวเถียนตามมาจะจิบหาย
ให้มันช้อนกันมาตาขี้ยาย	กูจะปายลงให้ใจกรีก
ไม่ครีอดาบห้ำหั่นจะฟันฟาด	ละฆาตขาดสิ้นลงดินดึก
จะผ่าอกยกกายหงายพลิก	จิกสับฟันซ้ำให้หน้าใจ
ถึงจะเป็นความกันก็ไม่กลัว	เมื่อตัวมันตายแล้วทำไมได้
ฟันเล่นเป็นไรก็เป็นไป	ปู่ย่าอยู่ที่ไหนไปขุดมา

อ้ายพี่น้องชายทรมทั้งสามคน	ผิขอดตลอดคำค้นอ้ายชาติข้า
แสนขลาดราทยาสรพระยา	พี่จะฆ่าคนเดียวเจ้าคอยดู
อันซึ่งจะถอยอย่าฟังนิก	อ้ายหัวถึกตามมาพี่จะสู้
ทั้งล้านน้อยล้านใหญ่จะไล่พรู	กรุมาพี่จะฆ่าให้ม้วยมิด
มือซ้ายจะกอดวันทองนั้น	มือขวาพี่จะฟันให้เป็นปลิด
ให้นันกล้ำมาสู่สองดูฤทธิ์	บุกคิดขึ้นมาเลือดตาแดง

(ขุนช้างขุนแผน : 399)

ขุนแผนแสดงพฤติกรรมก้าวร้าวต่อขุนช้างอีกหลายครั้ง ดังที่ขุนแผนทราบว่าขุนช้างหลงพลายงามไปฆ่า ขุนแผนอาฆาตเค้นขุนช้างมากจนกล่าวว่าวันนี้จะไปฆ่าขุนช้างให้ตาย หรือตอนที่นางวันทองต้องโทษประหาร ขุนแผนโกรธเค้นขุนช้างเป็นอย่างยิ่งเพราะเชื่อว่าขุนช้างเป็นต้นเหตุที่ทำให้นางวันทองต้องตาย จึงเข้าไปชกต่อยขุนช้าง

ฝ่ายขุนแผนเล่นไล่ไปชกซ้ำ ขุนช้างล้มหัวค้ำทองประศรี

(ขุนช้างขุนแผน : 863)

ขุนแผนแสดงความก้าวร้าวต่อขุนช้างอีกหลายต่อหลายครั้ง ทุกครั้งที่มีโอกาสด้วยวิธีการที่ต่างกันไม่ว่าจะเป็น การใช้วาจา การกระทำด้วยกำลัง หรือการกระทำที่ใช้เวทมนตร์ถาคา ทำให้ขุนช้างเกิดความเจ็บปวดและอับอาย เพื่อระบายความโกรธเค้นที่มีต่อขุนช้าง

กล่าวได้ว่าขุนแผนจะแสดงความก้าวร้าวอย่างรุนแรงต่อขุนช้างอยากฆ่าขุนช้างให้ตาย เนื่องจากขุนแผนรักนางวันทองมาก ขุนแผนคิดอยู่เสมอว่าขุนช้างเป็นตัวขัดขวางความรักและทำให้ขุนแผนต้องพลัดพรากจากนางวันทอง และขุนช้างยังเป็นต้นเหตุที่ทำให้นางวันทองถูกประหารชีวิตอีกด้วย

ขุนแผนยังก้าวร้าวกับบุคคลอื่นที่ขุนแผนคิดว่าเป็นศัตรูอีกด้วย ดังที่ขุนแผนพูดจาข่มขู่จะฆ่านางสายทองที่ขุนแผนคิดว่าสมรู้ร่วมคิดช่วยให้นางวันทองตกเป็นภรรยาของขุนช้าง ขุนแผนยังพูดจาข่มขู่นางเทพทองผู้เป็นมารดาของขุนช้าง รวมไปถึงยายกลอย ยายสา ที่ป็นแม่สื่อชักนำให้ขุนช้างได้นางวันทองเป็นภรรยา

จำจะบู่เสียให้รู้ว่าชั่วดี	คิดแล้วจึงมีซึ่งวาจา
ตัวท่านพันโชติเป็นผู้ใหญ่	เร่งไปหาตัวมาต่อว่า
ทั้งยายเทพทองผู้มารดา	ยายกลอยยายสาให้พร้อมกัน ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 300)

นอกจากขุนแผนจะแสดงพฤติกรรมก้าวร้าวกับบุคคลอื่นแล้ว บุคคลในครอบครัวของตนเอง คือ ภรรยาและ ลูก ขุนแผนก็แสดงพฤติกรรมที่ก้าวร้าวบ่อยครั้ง ดังที่ ขุนแผน โกรธที่นางวันทองต่อว่าตนเองที่เข้าไปห้ามนางวันทองกับนางลาวทองที่ทะเลาะกัน ขุนแผนจึงต่อว่า นางวันทองว่านางแกล้งทะเลาะกับนางลาวทองเพื่อตัดรอนตน ผัวไปยังไม่ทันพ้นประตูก็รีบคบขู้ ขุนแผนคิดว่านางวันทองช่วยขุนช้างไม่ให้ถูกขุนแผนทำร้ายและนางแต่งงานกับขุนช้างด้วยความเต็มใจ เมื่อขุนแผนบริภาษนางวันทองแล้วขุนแผนก็ชักดาบจะฟันนางวันทองทำให้นางต้องหนีไปหลบบนเรือน

๑ เหม่อวันทองจงหองจ้าน	จะมาพาลเอาผิดกูๆนี่
เมื่อแรกลงมาคิดว่าคดี	เดิมทีกูก็ยัง ไม่รู้กล
แกล้งมาร้องไห้พิไรบอก	ชักยกไม่น้อยอิสร้อยสน
กูจับมึงได้สิ้นสิ้นกะลาวน	จวนจนกลัวกูจะขึ้นไป
พินอ้ายขุนช้างไว้กลางบ้าน	มันรักผัวหัวล้านไม่นิ่งได้
พาลคำลาวทองป้องปิดไว้	จนได้ทะเลาะตัดรอนกู
ไม่ปรารถนาจะคำคบ	อีหน้าด้านพาลดลบน่าอดสู
ผัวไปยังไม่พ้นประตู	คบขู้แช่เล่มไว้เต็มใจ
ดำเฒ่าเจ้าเอี่ยมมันแสนคัน	จะเท่ามันคนนี้หาไม่
กลากเกลื่อนนี้เรือนพรใน	หยูกยาหาใส่ก็หายคัน
อีชาติชั่วเป็นตัวเท่าตัวหนอน	ไซ้ชอนดิบเคี้ยมจนตัวสิ้น
ถึงหาไซ้ให้สิ้นถิ่นสุพรรณ	วันเดียวก็จะสิ้นตำรายา
มึงตายเสียเถิดวันทองเอ๋ย	อย่าอยู่เลยชักดาบออกเงื่อง่า
กระต๊อบโพงผางกลางนา	จิกหัวเอามาฆ่าให้ตาย ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 281)

ขุนแผนได้ทำร้ายร่างกายนางวันทอง เมื่อครั้งที่ขุนแผนและตำรวจมาตามให้ขุนช้างไปเฝ้ากราชการตามพระบรมราชโองการของสมเด็จพระพันวษา เมื่อขุนแผนเห็นว่า นางวันทองอยู่ในห้องนอนกับขุนช้างก็โกรธมาก จึงแกล้งมองไม่เห็นทำเป็นสะดุดเตะนางจนล้มลงไป นอกจากการกระทำแล้ว ยังแสดงความก้าวร้าวต่อนางด้วยคำพูด ขุนแผนหึงหวงและแค้นเคืองนางวันทองที่ตกเป็นภรรยาของขุนช้าง ขุนแผนคิดอยู่เสมอว่านางวันทองไม่ซื่อสัตย์ต่อตน ขุนแผนแสดงความก้าวร้าวทางวาจา ด้วยการพูดจาถากถางให้นางได้รับความอับอายและเจ็บใจ มากกว่าที่จะทำร้ายนางให้เจ็บปวดทางร่างกาย

นางบัวคลี่เป็นภรรยาที่ขุนแผนลงมือฆ่าด้วยตนเอง เนื่องจากนางคิดไม่ซื่อต่อขุนแผน ร่วมมือกับหมื่นหาญฆ่าตนเอง ด้วยการใส่ยาพิษในอาหารให้ขุนแผนกิน ขุนแผนทั้งรักและแค้นนาง บัวคลี่ ก่อนที่ขุนแผนจะลงมือฆ่านางบัวคลี่นั้น ขุนแผนรู้สึกใจอ่อนสงสารนาง แต่เมื่อนึกถึงที่นาง บัวคลี่วางยาตนก็แค้นใจยิ่งนัก ดังนั้นขุนแผนจึงแก้แค้นด้วยการฆ่านางบัวคลี่และผ่าท้องเอาลูกไป ทำพิธีปลุกเสกเพื่อทำกุมารทอง

จำจะล้างชีวานันเสีย

จะเลี้ยงมันเป็นเมียที่ไหนได้

(ขุนช้างขุนแผน : 349)

ความก้าวร้าวของขุนแผนที่กระทำกับลูกของตนเอง เริ่มตั้งแต่ฆ่านางบัวคลี่แล้วผ่าเอา ลูกมาทำกุมารทอง พฤติกรรมดังกล่าวของขุนแผนนอกจากจะทำร้ายนางบัวคลี่แล้วยังทำร้ายลูก ของตนที่อยู่ในท้องนางบัวคลี่อีกด้วย

หลายยามหรือเมื่อวันไวยวรรณ นุตรชายคนโตของขุนแผนที่เกิดกับนางวันทอง ขุนแผนก็แสดงความก้าวร้าว ขุนแผนไม่พอใจและรู้สึกแค้นเคืองพระไวย ตั้งแต่ได้ฟังพลายชุมพล มาบอกถึงพฤติกรรมที่ทำกับนางศรีมาลา ขุนแผนก็บริภาษพระไวยด้วยความโกรธแค้นใจว่า พระไวยไม่ใช่คนโง่เหมือนเตานา มีวิชาแล้วยังแพ้ผู้หญิงตีนางศรีมาลาสาหัสอย่างนี้ พระพิจิตร์รู้เข้า จะน้อยใจเพราะได้ฝากฝังนางกับขุนแผนเอาไว้

๑ ครานั้นขุนแผนแสนสงคราม

ได้ฟังความแค้นใจมิใคร่หาย

ทุกอ้ายหมื่นไวยมิใช่ชาย

ช่างมงบายโง่เง่าเหมือนเตานา

ความรู้ก็ให้ไว้ทุกสิ่ง

ยังแพ้ผู้หญิงให้ขายหน้า

แล้วยังซ้ำโบยตีศรีมาลา

พระพิจิตร์บิดาจะน้อยใจ

(ขุนช้างขุนแผน, หน้า 940)

เมื่อขุนแผนกล่าวเตือนพระไวยเรื่องที่ถูกทำเสน่ห์ และขุนแผนทำพิธีส่งกระเจ๊กให้ พระไวย ดู แต่เมื่อได้ฟังแล้วพระไวย ไม่เชื่อพูดจาถากถางว่าตนเองเป็นคนช่วยขุนแผนให้ออกจากคุกได้ ทั้งยังพูดจาล่วงเกินพระพิจิตและนางบุษบา ขุนแผนไม่พอใจพระไวย มากจนชี้หน้าคำและตรงเข้าไปทำร้ายพระไวย แต่นางทองประศรีเข้ามาห้ามไว้ ขุนแผนแค้นพระไวยมากจึงประกาศตัดพ้อตัดลูกกับพระไวย และทวงดาบฟ้าฟื้นคืนจากพระไวย

ถ้ากูบรรลยอย่าไปเผา

ถึงชีวิตออเจ้าจะสูญหาย

ฝีมือกูก็ไม่ไปกล้ากราย

หมายแต่จะเอาชีวิตกัน

ฟ้าฟื้นของกูที่เอาไว้

เร่งเอามาให้มีขมัน

มีศึกเมื่อไรได้เล่นกัน

ถ้าไม่ให้จะไล่ฟันเอาเดี๋ยวนี้ ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 964)

ขุนแผนแค้นพระไวยมากเมื่อส่งพระพิจิตรกับนางบุษบากลับไปแล้ว ขุนแผนกลับมาที่เรือนและร้องทำทนายให้พระไวย ออกมาสู้กัน ขุนแผนได้ประกาศตัดขาดพ่อลูกกับพระไวยแล้ว ขุนแผนก็ยังไม่วายแค้นหมายจะฆ่าพระไวยให้ได้ แม้กลับมาที่กาญจนบุรีขุนแผนก็ยังไม่วายอาฆาตแค้นยังคงคิดหาทางแก้แค้นพระไวย ให้จงได้ ดังบทกลอน

ขุนแผนแค้นใจไซ้พอดี

เฮี้ยอ้ายไวยมานี้มาเล่นกัน

เด็ดขาดกันไปไซ้พ่อแม่

ถึงกูเฒ่ากูแก่ก็ไม่พรั่น

เป็นตายร้ายดีกูคงฟัน

เมียม้อยมึงด้วยกันก็ดูเอา

(ขุนช้างขุนแผน : 966)

เมื่อขุนแผนไม่สามารถทำร้ายพระไวยได้ ด้วยความแค้นใจขุนแผนคิดวางแผนที่จะลวงพระไวยมาฆ่า แม้นางแก้วกิริยาตัดทวนและพูดเตือนสติว่าพระไวยเป็นลูก และขอให้ขุนแผนเห็นแก่นางวันทองที่ก่อนตายได้ฝากให้ช่วยดูแลพระไวย ขุนแผนก็ไม่ฟังที่นางแก้วกิริยากล่าวเตือน

อย่าห้ามเลยข้าหาฟังไม่

กูกับอ้ายไวยนี้สูญสิ้น

(ขุนช้างขุนแผน : 981)

เมื่อขุนแผนไม่อาจล้มความแค้นที่มีต่อพระไวย จึงให้พลายชุมพลแต่งทัพเป็นมอญมาหลอกพระไวย เพื่อล่อพระไวยออกมาให้ขุนแผนฆ่า แต่พระไวย รู้ตัวและหนีรอดมาได้ ขุนแผนก็โกรธแค้นยิ่งขึ้นที่พระไวยสามารถหนีรอดไปได้ ดังบทกลอน

๑ ขุนแผนแค้นใจดังไฟฟ้า

จับม้าวังวางดังกั้งหัน

กูก็องร้องไปแต่ไกลกัน

ชุมพลจับให้มันพ่อพันเอง

พระไวยเล่าไปพอเห็นพ่อ

ผละค่อน้องโอดกระโดดเหยิง

จับม้าวังวางกำลังเกรง

เสียเพลงทวนทำชุมพลแทง

ถูกอักษอกหักหาเข้าไม่

พระไวยจับม้าวออกจากแหล่ง

ขุนแผนแค้นใจไล่ทแยง

พวกหุ่นหมุนแทงที่ไพร่พล

(ขุนช้างขุนแผน : 1001)

นอกจากนี้ความก้าวร้าวของขุนแผนยังปรากฏให้เห็นเมื่อขุนแผนไปทำศึกสงคราม
ครั้งที่ขุนแผนสังหารท้าวกรุงกาฬ โดยให้ช้างที่ขี่ไฉ้วงโยนร่างของท้าวกรุงกาฬขึ้นไปในอากาศแล้ว
ไฉ้วงรับร่างทำให้ร่างของท้าวกรุงกาฬได้ทะลักหัวแตก ถือว่าเป็นการกระทำที่ทารุณมากหรือตอน
ที่ขุนเพชรและขุนรามพุดจาละวงเก็นนางทองประศรีและขุนไกรพลพ่ายครั้งที่นำกองทัพติดตาม
ขุนแผน เมื่อขุนแผนได้ยินดังนั้นก็โกรธมากจึงฆ่าทั้งสองคนเสีย

พฤติกรรมดังกล่าวของขุนแผนแสดงให้เห็นถึงความก้าวร้าว อาฆาตแค้นและไม่สามารถควบคุมตนเองได้ เมื่อขุนแผนแค้นเคืองผู้ใดขุนแผนก็มักแสดงพฤติกรรมก้าวร้าวทั้งร่างกาย
และวาจาให้ปรากฏและสามารถฆ่าได้แม้กระทั่งภรรยาและบุตรของตนเอง

ขุนช้าง

ขุนช้าง เป็นบุตรชายของขุนศรีวิชัย กับนางเทพทอง รับราชการเป็นนายกองกรมช้าง
นอก ครอบครัวของขุนช้างมีฐานะร่ำรวยแต่อาภัพ ขุนช้างถูกแม่เกลียดชังเพราะอับอายที่มีลูก
หน้าตาอัปลักษณ์ หัวล้าน จึงไม่สนใจที่จะดูแลในตอนที่ขุนช้างเกิด แม่นางจะรู้จากขุนศรีวิชัยว่า
ขุนช้างจะนำทรัพย์สินเงินทองมาสู่ครอบครัว ด้วยอคติที่นางเทพทองมีต่อขุนช้างนี้เองทำให้ในขณะที่
ตั้งครรภ์นางจึงไม่สนใจที่จะดูแลตนเอง นางมักดื่มสุรา รับประทานอาหารที่มีรสจัดและอาหารที่
หญิงมีครรภ์ไม่รับประทานเช่น ปลาไหล กบ เต่า แะ ไข่ อัง พุติกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านาง
เทพทองไม่สนใจลูกในครรภ์เลย เมื่อนางคลอดลูกและเห็นว่าขุนช้างมีรูปร่างอัปลักษณ์นางก็
บริภาษขุนช้างเรื่อยมาจนกระทั่งขุนช้างโต ดังบทกลอน

ลูกร้องแงแงแม่ลืมตา	พอช้างเผือกเข้ามาถึงวันนั้น
นางเทพทองเกลียวหน้าว่าลูกชาย	พลิกคว่ำพลิกหงายอยู่ตัวสัน
ทุดลูกบัดดีเหมือนผีป่วน	หัวล้านในครรภ์ดังวงเดือน
เสียดแรงอุ้มท้องประคองมา	ชกโคตรแม่ฮ้ายหมาจู้เรือนเปื้อน
เกลี้ยงมันไว้โยยายเพื่อนเรือน	หัวเหมือนโคตรช้างไหนให้เกิดมา
ค่าแล้วจึงเข้าไปนอนไฟ	

นางเทพทองร้องคำฮ้ายยาก	ช่างเด่นหยกหยกเหมือนตลกโขน
ยัดไว้ไม่นั่งตกลึงทโมน	ฮ้ายผีโคนที่ไหนปั้นไล่มา
ไม่มีใจที่จะใคร่เข้าอุ้มชู	เหมือนค่างครอกหลอกกูดูขายหน้า
ทำดาบ้องเบวแมวกินปลา	ฮ้ายตายห้าคำแข่งไม่เว้นวัน

(ขุนช้างขุนแผน : 6)

แต่ขุนศรีวิชัยมีความภูมิใจในตัวขุนช้างมากเพราะตั้งแต่ขุนช้างเกิดก็ทำให้ครอบครัวมีฐานะร่ำรวยขึ้นทำให้ขุนช้างเป็นที่รักของญาติพี่น้อง ขุนช้างมีปมด้อยเกี่ยวกับรูปร่างของตนเอง ด้วยลักษณะรูปร่างของขุนช้างไม่ว่าจะเดินทางไปทางใดก็จะเป็นที่ขบขันล้อเลียนของชาวบ้านทั่วไปเสมอ แม้จะเล่นกับเด็กคนอื่นก็มักจะถูกล้อเลียน ดังตอนที่เล่นเป็นผัวเมียนางวันทองและขุนแผน ล้อเลียนโดยไม่เกรงใจ

นางพินนอนพลางกลางคืนนอน

เจ้าขุนช้างหัวกล่อนเข้านอนเคียง

พลายแก้วโคดแหวกเข้าแทรกกลาง

ชกหัวขุนช้างที่กลางเกลี้ยง

นางพินคำให้อ้ายตายโหง

พวกอ้ายโล้งโค้งงูไม่เล่นได้

อ้ายหัวล้านจี้ถ่มมันจ้งไร

แล้วพาฝูงข้าไทไปเรือนพลัน

(ขุนช้างขุนแผน : 11)

ขุนช้างโตมากับคำเยาะเย้ยเหยียดหยาม ดูแคลนในรูปร่างหน้าตาอันอัปลักษณ์ โดยที่ไม่มีใครช่วยเหลือขุนช้างจากสถานการณ์ที่ถูกล้อเลียน เมื่อขุนช้างไปเล่นกับเด็กคนอื่นก็มักจะถูกล้อเลียน หรือแม้กระทั่งเดินผ่านพวกชาวบ้านขุนช้างมักจะถูกวิจารณ์เรื่องรูปร่างหน้าตาอยู่เสมอ แม้แต่ขุนศรีวิชัยผู้เป็นบิดาก็ไม่เคยกระทำพฤติกรรมใดที่แสดงออกถึงการปกป้องขุนช้างจากคำวิจารณ์ เยาะเย้ย ถากถาง จากคนที่พบเห็นขุนช้างเลย ดังเช่นเมื่อขุนศรีวิชัยพาขุนช้างไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวษา เพื่อถวายตัวเป็นมหาดเล็กในวังระหว่างที่เดินทางเข้าวังชาวบ้านก็วิจารณ์เรื่องหน้าตาของขุนช้างตลอดทาง เมื่อเข้าไปในวังเหล่าขุนนางก็วิจารณ์และหัวเราะเยาะขุนช้างเรื่อยมา ขุนศรีวิชัยไม่เคยปกป้องปลอบใจหรือให้กำลังใจขุนช้างเลยและนางเทพทองนั้นนอกจากจะไม่ปกป้องและช่วยเหลือขุนช้างแล้วยังดูว่ากล่าวขุนช้างอยู่ร่ำไป

แม้ขุนช้างโตเป็นผู้ใหญ่นางเทพทองก็ยังคงใช้วาจาเหน็บแนม เรื่องรูปร่างของขุนช้างอยู่เสมอ ดังเช่น หลังจากนางแก่นแก้วภรรยาของขุนช้างเสียชีวิตและขุนช้างได้พบนางวันทองที่งานเทศน์มหาชาติ ขุนช้างมีความต้องการแต่งงานกับนางวันทองจึงขอให้มารดาผู้ชื่อนางวันทอง นางเทพทองไม่ยอมไปสู่ขอตามความต้องการของขุนช้าง และยังคงกล่าวว่าขุนช้างนั้นไม่มีความเหมาะสมกับนางวันทอง เปรียบนางวันทองเป็นดังพระจันทร์ และเปรียบขุนช้างเป็นแต่านา

แล้วก็เพื่อนเล่นเห็นกันมา

เมื่อยังเด็กมันด่าเอ็งฉลาดาน

การมข่มขู่กูรำคาญ

ผูดขึ้นก็หัวล้านทุกคราวคำ ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 103)

เมื่อนางเทพทองไม่ยอมขุนช้างจึงรีบร่ำทำให้นางเทพทองบริภาษ และยังเปรียบความอัปลักณ์ของขุนช้างด้วยถ้อยคำที่รุนแรงยิ่งขึ้นและไล่ขุนช้างอย่างไม่ไยดี แม้กระทั่งญาติอย่างพันศรพระยา ก็เป็นคนใกล้ชิดที่มักกล่าววาจาเยาะเย้ย เหน็บแนม ขุนช้าง ดังที่ ขุนแผนมาตักนางวันทองไปขุนช้างติดตามนางวันทองและแพ็กกลับมา ก็ใช้ผ้าผูกเอวแล้วห้อยลงมาจากเพดานห้องและร้องขอให้คนมาช่วย พันศรพระยามาเห็นก็พูดเยาะเย้ยว่าใครๆเขาผูกคอตายแต่ขุนช้างกลับมาตัวตายด้วยการผูกเอว และเมื่อนางศรีประจันมาเยี่ยมและเห็นเข้าก็บอกว่า “ขุนช้างกำลังเล่นกาฟักไข่อู” อาจกล่าวได้ว่าขุนช้างโตมากับคำเยาะเย้ยถากถางจากทุกคนไม่ว่าวันแม่แต่มารดาของตน

ขุนช้างหมายปองนางวันทองที่มีรูปโฉมงดงาม ขุนช้างละเมอถึงนางวันทองอยากที่จะได้นางมาเป็นคู่ครอง เพราะความงามของนางวันทองอาจจะช่วยลบปมด้อยเรื่องรูปร่างของตนเองได้บ้าง ขุนช้างรู้ว่านางวันทองไม่ชอบตน เพียงแต่ขุนช้างเกี่ยวนางครั้งแรกก็ถูกนางด่าเปรียบเทียบกับเสี้ยแล้ว ขุนช้างไม่ยอมแพ้เมื่อขุนช้างไปแอบดูนางอาบน้ำและแก่งอ่างนางเปล่งยาว ให้นางวันทองได้ยินว่า “โอ้วว่าดวงดอกลำพวนธาราร” นางวันทองก็บริภาษขุนช้างอย่างหยาบคาย ขุนช้างก็ไม่ยอมแพ้ไปพบกับนางศรีประจันพูดจาหว่านล้อมให้นางทองประศรีรู้สึกเห็นใจและอยากได้สมบัติที่ขุนช้างมียอมยกนางวันทองให้ การกระทำดังกล่าวของขุนช้างทำให้นางวันทองเกลียดขุนช้างมากยิ่งขึ้นก็ตาม แต่ขุนช้างก็ไม่สนใจแม้ว่า นางวันทองจะแต่งงานไปกับขุนแผนแล้วก็ตาม ขุนช้างก็ยังไม่ละความพยายามที่จะได้นางมาเป็นคู่ครอง ความปรารถนาในตัวนางวันทองทำให้ขุนช้างทำทุกอย่าง แม้จะรู้ว่าผิดศีลธรรมก็ตาม ดังนั้นเมื่อมีโอกาสขุนช้างจึงหาทางที่จะกำจัดขุนแผนออกไปให้พ้นจากชีวิตของนางวันทอง ดังที่ได้กราบทูลสมเด็จพระพันวษาว่าขุนแผนมีความสามารถมากทำให้ขุนแผนต้องนำทัพไปทำศึกกับเชียงทอง “สมใจที่นึกปอง หมายจะครองเจ้าพิมพิลาไลย จะทูลเสนอพลายแก้วให้ไปทัพ แล้วจะกลับไปเกี่ยวเจ้าพิมใหม่” จากนั้นไม่นาน ขุนช้างก็สร้างเรื่องว่าขุนแผนตายในระหว่างทำศึกและโยกต้นโพธิ์และเอาน้ำร้อนไปราดหวังจะให้ตาย และใช้เล่ห์กลหลอกลวงนางวันทองรู้เรื่องเรือนหอของขุนแผนและตนเองก็ปลูกใหม่ทับเรือนหอเดิม แม้แต่ใช้กำลังบังคับขึ้นใจจนได้นางวันทองเป็นภรรยา การกระทำดังกล่าวของขุนช้างนอกจากกระทำด้วยความรักในตัวของนางวันทองแล้วยังเป็นการกระทำเพื่อทดแทนปมด้อยของตนเอง เพราะนางวันทองเป็นคนมีรูปโฉมงดงาม สามารถเชิดหน้าชูตาของขุนช้างได้

แม้ว่าขุนช้างจะมีลักษณะรูปลักษณ์ที่ด้อยกว่าขุนแผน แต่ขุนช้างก็มีส่วนที่ดีคือรักเดียวใจเดียว เห็นได้ชัดเจนขุนช้างไม่เคยแสดงกิริยาเกี้ยวพาราสีหรือตะคองนางแก้วกิริยาเลย เพราะหากขุนช้างต้องการนางก็ไม่พ้นความต้องการของขุนช้างไปได้ ดังที่ขุนแผนพิสูจน์ความบริสุทธิ์ของนางด้วยการฉนวลที่หน้า

ขุนช้างยอมทำทุกอย่างเพื่อให้ได้นางวันทองมาอยู่กับตน ยอมที่จะอดทนและกระทำทุกอย่าง ขุนช้างยอมอับอายชาวบ้าน ยอมเสียคำสัตย์สาบานที่ได้ให้กับขุนแผน ยอมลำบากทุกข์ยากออกติดตามนางคืนจากขุนแผนแม้จะรู้ว่าตนไม่อาจสู้ขุนแผนได้และตนเองอาจจะได้รับอันตรายถึงตายได้ การกระทำของขุนช้างแสดงให้เห็นว่ารักนางวันทองมากจึงยอมทำทุกอย่าง และอาจเป็นเพราะขุนช้างต้องการเอาชนะขุนแผนที่มีความสามารถเหนือกว่าขุนช้างในทุกด้าน กล่าวได้ว่าขุนช้างแพ้ขุนแผนมาตั้งแต่เด็ก มีเพียงอย่างเดียวที่ขุนช้างเหนือกว่าขุนแผนนั่นก็คือมีฐานะที่ร่ำรวยกว่าเท่านั้น เมื่อมีหนทางใดที่จะสามารถเอาชนะขุนแผนได้ขุนช้างจึงไม่ลังเลที่จะกระทำ ดังที่ขุนช้างรู้ว่าพลายงามไม่ใช่ลูกของตนแต่เป็นลูกของขุนแผน ขุนช้างจึงแสดงพฤติกรรมก้าวร้าวออกมาด้วยการลงพลายงามไปฆ่า ทั้งที่พลายงามยังเป็นเด็กขุนช้างก็ทุบตีหวังให้พลายงามตาย เป็นการแก้แค้นขุนแผน ดังบทกลอน

.....	ผงกงยมันก็ทุบทุบลงไป
บิบบมูกูกปากลากกระแทก	เสียงแอ๊กแอ๊กอ่อนชบสลับไสล
พอผีพรายนายขุนแผนผู้แค้นไว	เข้ากดไว้มิให้ลูกลูกของนาย
ขุนช้างเห็นว่าทับบจนดับแตก	เอาคาเผกฝุ่นกลบให้สพหาย
แล้วกลิ้งขอนซ้อนทับให้ล้นกาย	ทำลอยชายชมปากกลับมาเรือนฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 510)

แท้จริงแล้วขุนช้างนั้นเป็นตัวละครที่น่าสงสาร และน่าเวทนาเพราะถูกคนอื่นทำร้ายทั้งทางร่างกายและจิตใจ ขุนแผนเป็นผู้ที่ทำร้ายขุนช้างมากที่สุด เป็นต้นว่าทำให้ขุนช้างอับอายขายหน้าต่อคนหมู่มากอยู่เสมอ เช่นขุนแผนใช้เวทมนตร์ทำให้ขุนช้างอับอายโดย “อ่านมนตร์สนธยาอัศทวาร” ทำให้ขุนช้างปวดท้อง “โอยพ่อจี่จะแตกทนไม่ได้” ขุนช้างจึงร้องว่า “จี่จะแตกทนได้ที่ไหนนั่น” เมื่อขุนช้างไม่สามารถอั้นไว้ได้จึงลุก “พอก้าวไปจี่ทะล็กออกราดผ้า เป็นขามขามปามลงกลางศาลา คนฮาแตกเอนระเนนไป” ทำให้เป็นที่อับอายขายหน้าคนอื่น

ขุนช้างมักแสดงพฤติกรรมให้เป็นตัวตลกและเป็นที่ขบขันต่อผู้พบเห็นอีกหลายตอน เช่น ตอนที่ขุนช้างค่าน้ำพิสูจน์ความจริงกับพระไวยและสมเด็จพระพันวษาตัดสินโทษ ขุนช้างก็แกล้งทำเป็นคนบ้า ดังบทกลอน

ขุนช้างเข้าใจเขาไม่ฟัง	ลุกขึ้นตึงตังทำเป็นบ้า
อ้าปากแลบลิ้นทำปลิ้นตา	แก้ผ้าทุ่งทิ้งว้างโงงโง
หยิบเอาก้อนขี้หมาไล่ปากคน	เอาหัวชนเสาเล่นเดินเหียงเหียง

(ขุนช้างขุนแผน : 825)

ตอนที่นางวันทองถูกประหารชีวิตขุนช้างก็แสดงพฤติกรรมให้คนอื่นดูเป็นที่น่าขบขัน และสมเพศในตัวขุนช้างนับตั้งแต่ขุนช้างรับลูกธิดาทำให้ไปชนเสา เดินก็สะดุดก้อนอิฐล้มคว่ำหัว ไปดำใส่กองขี้หมา จนแมลงวันตอมเหม็นไปทั่วตัวขุนช้างก็หาได้ใส่ใจกล่าวว่า “ช่างกู” เพราะว่าร้อนจะไปหานางวันทอง แต่ถูกพระไวยไล่เตะไล่ถีบจนต้องออกมาข้างนอกวงก็ถูกขุนแผนชกตีจนล้มคว่ำลงไป แม้ขุนช้างจะถูกพระไวยและขุนแผนทำร้ายแต่ก็ไม่มีใครที่สงสารและเห็นใจขุนช้างแม้แต่คนเดียว

อย่างไรก็ตามนางวันทองได้ใช้ชีวิตอยู่กับขุนช้างมากกว่าขุนแผน และขุนช้างปฏิบัติต่อนางด้วยดี ดังตอนที่ขุนแผนลอบขึ้นเรือนพาตัวนางวันทองไปกับตน นางวันทองพยายามปลุกขุนช้างให้ตื่นเพื่อที่จะบอกว่าตนเองนั้นไม่ได้นอกใจเต็มใจไปกับขุนแผน นางวันทองเรียก ขุนช้างว่าจ้าวรัก “ทูนหัวจ้าวรักไม่ลืมตา” และเมื่อขุนช้างไม่ตื่นนางจึงเขียนจดหมายเล่าทุกอย่างให้ขุนช้างทราบและเฝ้าจดหมายเหน็บไว้ที่ฝาเรือน “เหน็บไว้ที่ฝาเรือนของจ้าวรัก” นางวันทองกล่าวเช่นนั้นแสดงให้เห็นว่าขุนช้างปฏิบัติต่อนางวันทองด้วยดี นางจึงชื่นชมความดีของขุนช้าง ต่อมาเมื่อขุนช้างถูกพระไวยและพวกตีจนสลบไป นางวันทองก็เข้ามากอดขุนช้างและนางก็รำพึงถึงความดีของขุนช้างที่มีต่อนาง ดังบทกลอน

แต่อยู่มาเป็นสิบห้าสิบหกปี
เมื่อคลอดลูกหนุนหลังนั่งประคอง
เมื่อคราวเมียจับไข้ไม่กินข้าว
เห็นเมียไม่หลับไหลก็ไม่นอน
หน้าหนาวหนาวเล่นตลอดอก
ครั้นหน้าฝนฝนฝอยลงพรอยพรอม
อันชายใดในพื้นปัดผี
ถึงรูปชั่วใจช่วงดังดวงเดือน

คำน้อยหนึ่งไม่มีให้เมียหมอง
เห็นเมียร้องพ้อก็รำพิไรวอน
พอนั่งเฝ้าเคียงคอยตะบอยป้อน
ครั้นหน้าร้อนพ้อก็พัดกระพือลม
พ่อกอดอกให้นอนซ้อนผ้าห่ม
ให้อยู่ร่มปิครอบหน้าต่างเรือน
การรักเมียแล้วไม่มีเสมอเหมือน
นี้กรรมเตือนให้ตามเมียมาตาย

(ขุนช้างขุนแผน : 806)

กล่าวได้ว่าเมื่อนางวันทองมาอยู่กับขุนช้างที่มีฐานะร่ำรวยเงินทอง เพียบพร้อมด้วยข้าทาสบริวาร นางวันทองจึงมีแต่ความสุขสบาย เพราะขุนช้างรักนางมากไม่เคยขัดใจเลยแม้แต่น้อย จนกระทั่งพระไวยได้มาลอบพานางมาพบขุนแผนเพราะอยากให้พ่อแม่อยู่กันพร้อมทำจึงเป็นเหตุให้ขุนช้างทูลฟ้องสมเด็จพระพันวษา ทำให้นางวันทองถูกประหารชีวิตในเวลาต่อมา

พฤติกรรมที่แสดงถึงความฉลาดทางอารมณ์ของขุนช้าง

ขุนช้าง มีความมั่นใจในตนเองเมื่อครั้งที่ขุนช้างเมื่อรับเป็นเจ้าภาพกัณฑ์กุมารด้วยความยินดีแล้วนั้นก็สั่งบ่าวไพร่จัดเตรียมสถานกระຈาด ซื่อเครื่องสังเค็ดบริวาร ซื่อหาผ้าเนื้อดีมาทำไตร ฝ่ายแม่ครัวก็ให้ทำงานมกร้อยอัน ทั้งยังกำชับว่าว่าผลไม้มะแข้วไม่ให้ไปหาซื้อมา อย่าให้คนเขานิินทาได้

๑ ครานั้นเจ้าจอมหม่อมขุนช้าง	น้ำใจกว้างขวางให้ฟุ้งชาน
เด็กเย้ยหาไม่อย่าได้นาน	จักสานกระຈาดนั้นเตรียมไว้
เอาเงินตราไปหาซื้อสังเค็ด	บริวารเบ็ดเสร็จทั้งน้อยใหญ่
หาผ้าเนื้อดีมาทำไตร	ที่ผู้หญิงนั้นไปหาเครื่องกัณฑ์
ข้าวแบ่งระแนงดำทำเป็นผง	มุกกลมขนมมกร่งจัดสรร
สิ่งหนึ่งอย่าให้น้อยตั้งร้อยอัน	อย่ากลัวเปลืองน้ำมันไปซื้อมา
ส้มสุกลูกไม้ไต่ของสวน	ให้ถั่วถั่วถูกแข้วก็ไม่ว่า
อย่าทำใจทมิฬเขานิินทา	เขานับหน้าว่ากูเป็นผู้ดี ๆ

(ขุนช้างขุนแผน : 55)

ขุนช้างแสดงออกถึงพฤติกรรมด้านความสามารถในการควบคุม หรือจัดการกับอารมณ์ของตนเองได้ ดังเช่น เมื่อขุนช้างรู้ความว่าพลายงามลักพาตัวนางวันทองไปโดยให้เหตุผลว่าพลายงามป่วยหนักก็แค้นใจมากแต่ก็ระงับความโกรธไว้ บอกว่าไม่เป็นไรเรื่องเจ็บไข้ล้มตายเกิดขึ้นได้ทุกวัน หากขาดเหลืออะไรก็มาเอาที่นี้ได้อะไรแรงใจ ดังบทกลอน

๑ ครานั้นขุนช้างได้ฟังว่า	แค้นดังเลือดตาจะหลั่งไหล
ดับโมโหโกรธทำว่าไป	เราก็ไม่ว่าไรสุดแต่ดี
การใช้เจ็บล้มตายไม่วายเว้น	ปัจจุบันอันเป็นทั้งกรุงศรี
ถ้าขัดสนสิ่งไรที่ไม่มี	ก็มาเอาที่นี้อะไรแรงใจ

(ขุนช้างขุนแผน : 848)

ขุนช้างยังรู้จักการให้และการรับ ดังเช่นเมื่อพระไวยช่วยทูลขออภัยโทษให้ ขุนช้างก็เอาเงินทองออกมากองให้พระไวยเพื่อเป็นการตอบแทนและสำนึกบุญคุณที่พระไวยได้ขอพระราชทานอภัยโทษให้ตนเองได้ออกจากคุก ดังบทกลอน

.....	ขุนช้างเอาเงินทองออกกองให้
ยี่สิบซ้งหวังจะแทนคุณพระไวย	พ่อเอาซื้อข้าวใหม่ไว้เลี้ยงกัน

พระไวยสั่งว่าอย่าเอาไว้
เอาเงินให้แบบนี้ไม่ดีครั้น

เดี๋ยวนี้มีใช้อยู่ดอกทัน
เหมือนหนึ่งฉันเอาสินบนกับมารดา ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 839)

ขุนช้างมีความตั้งใจ ทั้งยังมีความมุมานะและความแน่วแน่ที่จะไปให้ถึงเป้าหมายของตนด้วยความพยายาม ปรากฏชัดในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับนางวันทอง เมื่อขุนช้างรู้ว่านางวันทองจะแต่งงานกับพลายแก้ว ก็บอกกับตนเองว่าเมื่อใดที่พลายแก้วไม่รักนางวันทองตนจะเอานางมาเป็นเมียให้ได้ ขุนช้างมีความมุ่งมั่นและความพยายามที่จะได้นางวันทองมาเป็นภรรยาแม้จะรู้ว่านางแต่งงานกับขุนแผนแล้วแต่ขุนช้างก็ไม่ยอมแพ้พยายามหาวิธี โดยใช้เล่ห์กลโกงต่างๆ เพื่อให้ตนเองสมหวัง

ในครั้งที่ขุนแผนลักนางวันทองไป ขุนช้างมีความมุ่งมั่นจะไปทูลพระพันวษาขอทัฬหรงให้ติดตามขุนแผนไปเอานางวันทองคืน หรือตอนที่ขุนช้างไม่สามารถเข้าไปในงานพิธีศพของนางวันทองได้ ขุนช้างก็ไปขอให้สมภารช่วยเนื่องจากตนมีความมุ่งมั่นที่จะไปร่วมพิธีเพื่อทำบุญให้กับนางวันทอง ดังตัวอย่าง ขุนช้างจะมาร่วมงานศพนางวันทองก็ไม่กล้ากลัวถูกพระไวยทำร้าย จึงไปนิมนต์สมภารวัดตระโกรมาช่วยไกล่เกลี่ยให้ตนเองได้เข้าไปในงานซึ่งตนเองได้เตรียมข้าวของที่จะไปทำบุญให้นางวันทอง ดังบทกลอน

จะกล่าวถึงเจ้าจอมหม่อมขุนช้าง	รู้ว่าทำศพนางไม่นิ่งได้
จะเข้ามาตรงตัวก็กลัวภัย	พระไวยจะข่มเหงให้เกรงนัก
อ้ายแผนพ่อก็คอยพลอยประสม	ถ้าเพลิงลงคงระดมถึงแตกหัก
เมื่อสูญเสียวันทองน้องรัก	จะไปพักเจ็บโยไม่ต้องการ
คิดพลางทางสั่งซึ่งบ่าวข้า	ให้ไปถอยเรือมาที่หน้าบ้าน
จัดประทุกผ้าไตรไทยทาน	เครื่องสการครบอย่างแล้ววางมา
ครั้นถึงจึงแวะวัดตะโก	จอดเรือเข้าไว้ที่ตีนท่า
ขึ้นไปหาสมภารแล้ววันทา	ขรรค์ดาโปรดด้วยช่วยสักที
ดิฉันมาเฝ้าเจ้าวันทอง	ข้าวของเตรียมมาเป็นถวญญี่
แต่เจ้าภาพอรินทหลายปี	เกรงจะพาลทุบตีให้เสียการ
เจ้าคุณโปรดด้วยช่วยว่ากล่าว	ไกล่เกลี่ยเรื่องราวที่ร้ายฉาน
ขอนิมนต์ชีตันเป็นหัวทาน	นึกว่าฉานถูกเต้าเถิดเจ้าคุณ ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 891-892)

ขุนช้างมีการสร้างขวัญและกำลังใจให้ตนเองและผู้อื่น เช่น เมื่อขุนช้างถูกใจเครื่องประกอบกัณฑ์เทศน์ที่ป่าวทำไว้อย่างสวยงาม ก็มอบแหวนให้กับป่าวที่เป็นคนทำ เป็นการสร้างขวัญและกำลังใจให้กับป่าวได้ ตอนที่ขุนช้างแต่งตัวไปงานบุญและปลอบตนเองว่าตลอดทั้งตัวเมื่อดูแล้วก็ยังเป็นผู้ดี ขุนช้างแต่งตัวไปวัดแสดงให้เห็นถึงฐานะ โดยการสวมเสื้อผ้าราคาดี ใส่เครื่องประดับทั้งเพชรพลอย ต้องการโชว์ให้คนทั้งสุพรรณเห็นว่าตนเองมั่งมี ขณะที่เดินไปส่งกระจกเห็นหัวตนเองก็เปรียบเหมือนก้อนขี้ แต่ก็ปลอบใจตนเองว่าถึงแม้หัวจะล้านแต่รูปร่างตลอดตัวก็ยังคงเป็นผู้ดี แสดงให้เห็นว่าขุนช้างสร้างแรงใจและความเชื่อมั่นให้ตนเองแม้ตนเองจะมีจุดด้อยก็ตาม

พฤติกรรมที่แสดงถึงความบกพร่องทางอารมณ์ของขุนช้าง

ขุนช้างเติบโตมาพร้อมกับถ้อยคำที่เหยียดหยามเหยียดคนในเรื่องราวรูปร่างหน้าตาที่อัปลักษณ์ นับตั้งแต่นางเทพทองผู้เป็นมารดาจนกระทั่งชาวบ้านทั่วไปที่พบเห็น การที่ขุนช้างต้องเจอกับคำพูดที่ดุด่าปด้อยเรื่องรูปร่างหน้าตาของตนเองอยู่เสมอ ส่งผลให้ขุนช้างเติบโตขึ้นมาเป็นพฤติกรรมที่มีความบกพร่องทางความฉลาดทางอารมณ์ เช่น ไม่สามารถควบคุมอารมณ์และความต้องการของตนเองได้ ไม่มีความกล้าแสดงออก ไม่มีความรับผิดชอบความมั่นใจในตนเองเป็นต้น ดังที่ปรากฏในหลายๆเหตุการณ์ ขุนช้างแสดงพฤติกรรมที่ไม่สามารถควบคุมความต้องการของตนเองอีกหลายครั้ง เช่น แอบดูนางวันทองอาบน้ำ ใช้เล่ห์เหลี่ยมกลโกงด้วยวิธีการต่างๆ เพื่อให้ได้นางวันทองมาเป็นภรรยาทั้งที่นางเป็นภรรยาขุนแผนแล้วก็ตาม

ด้านพฤติกรรมก้าวร้าวของขุนช้างนั้นจะมีอยู่บ้าง แต่ความก้าวร้าวที่ไม่ได้เกิดจากกมลสันดาน แต่เป็นเพราะสภาพแวดล้อมและเหตุการณ์ต่างๆ ที่ขุนช้างต้องพบเจอกับบังคับให้ขุนช้างต้องร้ายกาจและแสดงความก้าวร้าวออกมา เช่น เมื่อขุนช้างรู้ว่าขุนแผนต้องโทษก็ให้ป่าวไปลูดนางวันทอง และขึ้นใจทั้งที่นางตั้งครรภ์แก่ หรือลงพลายงามที่ยังเด็กไปเที่ยวในป่า หุบตึกคอย บีบคอ และใช้ขอนไม้ทับหวังจะให้พลายงามตายเมื่อรู้ว่าเป็นลูกของขุนแผน พฤติกรรมก้าวร้าวของ ขุนช้างเกิดจากความริษยาอาฆาตอยากเอาชนะและรู้สึกละอายใจที่จะต้องเหนือกว่าขุนแผนแทบทั้งสิ้น

พฤติกรรมของขุนช้างที่เกิดจากความอิจฉาริษยาอาฆาตแค้นมักจะแสดงกับขุนแผนมากกว่าบุคคลอื่น เพราะขุนแผนมีคุณสมบัติที่เหนือกว่าขุนช้างในทุกๆด้าน มีเพียงฐานะเท่านั้นที่ขุนช้างมีเหนือขุนแผน แต่คุณสมบัติข้อนี้ไม่อาจทำให้นางวันทองมีใจรักในตัวขุนช้างได้ เมื่อขุนแผนได้นางวันทองเป็นภรรยาทำให้ขุนช้างอาฆาตแค้นขุนแผน ดังนั้นเมื่อสบโอกาสขุนช้างก็แค้นขุนแผน เช่นเมื่อเกิดศึกกับเมืองเชียงทองสมเด็จพระพันวษาสอบถามถึงทายาทที่มีอยู่ของ

ขุนไกรพลพ่าย ขุนช้างเห็นโอกาสที่จะแยกขุนแผนจากนางวันทองและหวังให้ขุนแผนตายในการ
ทำศึกตนเองก็จะได้นางวันทองเป็นภรรยา จึงกราบทูลสมเด็จพระพันวษาถึงความสามารถของ
ขุนแผน ดังบทกลอน

๑ ครานั้นขุนช้างมหาเด็กลึก	เฝ้าเฝ้ามาแต่เด็กพิศพิศคล่อง
คิดไปสนใจที่นี้ปกป้อง	หมายจะครองเจ้าพิมพิลาไลย
จะทูลต่อพลายแก้วให้ไปทัพ	แล้วจะกลับไปเกี่ยวเจ้าพิมใหม่
คิดแล้วทูลพลันทันใด	ชีวิตอยู่ได้พระบาท

(ขุนช้างขุนแผน : 174)

เมื่อขุนแผนไปทำศึกขุนช้างก็วางแผนเพื่อให้นางวันทองมาเป็นของตน เพราะความ
อิจฉาริษยาและไม่รู้จักควบคุมความต้องการของตนเอง ขุนช้างไม่สนใจว่าสิ่งที่ตนทำนั้นจะผิด
ศีลธรรมอย่างไร นับตั้งแต่จ้างขายกลอยยายสาเป็นแม่สื่อไปสู่ขอนางวันทองเพราะนางเทพทองไม่
ยอมไปสู่ขอให้ ทำอุบายหลอกว่าขุนแผนตายในการทำศึกแล้วโดยนำกระดูกของคนอื่นมาให้นาง
ศรีประจันและนางวันทองดู ให้บ่าวไพร่ไปทำลายต้นโพธิ์หรือธัญฐาน ทำอุบายรื้อเรือนหอของขุนแผน
ไปถวายวัดและปลูกเรือนหอใหม่คร่อมเรือนหอเดิม พฤติกรรมเหล่านี้ของขุนช้างล้วนแสดงให้เห็น
ว่าขุนช้างมีความอิจฉาริษยาขุนแผนและอยากได้นางวันทองเป็นภรรยา

ความอาฆาตของขุนช้างที่มีต่อขุนแผนก็ยังไม่หมดไปจากใจ แม้ว่าขุนช้างจะได้
นางวันทองเป็นภรรยาแล้วก็ตาม เมื่อมีโอกาสได้แก้แค้นหรือทำร้ายขุนแผนขุนช้างก็ไม่ปล่อยให้อะไร
โอกาสผ่านไป เช่น ในตอนที่ขุนแผนฝากเวรยามไว้กับขุนช้างเพื่อไปเยี่ยมนางลาวทองที่ป่วยหนัก
ขุนช้างก็กราบทูลสมเด็จพระพันวษาว่า ขุนแผนป็นขี้เมาพาลออกไปหานางลาวทองแม้ว่าตนจะ
ห้ามแล้วขุนแผนก็ไม่ฟังเหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้ขุนแผนถูกสั่งให้ตระเวนป่าและนางลาวทองถูกจอง
จำในวัง ขุนช้างเป็นต้นเหตุให้ขุนแผนพลัดพรากจากนางลาวทอง ทำให้ขุนแผนแก้แค้นด้วยการไป
ลักพาตัวนางวันทองไปเร่ร่อนอยู่ในป่า ขุนช้างเจ็บแค้นใจมากดังที่กล่าวกับสรพระยาถึงความแค้นที่
มีต่อขุนแผนอยู่เสมอ ดังบทกลอน

แค้นนักด้วยมันลักเงินทองไป	ถ้าจับได้ก็จะเชือดให้เลือดคนอง
อ้ายขุนแผนและจะแค้นเอาดาบลับ	จึงเอาสินทรัพย์ทั้งข้าวของ
ฟันฟาดให้มันขาดเป็นกองกอง	

(ขุนช้างขุนแผน : 410)

แม้กระทั่งขุนช้างจะลาทางเทพทองเพื่อออกติดตามขุนแผนกับนางวันทอง ขุนช้างก็กล่าวด้วยความรู้สึกอาฆาตที่มีต่อขุนแผนแม้ว่าตนจะไม่มีความสามารถที่จะต่อสู้กับขุนแผนได้ แต่เพราะความแค้นที่มีต่อขุนแผนนั้นมากมายขุนช้างจึงกล่าวว่า “ถ้าทันแล้วจะฟันเสียให้ยับ รับวันทองน้องกลับมาจนได้” เมื่อขุนช้างและพวกถูกขุนแผนใช้คาถาทำให้แตกพ่าย ขุนช้างบาดเจ็บ ร้องไห้คร่ำครวญด้วยความเจ็บแค้นใจแต่ก็ไม่ยอมแพ้แม้ร่างกายจะเป็นรื้อรอยหนามเจ็บระบมไปทั้งตัว เมื่อกลับมาถึงบ้านก็ระบายความแค้นด้วยการทุบทำลายข้าวของเครื่องใช้ภายในบ้านและคิดที่จะฆ่าตัวตาย ดังบทกลอน

ฉวยหอกมาทิ่มไว้เหนือหัว	กูจะเกลี้ยงแทงตัวให้เป็นผี
ขอให้เข้าง่ายตายดี	ข้าวของทั้งนี้จะใส่โลง
แล้วทิ้งหอกวิ่งออกไปครัวไฟ	ฉวยสากแผ่นไหปลาร้าโผง
โยนหม้อข้าวทิ้งวิ่ง โกรง โกรง	ตายโหงตามเมียเสียเถิดรา

(ขุนช้างขุนแผน : 425)

ขุนช้างจึงคิดที่จะไปเข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวษา แล้วทูลฟ้องว่าขุนแผนเป็นขบถ เมื่อขุนช้างและไพร่พลติดตามมาพบขุนแผนและเห็นขุนแผนหยอกล้อกับนางวันทองก็เจ็บแค้นใจ จึงร้องตะโกนให้จับขุนแผนฆ่าให้ได้

๑ ขุนช้างว่าลูกนี้แค้นนัก	มันชักม้ามาเหยียบเล่นใกล้ใกล้
จูบเมียข้าพเจ้าเป็นเท่าไร	ว่าแล้วจับไพร่สะพรั่งมา
เสียงปิ่นกรั่นกรั่นสนั่นดัง	ทวนธงพร้อมกันประชันหน้า
ขุนช้างหนุนไพร่ไล่ช้างงา	ไล่ฆ่าวันวิ่งเข้าชิงชัย

(ขุนช้างขุนแผน : 439)

ขุนช้างแสดงความอาฆาตแค้นที่มีต่อขุนแผนให้เห็นได้ชัดเจน เมื่อขุนช้างคิดฆ่าพลาชามที่ตนเองได้เลี้ยงดูมาตั้งแต่เด็กเพราะพลาชามรูปร่างหน้าตา ผิวพรรณถอดแบบมาจากขุนแผนราวกับพิมพ์เดียวกัน ทั้งนางวันทองยังตั้งชื่อว่าพลาชามมีความสอดคล้องกับชื่อของขุนแผนเดิมคือพลาชแก้ว ด้วยเหตุนี้ทำให้ขุนช้างแสดงความอาฆาตและก้าวร้าวและคิดจะกำจัดพลาชามอยู่ตลอดเวลา ระหว่างที่ขุนช้างเลี้ยงดูพลาชาม ขุนช้างเก็บความแค้นที่มีต่อขุนแผนไว้มากมาย แต่ขุนช้างไม่เคยแก้แค้นขุนแผนได้สำเร็จแม้แต่ครั้งเดียว เพราะขุนแผนสามารถแก้ไขและตอบโตุ้บายต่างๆที่ขุนช้างกระทำขึ้นเสมอ ดังนั้นเมื่อขุนช้างคิดว่าพลาชามเป็นเลือดเนื้อเชื้อไขของขุนแผน ขุนช้างจึงแก้แค้นขุนแผนด้วยการฆ่าพลาชามแทน

๑ ฝ่ายขุนช้างหมายจิตให้คิดเล่น ลูกขุนแผนมันคงไม่สงสัย
 เมื่อกระนั้นเหมือนภูธรันดูไป ก็กลับไพร่เหมือนพ่อأيัยทรพี
 อีแม่มั่นวันทองก็สองจิต ช่างประคิษฐ์ซื้อลูกให้ถูกที่
 เรียกพ่อพลายคล้ายพ่ออิตัวดี ทูกราตรีศรีคราจะฆ่าฟัน

(ขุนช้างขุนแผน : 510)

ขุนช้างกำลังทำเป็นรักและเอ็นดูพลายงามเพื่อให้นางวันทองและบ่าวในบ้านตายใจ เมื่อนางวันทองล้มป่วยลงขุนช้างจึงสบโอกาสชวนพลายงามให้ออกไปเที่ยวป่า ชี้ชวนดูสัตว์เมื่อ สบโอกาสขุนช้างก็ตะคอก ทูบตีชกและพยายามหักคอพลายงาม แม้พลายงามจะยกมือไหว้ร้องขอ ชีวิตบอกว่าพ่ออย่าฆ่าลูกเลย ให้เห็นแก่แม่วันทองขอให้เลี้ยงตนไว้ใช้สอย ความแค้นที่ขุนช้างมีต่อ ขุนแผนมีมากจนทำให้ขุนช้างไม่นึกถึงคุณธรรมและบาปกรรม แม้ว่าพลายงามจะยกมือไหว้ขอร้อง ขุนช้างก็ไม่ฟังและไม่หยุดทำร้ายพลายงาม ทูบตีบีบปากบีบจมูกจนพลายงามสลบไปเมื่อคิดว่า พลายงามตายแล้ว ขุนช้างก็กลับเกลื่อนร่องรอยด้วยการกลิ้งขอนไม้มาทับร่างของพลายงามเอาไว้ แล้วเดินทางกลับบ้านด้วยความสบายใจ

แม้เวลาจะผ่านมานานความแค้นของขุนช้างที่มีต่อขุนแผนก็ไม่เคยหายไปจากใจมัก แสดงออกเมื่อมีโอกาสดังเช่น ขุนช้างเมื่อนางวันทองมีเรื่องชกต่อยในงานแต่งงานมีนไวยวรรณาด และตนสู้ไม่ได้ ด้วยต้องการเอาชนะและแก้แค้นมีนไวยวรรณาด ขุนช้างตัดสินใจจะไปถวายฎีกา ต่อสมเด็จพระพันวษาเพราะความแค้นมีอยู่ในใจขุนช้างมีมากจึงไม่ฟังคำทัดห้วงของนางวันทอง แม้จะทราบดีว่าตนเองนั้นอาจจะถูกลงโทษเพราะการกระทำครั้งนี้ก็ตาม

๑ ขุนช้างพินพัตถ์กัณฑ์เกรี้ยว โกรธาตาเข็วร้องเสียงแข็ง
 เฮี้ยที่กูจะไม่ว่ามึงอย่าแคลง จะสู้ชนชนกำแพงกว่าจะตาย
 ถึงตัวกูบรรลัษกระดูกร้อง อันจะถองเล่นเปล่าเปล่าเจ้าอย่าหมาย
 มึงพวกมากฝากไว้เถิดอ้ายพลาย ถ้าเจ้านายไม่เลี้ยงก็แล้วไป

(ขุนช้างขุนแผน : 807)

ด้วยความแค้นในจิตใจของขุนช้างที่มีต่อขุนแผนทำให้ขุนช้างขาดสติ ขาดการยับยั้ง ชั่งใจและไม่หวาดกลัวอันตรายใดๆ ขุนช้างว่ายน้ำไปถวายฎีกาต่อสมเด็จพระพันวษาที่ประทับอยู่ บนเรือพระที่นั่งโดยไม่กลัวอาญา ขุนช้างทูลสมเด็จพระพันวษาว่าที่ตนกระทำการเช่นนี้เหตุ เพราะความแค้นมากจนไม่สามารถแก้ไขและไม่เห็นหนทางอื่นแล้ว

พฤติกรรมข้างต้นของขุนช้างแสดงให้เห็นว่าขุนช้างไม่สามารถที่จะละความแค้น ความอาฆาตที่มีต่อขุนแผนได้ เมื่อไม่สามารถทำร้ายขุนแผนได้โดยตรงก็มักจะใช้อุบายทำร้าย ขุนแผนทางอ้อมด้วยการทำร้ายคนที่ขุนแผนรัก เป็นต้น

นอกจากพฤติกรรมความอาฆาตแค้นแล้วขุนช้างมักมีพฤติกรรมที่ข่มเหงรังแกคนที่อ่อนแอกว่าตน โดยใช้วาจา พลละกำถั่ง หรืออำนาจที่ตนมีอยู่ซึ่งบุคคลที่ถูกขุนช้างรังแกมากที่สุดคือ พวกบ่าวไพร่ในเรือน เช่น ขุนช้างสั่งให้พวกบ่าวไพร่ช่วยกันขนเครื่องกัณฑ์เทศน์ไปวัดเพื่อร่วมงาน เทศน์มหาชาติ ทั้งยังกำชับให้ชนของดี และคาดโทษว่าหากใครทำของหายหรือตกหล่นจะถูกตีท้ายทอย หรือตอนที่ขุนช้างพาพวกบ่าวไพร่ไปแอบดูนางวันทองอาบน้ำ และได้ทุบตี คำทอเบาของตน เพียงเพราะไม่พอใจที่กล่าวถึงรูปร่างของนางวันทอง

นางวันทองเป็นอีกบุคคลหนึ่งที่ถูกขุนช้างใช้กำลังรังแกและข่มเหง หลังจากที่ขุนช้างนอนเฝ้าหามา 15 วัน นางศรีประจันต์บุตรชากลากนางวันทองมาถึงหน้าห้องเมื่อสบโอกาสขุนช้างก็ลุดนางวันทองเข้าห้องและใช้กำลังปลุกปล้ำจนได้นางวันทองเป็นภรรยา แม้ว่าในเวลาต่อมา ขุนช้างทราบข่าวว่าขุนแผนถูกคุมขังก็ให้บ่าวของตนไปลุดนางวันทอง ระหว่างที่เดินทางไปสุพรรณบุรีขุนช้างก็รังแกนางวันทอง “ขุนช้างดีใจด้วยได้น้อง ปล้ำปลุกกอดจูบลูบลำไป” แม้ว่าจะถูกดูตัวอย่างไรขุนช้างก็ไม่สนใจ เมื่อเดินทางมาถึงบ้านขุนช้างก็ใช้กำลังข่มขืนนางวันทองทั้งๆ ที่นางกำลังตั้งครรภ์ และหลังจากนั้นขุนช้างก็ใช้กำลังปลุกปล้ำนางวันทองอยู่เสมอ

พฤติกรรมเอาแต่ใจตนเองของขุนช้างปรากฏให้เห็นอยู่เสมอ โดยเฉพาะความต้องการที่จะได้นางวันทองเป็นภรรยา หลังจากเห็นนางวันทองที่งานเทศน์มหาชาติขุนช้างก็ร้องไห้คร่ำครวญถึงนางวันทอง เมื่อนางเทพทองเห็นว่าขุนช้างหน้าเศร้าหมองจึงถามไถ่ด้วยความเป็นห่วง ขุนช้างได้ที่จึงขอร้องให้นางเทพทองไปลุดนางวันทองให้กับตน ขุนช้างได้โกหกนางเทพทองว่าตนกับนางวันทองรักใคร่ได้เลิกันมานานแล้ว นางวันทองรีบเร้าให้ตนรีบไปสู่ขอเพราะเกรงว่าท้องแล้วจะอับอายเพื่อนบ้าน ขุนช้างส่งสารจึงให้นางเทพทองไปเจรจาสู่ขอ ขุนช้างโกหกด้วยการยกเหตุผลต่างๆ มากล่าวอ้างเพื่อให้ตนได้สมปรารถนา นางเทพทองไม่เชื่อคำพูดของขุนช้างทั้งยังเปรียบให้เห็นถึงความไม่เหมาะสมระหว่างขุนช้างกับนางวันทองว่า นางวันทองสวยเหมือนพระจันทร์ส่วนขุนช้างนั้นเหมือนเต้านาที่จะไขว่คว้าดวงจันทร์จะสำเร็จได้อย่างไร แม้นางเทพทองจะพูดอย่างไรขุนช้างก็ยังยืนยันเช่นเดิมและยังแสดงพฤติกรรมเอาแต่ใจตนเองโดยที่ร่ำไห้ขอร้องและยกเท้าของนางเทพทองทูนไว้บนศีรษะของตนเองร้องไห้และนอนเกลือกกลิ้งกับพื้นน้ำตานองตื้ออกหักหัวตนเอง กิริยาของขุนช้างในตอนนี้อยู่เหมือนกับเด็กที่ถูกขัดใจ

แม่ไม่ปราณีที่นี้จัน ไม่รู้จะผ่อนปรนไปพึ่งใคร
 ยกดินของแม่ขึ้นทูนหัว กลิ้งเกลือกเลือกตัวแล้วร้องไห้
 มือชกหัวล้านชมชานไป น้ำตาหลังไหลออกนองตา ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 105)

นางเทพทองไม่ยอมไปสู่ขอนางวันทองให้ขุนช้างก็ไม่ยอมแพ้ไปพบกับนางศรีประจัน และพูดถึงความมั่งมีของตน เมื่อเห็นว่านางศรีประจันคล้อยตามขุนช้างก็รวบรัดว่าจะให้ผู้ใหญ่รับ มาสู่ขอ นางวันทองตะโกนด่าว่ากระตขุนช้างแม้จะรู้สึกอับอายแต่ขุนช้างก็ไม่ล้มเลิกความตั้งใจ การกระตาคั่งกล่าวของขุนช้างเป็นการกระทำที่เอาแต่ใจตนเอง แม้ขุนช้างจะรู้อยู่แก่ใจว่า นางวันทองแต่งงานกับขุนแผนแล้วก็ตาม ขุนช้างฉวยโอกาสตอนที่ขุนแผนไปทำศึกและโกหกนางศรีประจันและนางวันทองว่าขุนแผนเสียชีวิตระหว่างที่ทำศึกพร้อมทั้งนำกระตูกคนอื่นมายืนยันและบอกว่าหากนางวันทองไม่แต่งงานกับตนจะต้องถูกริบไปเป็นหม้ายหลวง นอกจากนี้ขุนช้างยังกระตาคั่งใจตนเองอีกหลายครั้งเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนต้องการดังที่ขุนช้างออกอุบายรื้อเรือนหอของขุนแผนแล้วปลุกเรือนของตนเองคร่อมไว้ แม้กระทั่งตอนที่ขุนช้างต้องการบวชโดยที่ไม่ได้เตรียมตัวมาก่อนล่วงหน้าทำให้ขุนช้างได้แค่บวชเณร

จากเหตุการณ์ที่กล่าวมาข้างต้นกล่าวได้ว่าขุนช้างมักกระตาคั่งหรือแสดงพฤติกรรมต่างๆด้วยความเอาแต่ใจตนเอง โดยเฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับนางวันทอง

นอกจากพฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นแล้วนั้นขุนช้างมักแสดงพฤติกรรมที่ชี้ให้เห็นว่าขาดความกล้าในการเผชิญกับปัญหา ในหลายหลายเหตุการณ์ขุนช้างไม่มีความอดทนอดกลั้นต่อสู้กับอุปสรรคที่เจอ ไม่สามารถเผชิญกับความยากลำบากและอันตราย ความกลัว หรือความเจ็บปวดได้โดยไม่ร้องขอความช่วยเหลือจากผู้อื่น ดังเหตุการณ์ที่ขุนแผนไปแจ้งกำนันโชติเรื่องที่ขุนช้างจัดงานแต่งงานกับนางวันทองโดยพลการ ขุนช้างแสดงความหวาดกลัวเมื่อถูกขุนแผนเรียกให้ออกมาพบจึงพูดขอร้องไห้ นางวันทองออกไปพบขุนแผนกับตน หวังจะให้นางวันทองช่วยหากขุนแผนทำร้าย หากว่านางวันทองไม่ยอมขุนช้างก็จะไม่ออกไปพบขุนแผนเหมือนกัน

ขุนช้างแหกฝายันตามอง วันทองจงออกไปด้วยพี่
 ถึงเขาโครธจะฆ่าดี ก็จักคิดปราณีเพราะแม่ไป ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 307)

นางเทพทองกับนางศรีประจันก็บังคับให้ขุนช้างออกมาพบขุนแผนได้สำเร็จดังนั้นเมื่อขุนช้างเผชิญหน้ากับขุนแผนด้วยความกลัว ขุนช้างจึงเข้าไปกราบขุนแผนยกเท้าทูลไถ่บนศีรษะเมื่อ

ขุนแผนถามว่าเพราะเหตุใดจึงเป็นผู้กับนางวันทองทั้งที่รู้ว่าเป็นเมียของเพื่อนทั้งยังโกหกว่าขุนแผนตายแล้วขุนแผนถาม 3 ครั้งขุนช้างกลัวมากกอดขุนแผนไม่ยอมลืมหัดและไม่ยอมตอบคำถาม

๑ ขุนช้างได้ฟังขุนแผนถาม ครั้นคร้ามขนพองสยองเกล้า
กอดขุนแผนไว้ไม่ลืมหัด มิได้รู้เถียงว่าประการใด
ขุนแผนซักถามถึงสามหน ขุนช้างขัดสนไม่ตอบได้

(ขุนช้างขุนแผน : 309)

ตอนที่ขุนช้างเห็นขุนแผนพาตำรวจมาที่บ้านก็เกิดความหวาดกลัวเพราะคิดว่าขุนแผนพาตำรวจมาจับตนเองก็รีบไปหลบอยู่ในห้องทันที ขุนช้างกลัวมากไม่กล้าออกมาแม้ว่าตำรวจจะร้องเรียกอย่างไรขุนช้างก็ไม่ออกไปพบ ขุนช้างยังตกใจและกลืนกลืนมากยิ่งขึ้นเมื่อตำรวจตะโกนว่าเมื่อก็ยังเห็นขุนช้างนั่งหน้าบ้าน ขุนช้างให้นางวันทองปิดห้องเพราะกลัวขุนแผนขึ้นมา

“ขุนช้างตกใจสะกิดเมีย ลั่นดาลเข้าเสียแม่ขุนหัว”

เมื่อขุนแผนสะเคาะกลอนและพาตำรวจขึ้นมามบนเรือนด้วยความกลัวสุดขีดขุนช้างจึงแกล้งทำเป็นผีเข้าตนเอง

เมื่อขุนช้างดำนน้ำพิสูจน์ความจริงกับพระไวยแล้วแพ้ สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้ประหารชีวิต ด้วยความกลัวทำให้ขุนช้างหาวิธีการเพื่อไม่ให้ตนรับโทษโดยแกล้งปวดท้อง “ผู้คุมรุมไล่ก็ไม่ลุก ทำเป็นจุกเจ็บท้องร้องอ้ออึง” เมื่อเห็นว่าไม่ได้ผล ขุนช้างก็แกล้งทำเป็นคนเสียสติเมื่อล้มแล้วก็แกล้งลุกไม่ขึ้น แกล้งทำเป็นคนบ้าอ้าปากแกลบลิ้นปลิ้นตา แก้วเจ้าข้าหมาปากคนดูเอาหัวชนเสาเล่น

พฤติกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าขุนช้างหวาดกลัวขุนแผนจนไม่สามารถควบคุมตนเอง ไม่ว่าจะเป็น การกอดขาขุนแผน การแกล้งทำเป็นผีเข้า โกหกว่าตนเองป่วย แม้กระทั่งแกล้งทำเป็นเจ้าเข้าเพื่อที่จะได้พ้นผิด ล้วนเป็นการกระทำที่แสดงให้เห็นว่าขาดความกล้าในการเผชิญกับปัญหาแทบทั้งสิ้นจึงกล่าวได้ว่าขุนช้างขาดความกล้าในการเผชิญกับปัญหา

ขุนช้างเป็นผู้ที่มีจิตใจอ่อนไหวจนไม่สามารถควบคุมตนเองได้บ่อยครั้งที่แสดงออกด้วยการร้องไห้คร่ำครวญตั้งแต่นางแก่นแก้วภรรยาคนแรกเสียชีวิตขุนช้างก็ร้องไห้สะอึกสะอื้นโหยด้วยความเสียใจ เมื่อทราบว่านางวันทองแต่งงานกับขุนแผนก็น้ำตาไหลและคร่ำครวญถึงนางวันทองด้วยความเสียใจ ต่อมาเมื่อขุนช้างทราบว่าขุนแผนลักพาตัวนางวันทองหนีไป ขุนช้างก็กอดม่านที่นางวันทองปักร้องไห้ แม้ตอนที่ออกติดตามนางวันทองขุนช้างก็ร้องไห้คร่ำครวญถึงนางวันทองด้วยความอาลัยรัก ขุนช้างแสดงความอ่อนไหวแม้กระทั่งอยู่ต่อหน้าสมเด็จพระพันวษาเมื่อพระองค์ถามถึงสามเหตุที่ขุนช้างมีวีรกรรมบนตัวขุนช้างก็ร้องไห้คร่ำครวญทันที เมื่อนางวันทอง

ถูกตัดสินประหารชีวิตขุนช้างแสดงความอ่อนไหวโดยที่ไม่สามารถควบคุมตนเองได้ ดังที่ขุนช้างร้องไห้และหกล้มจนศีรษะเปื้อนอุจจาระสุนัขขุนช้างก็หาได้สนใจไม่ยังคงพยายามไปหานางวันทองและเมื่อเห็นว่านางวันทองถูกประหารไปต่อหน้าต่อตาขุนช้างก็ล้มและนั่งไปทันที

พฤติกรรมต่างๆ ข้างต้นของขุนช้างแสดงให้เห็นว่าขุนช้างมีจิตใจที่อ่อนไหวไม่สามารถควบคุมตนเองได้มักแสดงพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสมออกมาอยู่บ่อยครั้ง และขุนช้างมักจะกระทำการต่างๆ ด้วยตามใจตนเองอยู่เสมอโดยไม่สนใจผู้อื่น

วันทอง

นางวันทอง² หรือเดิมชื่อนางพิมพิลาไลย เป็นบุตรพันสรโยธา กับนางศรีประจันเป็นผู้หญิงที่มีรูปโฉมงดงามตั้งแต่เด็ก “เป็นหญิงโสภาน่าอัศจรรย์” รูปโฉมที่งดงามของนางวันทองนั้นเป็นที่ปรากฏดังข้อความ

ทรวงทรวงสงศรีไม่มีแก่น
อรรชรอ่อนแอ้นประหนึ่งเหลา
ผสมสวยสวยขำมเงา ให้ชื่อเจ้าว่าพิมพิลาไลย

(ขุนช้างขุนแผน : 10)

เมื่อนางวันทองยังเด็กส่วนใหญ่นางได้รับการอบรมเลี้ยงดูโดยนางศรีประจัน เนื่องจากพันสรโยธามีอาชีพค้าขาย ทำให้ต้องเดินทางไปทำการค้าตามเมืองต่างๆ ทำให้นางไม่ค่อยได้ใกล้ชิดกับบิดามากเท่ากับนางศรีประจัน ทำให้นางวันทองมีนิสัยบางประการที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากนางศรีประจัน เช่น เป็นคนปากจัดเมื่อโมโหหรือไม่พอใจนางจะบริภาษด้วยถ้อยคำที่หยาบคายตั้งแต่วัยเด็กจนกระทั่งโต เช่น ในวัยเด็กนางเล่นกับขุนแผนและขุนช้างนางด่าขุนช้างว่า “นางพิมว่าไปอายนอกคอก รูปชั่วหัวถลอกกุหาเล่นไม้” เมื่อนางโตเป็นสาวและเวลาที่มื่ออารมณ์โกรธหรือมีสิ่งใดทำกระตุ้นทำให้นางโกรธ ดังเหตุการณ์ในงานเทศน์มหาชาติ เมื่อขุนช้างถวายผ้าห่มและอธิฐานขอให้ได้เจ้าของผ้าเป็นภรรยา เมื่อเห็นเช่นนั้นนางวันทองโกรธขุนช้างมากจึงฉวยน้ำลายและกล่าววาจากระทบขุนช้างต่อหน้าชาวบ้านที่ฟังเทศน์อยู่โดยที่ไม่มีใครห้ามปราม

หลังจากที่นางวันทองได้พบกับขุนแผนในงานเทศน์มหาชาติ นางก็มีใจให้ขุนแผนที่ยังบวชเณรอยู่ ในตอนที่นางวันทองรู้สึกคุ้นหน้าคล้ายคลึงคลาว่าเคยรู้จักกับเณรแก้วมาก่อน นางจึงตกข่าวทัพพีใดๆ และกับข้าวอีกมากมายหลายอย่างจนล้นบาตรไปหมด เมื่อเณรแก้วเห็นจึงถามว่าสีกาจะแกล้งหรืออย่างไร นางวันทองก็ยิ้มและตอบยั่วเล่นไปว่า เพราะเห็นว่าบาตรของเณรว่างจึงตกใส่ให้เต็ม แล้วยังมาต่อว่าให้เสียศรัทธาอีก เหตุการณ์ในตอนนี้อธิบายได้ว่านางวันทองเป็นผู้ที่เริ่มความสัมพันธ์กับขุนแผนก่อน เมื่อนางรู้สึกรักใคร่ในตัวขุนแผนแล้ว นางสายทองก็ช่วยเป็นแม่

² ในงานวิจัยนี้ เมื่อมีการกล่าวถึง “พิมพิลาไลย” หรือ “วันทอง” ผู้วิจัยจะขอใช้ชื่อ “วันทอง” แทน

สื่อให้ขุนแผนและนางวันทองได้พบกัน มีการพูดจาในเชิงเกี้ยวพาราสีแม้ว่านางวันทองจะมีใจรักขุนแผนแต่เมื่อขุนแผนล่วงเกิน นางกล่าวเตือนสติให้ขุนแผนมาสู่ขอตามประเพณี และเปรียบว่ามนุษย์นั้นมีความโลภ เสาะแสวงหาของกินรสแปลกๆ ได้ไม่รู้เบื่อ ถึงอย่างไรเราก็ต้องกินข้าวเป็นหลัก ที่เปรียบความรักเหมือนผ้าแก่นั่น หากผ้าผืนนั้นเป็นผ้ายกทอง ราคาแพงและหายากถึงแก่ก็ ต้องหีบไว้ถนอมไว้เป็นอย่างดี จะหีบใส่เมื่อมีงานใหญ่ที่สมเกียรติ ส่วนผ้าผืนใหม่อื่นๆ เอาใส่ตากถูอย่างไก็ได้ นางวันทองพูดเตือนสติขุนแผนเพราะต้องแสดงให้ขุนแผนเห็นว่านางไม่ใช่ผู้หญิง ง่าย หากว่าขุนแผนรักและต้องการนางจริงก็ให้ผู้ใหญ่มาสู่ขอตามประเพณี ทั้งที่ในใจของนางก็มี ความต้องการขุนแผนเช่นกัน แต่อาจเป็นเพราะว่าทั้งสองอยู่กลางไร้วัยอาจมีใครมาพบเข้า แม้ คำพูดของนางวันทองในขณะนั้นจะไม่ยินยอมให้ขุนแผนล่วงเกิน แต่นางก็กล่าวว่าถ้าขุนแผนไปสู่ นางตามประเพณีนางก็ยินดีที่จะแต่งงานด้วย และที่นางกล่าวว่า “ก็จัดแจงน้องนี้มีห้องหอ” เป็นการ สื่อความให้ขุนแผนทราบว่าที่ไร้วัยนี้ไม่เหมาะสม แต่นางก็มีห้องนอนที่มิดชิดพอที่จะไม่มีใครมา รู้ เห็น เมื่อนางกล่าวเช่นนี้ก็แสดงให้เห็นว่านางวันทองยินยอมพร้อมที่จะเป็นของขุนแผน พฤติกรรม ของนางวันทองกล่าวได้ว่าขัดกับขนบธรรมเนียมประเพณีของไทย

หลังจากที่แต่งงานกับขุนแผนได้เพียง 2 วัน ขุนแผนก็ได้รับพระราชโองการให้ไป ทำศึกและนางวันทองก็ป่วยหนักรักษาเท่าไรก็ไม่หาย ขั้วดวง วัคป่าเลไลยก์ ตรวจดูดวงชะตาและ แนะนำให้เปลี่ยนชื่อเป็นนางวันทองอาการ ไซ้จึงหายไป กระทั่งขุนช้างทำอุบายจนนางศรีประจัน ยกนางให้กับขุนช้าง และถูกแม่บังคับทูปตีให้แต่งงานกับขุนช้างเพราะเชื่อว่าพ่ายแก้วตายแล้ว เมื่อ แต่งกับขุนช้างจะไม่ถูกริบเป็นม่ายหลวง

ต่อมาเมื่อนางใช้ชีวิตอยู่กับขุนช้างนางก็มีความพึงพอใจในความเป็นอยู่ที่สุดสบาย มี ข้าทาสมากมายให้นางใช้สอย ดังที่นางรำพึงถึงขุนช้างด้วยความเศร้าโศกเสียใจนางเรียก ขุนช้างว่า ผัวรัก และต่อว่าขุนแผนว่าเป็นจัญทาลที่พินม่านที่นางปักไว้อย่างสวยงาม

๑ กลับเสียใจอาลัยขุนช้างเล่า	นิจจาเจ้าหลักตั้งอยู่ไกลหมอน
จะเย็นจ่าน้ำค้างขายจร	ใครจะซ้อนผ้าห่มให้ผัวรัก
เห็นม่านขาดกลาดขวางอยู่กลางห้อง	สองมือตื้อกเพียงอกหัก
จัญทาลผลาญทำเจ็บช้ำนั้	สะอื้นฮักฮักแล้วเดินมา
ถึงหอกกลางเกลื่อนกลาดด้วยทาสหญิง	นอนกลิ้งนึ่งหลับไม่แยยหน้า
ดูพลงทางคิอดนิจจา	ถึงห้องแก้วกิริยาขึงเศร้าใจ
พี่จะลาไปแล้วเจ้าแก้วเฮ้ย	สิ่งไรเคยทำเจ้าจำได้
ฝากขุนช้างด้วยช่วยปลอบใจ	ข้าวปลาหาให้เหมือนพี่ยัง

แม้นางวันทองจะรักขุนแผนมากแต่เมื่อมาอยู่กับขุนช้างก็มีความผูกพันกับขุนช้างมากกว่าขุนแผน เพราะนางใช้ชีวิตอยู่กันกับขุนช้างมานานถึง 15 ปี ขุนช้างรักและขอมนางทุกอย่าง ขุนช้างไม่เคยพูดให้ขัดเคืองใจสักนิด ข้าวของเงินทอง ขำรับใช้ก็มีให้ไม่เคยขาด ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระพันวษาให้นางเลือกว่าจะอยู่กับใครนางจึงตัดสินใจเลือกไม่ได้ แม้ว่านางจะรักขุนแผนไม่เสื่อมคลายทั้งที่ขุนแผนทำให้นางเสียใจและอับอาย หากนางจะเลือกอยู่กับพระไวยก็เหมือนนางเลือกอยู่กับขุนแผน ดังนั้นนางจึงตอบสมเด็จพระพันวษาคำตอบกลางๆ ทำให้สมเด็จพระพันวษาโกรธจึงสั่งประหารนาง

อย่าเลยจะทุลเป็นกลางไว้	ตามพระทัยท้าวจะแยกให้แตกฉาน
คิดแล้วเท่านั้นมิทันนาน	นางก้มกราบแล้วก็ทูลไปจับปล้น
ความรักขุนแผนก็แสนรัก	ด้วยร่วมยากมานักไม่เคยดลันท์
ผู้ลำบากนุกปามาด้วยกัน	สารพันอดออมถนอมใจ
ขุนช้างแต่อยู่ด้วยกันมา	คำหนักหาได้ว่าให้เคืองไม่
เงินทองกองไว้มิให้ใคร	ข้าไทใช้สอยเหมือนของตัว
จมีนไวยเล่าก็เล็ดที่นอก	ก็หิวยกกรักเท่ากันกับผิว

(ขุนช้างขุนแผน : 860)

นางวันทองถูกสถานการณ์และสิ่งแวดล้อมบีบบังคับทำให้นางเป็นเหมือนผู้หญิงที่ชั่วช้ามีสามีถึงสองคน เหตุที่นางมีสามีถึงสองคนนั้นเป็นเพราะนางถูกบังคับโดยผู้อื่น โดยที่นางไม่สามารถหลีกเลี่ยงได้ทั้งที่นางรักและภักดีต่อขุนแผน ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อนางถูกบังคับให้แต่งงานกับขุนช้างแต่นางก็ไม่ยอมเข้าร่วมพิธีการต่างๆ และนางก็ไม่ยอมเข้าหอยอมถูกมัดมือเชียนตีเพื่อรอให้ขุนแผนกลับมา ดังที่ขุนแผนกล่าวชมนางว่า

นี่หากว่าวันทองไม่เข้าหอ	รออยู่ถึงเจ็ดราตรีนี้
ถ้าหญิงอื่นก็จะเสียประเพณี	เจ้าดีสิ้นสุดอยุธยา

(ขุนช้างขุนแผน : 275)

ขุนแผนกล่าวเช่นนี้ก็แสดงให้เห็นว่าขุนแผนนั้นก็เชื่ออย่างหมดใจว่านางวันทองรักและมีความซื่อสัตย์ต่อตนเอง เหตุการณ์ที่เปลี่ยนให้นางวันทองถูกตราหน้าว่าเป็นผู้หญิงสองใจนั่นก็คือ นางลาวทองที่กล่าวให้ขุนแผนเข้าใจว่านางวันทองยินดีที่จะแต่งงานกับขุนช้าง นางวันทองได้ยินดังนั้นก็โมโหเมื่อได้ยินขุนแผนบอกว่านางลาวทองเป็นเมียอีกคนของขุนแผน “เมียพี่คนนี้อยู่

จอมทอง” ดังนั้นนางจึงตอบโต้ไปด้วยถ้อยคำที่รุนแรง และนางอยู่ในสภาวะที่อารมณ์ไม่ปกติ เนื่องจากนางกำลังป่วยไข้ที่เกิดจากการถูกเขยย่นตี ความเจ็บช้ำจากการถูกบังคับให้แต่งงานกับขุนช้าง นางเฝ้าคอยขุนแผนด้วยความคิดถึงและรอคอยด้วยความซื่อสัตย์เป็นเวลานาน เมื่อขุนแผนกลับมา นางก็มีความหวังว่าจะได้รับการปกป้องคุ้มครองให้พ้นสภาพที่เป็นอยู่ เมื่อนางวันทองได้ฟังถ้อยคำของนางลาวทองที่กล่าวกระหน่ำนางก็ไม่พอใจและหึงหวงจึงได้ตอบคำทอกลั่นจนกระทั่งลงไม้ลงมือตบตีกัน ด้วยความน้อยใจที่ขุนแผนเข้าข้างนางลาวทองทำให้นางวันทองค่าขุนแผนด้วยความน้อยใจที่ขุนแผนพาเมียใหม่มาเยาะเย้ยให้ได้ายและยังพูดเข้าข้างกันอีก ด้วยเหตุนี้ทำให้ขุนแผนโกรธมากถึงขั้นชักดาบจะฆ่านางวันทอง

เห็นเราอะไรซังคังเห็นเสื้อ	ถูกยาเบื่อแล้วฤาหม่อมเจ้าจอมผัว
มันแขวะควักออกให้กินจนสิ้นตัว	ซาบทั่วชนเข้ากระดูกดำ
สีหน้าฝ้าชลับจับจุมูก	ป้ายถูกริมฝีปากกลากถล่ม
นานไปก็จะชานคลานระยำ	มันจะซ้ำจี้คอเล่นต่างว้าว

(ขุนช้างขุนแผน : 280)

เมื่อขุนแผนทิ้งนางไปแล้วนางวันทองที่โศกเศร้า และคับแค้นใจหมดอาลัยในชีวิตนางได้กล่าวประชดว่า “หนักรอกแม่จะยกให้มันไป” ทั้งที่นางวันทองเกลียดขุนช้างและยอมถูกเขยย่นตีเพื่อไม่ยอมเข้าหอกับขุนช้าง นางคิดว่าหากต้องเป็นหญิงสองสามีแต่จะอับอายขายหน้าไปจนกว่าจะตาย

แต่อายุเพียงนี้มีสองผัว	แสนชั่วแสนถ่อยทุกเส้นผม
มีแต่จะอับอายไม่วายตรม	ชีวิตสิ้นดินถมก็ซื้อๆ
ความเจ็บเท่าไรจะรู้หาย	ความอายเมื่อไรจะสิ้นชื่อ
ดังหมึกสักปากไว้ที่หลังมือ	ยังจะรื้อรกรูปไปไยมี

(ขุนช้างขุนแผน : 281)

เมื่อนางวันทองหมดอาลัยในชีวิตหมดความหวังที่ขุนแผนจะกลับมา นางจึงผูกคอตาย แต่นางสายทองช่วยไว้ได้ นางวันทองไม่ยอมกิน ไม่ยอมนอนเอาแต่ร้องไห้โศกเศร้าคิดถึงขุนแผนและตรอมใจ เมื่อนางเป็นภรรยาของขุนช้างและเห็นในความคิดที่ขุนช้างมีให้กับนาง

เมื่อนางรู้ว่าตนจะต้องจากขุนช้างไปแล้วจริงๆ นางก็อาลัยขุนช้าง ผวาไปกอดเท้าและพยายามปลุกให้ขุนช้างตื่น เมื่อขุนช้างไม่ยอมตื่นด้วยความที่นางห่วงใยความรู้สึกของขุนช้างเพราะนางรู้ว่าหากขุนช้างตื่นขึ้นมาและไม่พบนางจะต้องตกใจและคิดว่านางหนีไปแน่ ด้วยความห่วงใยความรู้สึกของขุนช้างนางจึงเขียนจดหมายเหน็บไว้ที่ฝาเรือน นางวันทองเป็นห่วงขุนช้างว่าเมื่อนาง

ไปแล้วจะไม่มีใครช่วยดูแลขุนช้าง นางจึงฝากนางแก้วกิริยาช่วยดูแลหาข้าวหาปลาให้ขุนช้างกิน
ด้วย เมื่อมองทุกอย่างในเรือนแล้วนางก็รู้สึกอาลัยอาวรณ์ยิ่งนัก

นางวันทองมาอยู่กับขุนแผนนางก็ยังคิดถึงความสุขความสบายที่ตนได้รับเมื่ออยู่
กับขุนช้าง เพราะเมื่อนางมาอยู่กับขุนแผนนางก็ต้องรอนแรมอยู่ในป่าได้รับความยากลำบากในการ
ดำรงชีวิตเนื่องจากนางไม่เคยลำบากเช่นนี้มาก่อนในชีวิตดังที่นางรำพัน

นิจจาเอี้ยเคยตำราอยู่บ้านช่อง	ถนนอน้องมิให้หน้ายระคายหมาง
คลึงเกล้าเข้าเย็น ไม่เว้นวาง	อยู่กินก็สำอองล่อออง
ยามนอนเคยนอนบนเตียงตั้ง	มั่งบังยุ้งริน ไม่บิ่นต้อง
ยามรื้อนอนนอนเล่นบนเตียงทอง	มีคนประกองคอยพัควี
อาบน้ำมีคนเข้าเคียงขัด	ผิวผัดขมิ้นผงประจงสี
ต้องกระจกเงงงามอร่ามดี	ยาฟันสรวรสีเป็นแสงยับ
น้ำหอมกล่อมกลิ่นดอกไม้กลิ่น	กระแจะจันทน์ผัดพริ้งทุกสิ่งสรรพ
ผ้าผ่อนแพรพรรณสักพันพับ	ลับดูญสิ้น ไปมิได้ชม

(ขุนช้างขุนแผน : 406)

แม้ว่านางวันทองจะอาลัยอาวรณ์ในความสุขความสบายที่ตนได้รับเมื่ออยู่กับ ขุนช้าง
แต่เมื่อนางวันทองอยู่กับขุนแผนนางก็คิดว่า จะ โกรธขุนแผนก็ไม่ได้เพราะว่าทั้งหมดที่ขุนแผนทำ
นั้นเป็นเพราะว่าขุนแผนรักนางอย่างแท้จริง แม้ว่าจะจากกัน ไปนานก็ยังตามมาหานางด้วยความรัก
ลักพานางมาจากขุนช้างโดยไม่กลัวคดีความ นางคิดว่าขุนแผนเอาชีวิตมาเสี่ยงเพื่อนางเช่นนี้ก็จะอยู่
เคียงคู่ขุนแผนไม่ทิ้งกันไปไหน เมื่อเอาความรักมากลบความอาลัยในความสุขที่ได้รับเมื่ออยู่กับ
ขุนช้างนางก็มีความสุขที่ได้อยู่กับขุนแผน

เอาความรักหักหวานอยู่รวนรี	ได้เสียที่ทำอะไรไปตามเกิน
จะเคียงคู่ขุนแผนก็ไม่ได้	เขารักใครจริงจึงไม่ห่างเหิน
ไปจากกันนานช้านาจะเพลิน	หมางเมินลูกเมียเขาก็มี
สู้ปากหน้ามาตามด้วยความรัก	ลอบลักเข้าป่าพากันหนี
ไม่กลัวความลามลูกคลูกกลี	เอาชีวิแกลนื่องวันทองมา
จะทิ้งขว้างอย่างไรต้องไปด้วย	จะมอดม้วยก็ตามแต่ว่าสนา
นางทอดตัวกอดผัวแล้วโศกา	ซบหน้าหนึ่งหลับระงับไป ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 408)

อาจกล่าวได้ว่าเหตุที่นางวันทองถูกกล่าวว่าเป็นหญิงสองใจนั้นเป็นเพราะว่านางไม่สามารถเลือกได้ว่าจะอยู่กับใคร เพราะถ้านางอยู่กับขุนช้างที่มีฐานะร่ำรวยมีหน้าตาในสังคม และรักนางวันทองอย่างสุดหัวใจพร้อมที่จะทำทุกอย่างเพื่อให้ได้นางมา เมื่อได้เป็นภรรยาแล้วก็ไม่เคยว่ากล่าวให้นางเจ็บช้ำใจ หลังจากที่ถูกขุนแผนทิ้งนางไปอย่างไม่ใยดีก็เหมือนนางขาดที่พึ่ง ผู้หญิงที่เปรียบเสมือนช้างเท้าหลังเมื่อไม่มีผู้นำครอบครัวเป็นที่พึ่งพาแล้วนั้นเท่ากับว่าครอบครัวขาดเสาหลักให้พึ่งพิง แต่พอขุนแผนกลับมาหาเพื่อมาคืนดีด้วยแม้ว่าตอนแรกนางจะไปอย่างไม่เต็มใจเมื่ออยู่ด้วยกันนางก็ลืมสิ่งที่ขุนแผนได้ทำกับนางเพราะนางรักขุนแผนมากจนมองข้ามสิ่งที่ขุนแผนได้ทำกับตนไว้

อกเอ๋ยเกิดเหตุเป็นสตรี พอที่จะเป็นสุขไม่สุขได้
ไม่รักอาชวร้ายชมกริรมย์ไป

(ขุนช้างขุนแผน : 408)

ชีวิตของนางวันทองนั้นตกอยู่ใต้การควบคุมหรือถูกจัดการโดยคนอื่นอยู่เสมอโดยที่นางไม่สามารถปฏิเสธได้เลย ตั้งแต่นางสายทองที่จัดการให้นางได้พบกับขุนแผน นางศรีประจันผู้เป็นมารดาที่ยกนางวันทองให้แต่งงานกับขุนแผนโดยไม่ถามความสมัครใจ ต่อมาเมื่อขุนแผนไปทำสงครามนางศรีประจันก็เชื่ออุบายที่ขุนช้างลวงว่าขุนแผนตายแล้ว จึงตัดสินใจยกนางวันทองให้กับขุนช้างโดยไม่ฟังคำทัดท้วงของใคร ต่อมาเมื่อนางตกเป็นเมียของขุนช้างและขุนแผนมาลักพาตัวนางไปจนนางตั้งครรภ์ เมื่อขุนแผนถูกจองจำขุนช้างก็มาลุดนางกลับมาโดยที่นางไม่สามารถเลือกหรือปฏิเสธได้เลย

ต่อมาพระไวยอยากให้พ่อและแม่อยู่พร้อมหน้าก็มาพาตัวนางวันทองไปอยู่กับตนโดยหวังจะให้นางได้ใช้ชีวิตอยู่กับขุนแผน แมื่อนางวันทองจะให้เหตุผลกับพระไวยว่าควรให้ขุนแผนขอนางจากสมเด็จพระพันวษาอย่างถูกต้องจะได้ไม่มีปัญหาตามมาทีหลัง แต่นางก็ไม่อาจเปลี่ยนความตั้งใจของพระไวยได้ นางจึงมากับพระไวยโดยไม่เต็มใจ อาจกล่าวได้ว่าเป็นเพราะนางวันทองไม่ได้ถูกเลี้ยงดูโดยเปิดโอกาสให้เลือกร่างต่างๆ ในชีวิตทำให้ชีวิตของนางขึ้นอยู่กับความคิดสินใจของผู้อื่นอยู่เสมอ จากพฤติกรรมที่گذเล่ไม่มีความมั่นใจของนางวันทองนั้นเป็นเพราะว่าสภาพสังคมทำให้นางเป็นเช่นนั้น เป็นครั้งแรกที่นางวันทองได้เข้าเฝ้าสมเด็จพระพันวษา การเข้าเฝ้าในฐานะจำเลยทำให้นางหวาดกลัวและวิตกกังวลเมื่ออยู่ต่อหน้าพระพักตร์ แม้สมเด็จพระพันวษาให้โอกาสนางเลือกว่าจะอยู่กับใครก็ยอมไม่มีความผิด แต่นางวันทองก็เลือกไม่ได้เพราะนางคิดว่าหากนางเลือกที่จะอยู่กับขุนแผนภายหน้าขุนช้างคงพยายามช่วงชิงนางไปจากขุนแผนเป็นแน่ เป็นเพราะขุนช้างรักนางมากที่ผ่านมาขุนช้างลุดนางไปอยู่ด้วยโดยที่ไม่กลัวอาญาแผ่นดินเหตุการณ์ที่ผ่านมามีล้วนเป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่าขุนช้างยอมทำทุกอย่างเพื่อให้ได้นางมาครอบครอง อีกทั้งนางยังเกรงว่าขุนช้าง

ต้องโทษ “เกรงผิดกายหน้าก็สุดคิด” นางเป็นห่วงขุนช้างแม้ว่าจะไม่ได้รักก็ตาม ถ้าหากนางวันทองเลือกขุนช้างที่รักนางและยอมตามใจนางทุกอย่าง ขุนแผนและพระไวยจะต้องโกรธแค้นและมาขุนช้างเป็นแน่ ด้วยขุนแผนและพระไวยกำลังเป็นที่โปรดปรานเพราะมีความดีความชอบทำศึกกับเมืองเชียงใหม่ได้ชัยชนะกลับมา แม้ว่าทำมาขุนช้างโทษคงไม่หนักถึงขั้นประหารชีวิตอาจถูกอาญาบ้างและคงได้รับพระราชทานอภัยโทษ และคงถือว่าเป็นการหยามหน้ากัน ถ้าหากนางวันทองเลือกที่จะอยู่กับพระไวยก็เหมือนเลือกที่จะอยู่กับขุนแผน

นางวันทองคิดว่าเมื่อนางอยู่กับพระไวยขุนแผนจะต้องไม่สามารถห้ามใจตนเองไม่ให้มาอยู่กับตนได้แม้ว่านางจะไม่ยินยอมแต่เมื่อนานวันนางคงจะใจอ่อนเหมือนเช่นที่ผ่านมา ซึ่งถือว่าเป็นการขัดคำสั่งของสมเด็จพระพันวษาเมื่อเป็นเช่นนี้ขุนแผนอาจจะต้องโทษ

เมื่อสมเด็จพระพันวษาดามและทรงแนะนำให้นางเลือกอยู่กับพระไวย นางวันทองก็นิ่งเงียบไม่ตอบเพราะนางเกิดความประหวั่นและหวาดหวั่นและไม่มีความมั่นใจในตนเอง เพราะเหตุที่กล่าวข้างต้นทำให้นางตัดสินใจตอบเป็นกลาง ดังนั้นเมื่อนางพูดตอบเป็นกลางด้วยความไม่มั่นใจ ทั้งยังมีอาการประหม่นนางจึงไม่ได้อธิบายให้สมเด็จพระพันวษาทราบว่านางต้องการให้สมเด็จพระพันวษาคัดสินว่านางจะอยู่กับใคร สมเด็จพระพันวษาได้ฟังคำตอบของนางวันทอง พระองค์ทรงคิดว่านางวันทองต้องการทั้งขุนแผนและขุนช้าง จึงกล่าวประนามนางวันทองและรับสั่งให้นำไปประหารชีวิตเพื่อมิให้ใครเอาเป็นเยี่ยงอย่าง

พฤติกรรมที่แสดงถึงความฉลาดทางอารมณ์ของนางวันทอง

นางวันทองมีพฤติกรรมที่แสดงออกในด้านมีสติรู้เท่าทันอารมณ์ รู้ลึกตัวเองเกิดความรู้สึกอย่างไรและสามารถรับรู้ถึงผลของการกระทำได้ ดังเช่น เมื่อนางวันทองพูดจาหวานล่อมพลายแก้วไม่ให้สวนลามตนหรือตอนที่นางวันทองยกเหตุผลมากล่าวกับว่าปากหวานเหลือเกิน ถ้าไม่รู้คงหลงลมปากทั้งยังถามว่าที่พูดมาเป็นความจริงหรือว่าคิดไตร่ตรองมาก่อนแล้วผู้ขายเมื่อแรกรักเมื่อดำปากอย่างไรก็รู้ทุกอย่างเพื่อให้ได้มาครอง เพราะมนุษย์มักโลภมากเมื่อได้ลิ้มลองแล้วไม่นานก็เบื่อดึงเสาะแสวงหาอย่างอื่นไปเรื่อยๆ ไม่รู้จบ นางวันทองยังเปรียบความรักความใคร่เป็นเหมือนเสื้อผ้าที่สวมใส่ เมื่อได้มาใหม่ก็หวงแหนทะนุถนอมเมื่อยามขัดสนก็นุ่งซ้ำเมื่อได้ผืนใหม่ผืนที่เก่ากว่าก็ต้องปะชุน เมื่อไม่ใช่นุ่งไว้รอดคนแล้วก็เอาไปใช้เป็นผ้าอาบน้ำใช้จนขาดวันไม่เหลือชิ้นดี หากขุนแผนมีใจให้กับตนเองจริงก็ขอให้ขุนแผนมาสู่ขอกับแม่ให้ถูกต้อง นางก็จะยินยอมพร้อมใจ หากแม่แม่ยกให้ชายอื่นที่นางไม่ได้รักนางก็ไม่ยินยอมให้เอาตัวนางไปฆ่าฟัน หากขุนแผนไปขอกับแม่นางจะดีใจมาก แต่ถ้าลักลอบเป็นชู้กันแบบนี้จะเป็นที่ติฉินนินทาเอาได้ หากสะดวกวันไหนก็ให้มาสู่ขอให้ขุนแผนรีบไปบ่าวไพร่จะมา

นางวันทองก็มีเหตุมากล่าวเสมอ ดังที่ นางสายทองพูดหวานล่อมนางมีคู่ นางก็ไม่คล้อยตาม ทั้งยังโต้แย้งว่าเกิดมาเป็นหญิงก็ต้องมีคู่ครองอยู่แล้ว พ่อแม่เลี้ยงดูมาอย่างดี ย่อมปลูกฝังให้เป็นฝั่งเป็นฝา มีคู่ที่สมฐานะของพ่อแม่มิให้ท่านอายเพื่อนบ้าน ดังนั้นจะรีบร้อนไปทำไม หากมีเรื่องราวจะทำให้อายถึงแม่ หากแม่สิ้นบุญก่อนโดยที่ยังไม่ได้แต่งงานก็ตามแต่วาสนา จะรับมีคู่ก่อนเห็นว่าจะไม่ควรรี อีกอย่างนางไขว่จะมีรูปชั่ว จี๊รีจี้เหร่ จนไม่มีผู้ชายมาหมายปอง เพราะตนเองรูปสววยววยทรัพย์ ก็ยังมีคนมารุมล้อมฉะนั้นจึงไม่ควรรีบ ควรอดเปรี้ยวไว้กินหวานจะดีกว่า เรื่องอะไรจะต้องชิงสุกก่อนห่ามทั้งยังบอกนางสายทองห้ามพูดจาให้รับมีคู่ครองอีก

เมื่อนางศรีประจันจะให้นางแต่งงานกับขุนช้าง นางวันทองก็ให้เหตุผลว่าสามมีเพ็งไปทัพและจากไปเพียงสองวันจะให้สามมีเหมือนกับนางวันทองให้ตายเพราะจะอยู่กับยาย

๑ แม่เจ้าประคุณของลูกแก้ว	จะแกล้งฆ่าลูกแล้วกระมังหนา
ตัวลูกไปทัพพึ่งกลับมา	ก็เห็นอยู่แก่ตาแม่ด้วยกัน
ถ้าตัวมาไม่รอดคมม้วย	จะสมสู่อยู่ด้วยไม่เดียวคั่นท์
นี่พึ่งจากวันทองไปสองวัน	จะขึ้นคั่นคอลูกให้จำตาย
เสียแรงอุ้มท้องวันทองมา	แม่จะฆ่าลูกเสียได้ง่ายง่าย
ลูกจะอยู่เป็นคนไม่พินอาย	เพราะได้อ้ายหัวล้านรำคาญใจ ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 285-286)

หรือตอนนางวันทองห้ามขุนช้างที่จะไปทูลสมเด็จพระพันวษาว่าถูกพลาขามทำร้าย โดยให้เหตุผลว่า ตอนนี้พลาขามเป็นที่โปรดปรานขุนช้างควรคิดไตร่ตรองให้ดีก่อนคิดพลัดไป ขุนช้างจะโดนอาญาได้ เมื่อขุนช้างต้องโทษเพราะแพ่คดีนางวันทองจึงไปขอให้พระไวยช่วยขุนช้าง โดยให้เหตุผลว่าเรื่องฆ่าฟันกันนั้นเกิดขึ้นมานานแล้วอย่าอาฆาตจองเวรกันเลย ถ้าพระไวยไม่ช่วยขุนช้างต้องตายแน่ให้ถือว่าปล่อยนกปล่อยปลาเอากุศล ให้แม่พ้นทุกข์เถิด ตอนเด็กขุนช้างก็ดูแลพระไวยอย่างดี ที่ร้ายนั้นก็แค่ที่ตีก็มาก ฉะนั้นอย่าแค้นเคืองเอาโทษเลย ช่วยขุนช้างรอดชีวิตก็เหมือนทดแทนคุณมารดา

นางวันทองเป็นภรรยาของขุนแผนนางก็มีความซื่อสัตย์ต่อขุนแผน ดังที่นางวันทองไม่ยอมเข้าหอจึงถูกนางศรีประจันดู คำ และจับนางจับมัดมือโยกกับหลังคาและใช้ไม้ตีเพื่อให้นางวันทองยอมเข้าหอ เมื่อนางสายทองมาช่วยนางวันทองก็เอาแต่ร้องไห้คิดถึงขุนแผนและโสภณเสร์ในชะตากรรมของตนเอง ดังบทกลอน

นางวันทองแค้นคั่งประดังร้อง	กระหู่ห้องสนั่นหวั่นไหว
ซังน้ำหน้าอ้ายหัวล้านชี้คร้านไป	แม่จะใคร่ได้เขาก็เอาเอง

ตะแคงฟังถูกยว่ำประชด	มันเหลืออดดกเขมรขึ้นเดินเหียง
คู่อิพิมว่าไค้ช่างไม่เกรง	แกลวยไม้ปายเป้งลงหลายที
นางวันทองร้องแซ่พ่อแม่เอ๋ย	ข้าไม่เคยพบเห็นเช่นนี้
เขาไม่รักอ้ายล้านมาพาสตี	คนไม่อายอายผีบ้างเดิรา
ยังส่งเสียงเถียงคำไม่ตกฟาก	แกลวยเชือกกระชากรมาจากฝ้า
มัดมือฮื้อ โขงขึ้นหลังคา	เอาไม้มาตีกลมระคมไป
จะเข้าหอฤๆไม่ให้เร่งว่า	มิบอกมาแล้วแม่หาแก้ไม่
นางวันทองร้องคั้นจะสิ้นใจ	พี่ตายทองไปไหนไม่เข้ามา
ช่วยด้วยเถิดจะม้วยในครั้งนี้	ขอโทษน้องที่เถิดพี่ขา

(ขุนช้างขุนแผน : 281)

เมื่อนางเป็นเมียของขุนช้างก็มีความซื่อสัตย์ต่อขุนช้างด้วยความจริงใจ เป็นห่วงเป็นใย ขุนช้างเมื่อขุนแผนมาลักพาตัวไปนางก็ฝากให้นางแก้วกิริยาช่วยดูแลขุนช้าง

๑ กลับเสียใจอาลัยขุนช้างเล่า	นิจจาเจ้าหลักตั้งอยู่ไกลหมอน
จะเย็นฉ่ำน้ำค้างขยายจร	ใครจะซ่อนผ้าห่มให้ผัวรัก
เห็นม่านชาดกลาดขวางอยู่กลางห้อง	สองมือตื้อกเพียงอกหัก
จันทาลผลาญทำเจ็บช้ำนัย	สะอื้นฮักฮักแล้วเดินมา
ถึงหอกลางเคลื่อนกลาดด้วยทาสหญิง	นอนกลิ้งนึ่งหลับไม่แยงหน้า
ดูพลางทางคิดอนิจจา	ถึงห้องแก้วกิริยาขึงเศร้าใจ
พี่จะลาไปแล้วเจ้าแก้วเอ๋ย	สิ่งไรเคยทำเจ้าจำได้
ฝากขุนช้างด้วยช่วยปลอบใจ	ข้าวปลาหาให้เหมือนพี่ยัง

(ขุนช้างขุนแผน : 393-394)

เมื่อขุนช้างแพ้ความพลาญงามถูกคุมขัง นางวันทองให้กำลังใจโดยการบอกขุนช้างว่า ตัวนางนั้นตายก็ไม่คิดเสียดาย เป็นเมียแล้วถึงอย่างไรก็ไม่ทิ้งกันจะหาทางช่วยขุนช้างออกจากคุกให้ได้เป็นการพูดให้กำลังใจขุนช้างว่านางจะหาทางช่วยเหลือขุนช้างให้ได้ กล่าวได้ว่านางสร้างขวัญและกำลังใจให้กับขุนช้าง ดังบทกลอน

๑ วันทองว่าอย่าสำออยไปหน่อยเลย	พวกข้าไม่เคยขี้คอผัว
สิ้นชีวิตไม่คิดเสียดายตัว	อย่ากลัวเลยอย่างไรไม่ทิ้งกัน
ว่าพลาญหีบเงินในกระต่าย	ให้กับนายท่ามะรงขมิขมัน
ทั้งนายร้อยนายใหญ่ให้ทั่วกัน	คนโทษทัณฑ์ให้ทานทุกคนไป

ฝากฝังสามีแล้วมิช้า

ก็ถูกลาออกจากในคุกใหญ่

(ขุนช้างขุนแผน : 829)

นางวันทองใส่ใจความรู้สึกผู้อื่นรับรู้ความรู้สึกข้อวิตกกังวลของผู้อื่นดังที่ ขุนแผนมา
ลักนางวันทองไปด้วยการขู่บังคับนางวันทองพยายามปลุกขุนช้างให้ตื่นเพื่อที่จะบอกว่าตนเองนั้น
ไม่ได้นอกใจและเต็มใจไปกับขุนแผน นางจึงเขียนจดหมายเล่าเหตุการณ์ทุกอย่างให้ขุนช้างและเอา
จดหมายเหน็บไว้ที่ฝาเรือน เพราะนางวันทองรับรู้ความรู้สึกข้อวิตกกังวลของขุนช้างหากตื่นมาไม่
เจอตนเองจะทุกข์ใจ ดังบทกลอน

๑ มาถึงเตียงเคียงข้างขุนช้างหลับ	พอมนตร์เสื่อมนางกลับหวนละห้อย
จะจากเจ้าเหมือนดังว่าขาดลมลอย	อย่าหมายคอยเลยว่ามีจะเป็นตัว
ก้มกอดเท้าหัวเห็นม้วนึง	ไอ้สินบุญจริงพ่อขุนหัว
จะปลุกสักเท่าไรไม่ไหวตัว	มานอนมัวทิ้งเมียเสียอย่างไร
นี้จะทำอันใดให้พ่อรู้	ว่าขุนแผนเขาจู่เข้ามาได้
เขาจะฆ่าฟันน้องจึงต้องไป	มิใช่นอกใจแล้วหลีก
คิดพลางนางจึงเขียนหนังสือ	เล่าความตามชื่อเป็นถ้วนดี
เขียนเสร็จพับปิดสนิท	เหน็บไว้ที่ฝาเรือนของผัวรัก
แล้วปลุกสั้นซ้ำเรียกพ่อช้างเอ๋ย	กะไรเลยหลับเหลือที่หลับหนัก

(ขุนช้างขุนแผน : 392)

ในตอนนี้นางถูกตัดสินให้ประหารชีวิต ขุนแผนจะไปขอพระราชทานอภัยโทษต่อ
สมเด็จพระพันวษา นางวันทองรีบห้ามขุนแผนและกล่าวเตือนสติว่าครั้งก่อนทูลขอนางลาวทองทำ
สมเด็จพระพันวษาทรงกริ้วรับสั่งให้จองจำขุนแผน ครั้งนี้นางต้องพระราชอาญาโทษถึงตายหาก
ขุนแผนไปทูลขออภัยโทษขุนแผนอาจจะถูกประหารไปด้วย ขอให้ขุนแผนช่วยทำบุญให้นางจะ
ดีกว่า นางวันทองห้ามขุนแผนเพราะเป็นห่วงกลัวว่าขุนแผนจะต้องโทษประหารเหมือนนาง

อยู่ที่นี่ที่จะเข้าไปทูลขอ	วันทองว่าอย่าพ้ออย่าหาญกล้า
ครั้งขอลาวทองต้องซื้อค่า	ครั้งนี้อาญาเมียถึงตาย
จะเอาความกระปือไปรื้อรบ	เกลื่อนกลบความว้าวไม่ทันหาย
จะต้องโทษกับน้องเป็นสองตาย	พ้ออย่าหมายเลยว่ามีจะเป็นตัว
ตายไปเมื่อไรจะได้เกิด	อยู่ทำบุญให้เถิดพ่อขุนหัว
นรกมีดมิดเมียคิดกลัว	ผัวอยู่จะได้สร้างกุศลไป

(ขุนช้างขุนแผน : 870)

พฤติกรรมที่แสดงถึงความบกพร่องทางอารมณ์ของนางวันทอง

นางวันทองถูกเลี้ยงดูด้วยความรักและตามใจ บ่อยครั้งที่นางมักจะใช้ถ้อยคำที่รุนแรง ปรึกษาผู้อื่นอยู่เสมอหากนางไม่พอใจ อาจเป็นเพราะว่านางถูกเลี้ยงดูโดยนางศรีประจันจึง ซึมซับ และเลียนแบบพฤติกรรมของนางศรีประจันที่ปรึกษาว่าในบ้านอยู่เสมอ ทำให้เมื่อนางวันทองใช้ วาจาที่หยาบคายก็ไม่มีใครตักเตือนหรือห้ามปราม ดังที่นางปรึกษาขุนช้างในงานเทศน์มหาชาติต่อ หน้าชาวบ้านมากมายที่เลี้ยงและว่าไพร่ก็ไม่ห้ามปรามและตักเตือนตรงกันข้ามคอยส่งเสริมให้นาง วันทองคิดว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องอยู่เสมอ

สายทองร้องว่าฮ้ออิพรหม
กิริยาชั่วด้อยน้อยเมื่อไร
นางพิมย่างเท้าก้าวเดินมา
ยิ่งกว่าลูกชาวไร่มัน ไม่เคย

ชายผ้าปิดผมท่านหาคุณไม่
ไปเถิดหนอแม่พิมอย่าฟังเลย
ช่างขายหน้าจริงๆ แม่เจ้าเอ๋ย
นางก็ด่าเปรียบเปรยมาบ้านพลัน ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 63)

ด้วยเหตุที่นางวันทองเกลียดชังขุนช้างเมื่อพบหน้ากันนางก็ปรึกษาขุนช้างทุกครั้งไป ในเหตุการณ์ที่ขุนช้างพาว่าไพร่ไปเกี่ยวนางวันทองในขณะที่นางกลับจากอาบน้ำที่ท่า

นางพิมโกรธาค่า่งุ่นงาน
แล้วเดินลัดมาบ้านเลี้ยพันใด

แม่มีงฮ้ายหัวล้านกระบานไส
ว่าไพร่ก็ตามมาถึงเรือน ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 108)

ในตอนขุนช้างมาพบนางศรีประจันพูดทำนองดูช่องนางวันทองและนางวันทองได้ ยินก็ปรึกษาว่าในบ้านกระทบความอัปยศณ์ของขุนช้าง จนขุนช้างทนไม่ได้รับขอลากลับทันที หรือตอนที่นางได้ยินขุนช้างมาบอกว่าขุนแผนตายแล้วนางก็ออกจากห้องมาปรึกษาขุนช้างทันที ต่อมาได้ยินว่านางศรีประจันยกตนให้กับขุนช้าง นางวันทองก็ปรึกษาขุนช้างทั้งยังขับไล่ออกจาก บ้าน พฤติกรรมดังกล่าวมีนางสายทองและว่าไพร่คอยสนับสนุนโดยไม่มีการห้ามปรามนาง ดังบทกลอน

วันทองชี้หน้าด่าประจัน
จะรู้สึกสำนึกบ้างเป็นไร
คือแต่เที่ยวโกหกพกลม
ให้หมาฝูงถนัดพลัดเข้ามา

แม่มีงฮ้ายหัวล้านหาดีไม่
เป็นว่าไพร่บ้านช่องไม่นำพา
มันน่าตบให้ล้มจมขี้หมา
มีงหลับตาเฝ้าประตูไม่ดูแล

มันมาเที่ยวเยี่ยมจีมีแต่เปื้อน อ้ายจี่เรือนเห่าระเบ็งเซ่งแซ่
 อีตัวเมียก็บอนฮอนแงแง ปล่อยโคตรแม่มึงไว้ให้อึงกะนึ่ง ๑

(ขุนช้างขุนแผน : 253)

นางวันทองแสดงความเอาแต่ใจด้วยการบริภาษขุนช้างในหลายเหตุการณ์และไม่มีผู้ใดห้ามปราม นางแสดงให้เห็นว่านางถูกเลี้ยงดูโดยบ่มเพาะให้นางมีนิสัยเอาแต่ใจตนเองเป็น เพราะนางมีพี่เลี้ยงแม่นมและบริวารคอยติดตามดูแลอย่างใกล้ชิดทำให้ในสิ่งที่นางต้องการ เมื่อไม่พอใจหรือไม่ได้ดังที่ตนปรารถนานางจะใช้อำนาจบริภาษผู้อื่นอยู่เสมอ

นางวันทองมักจะดูนางศรีประจันและนางสายทองวางกฎเกณฑ์ต่างๆ ให้นางปฏิบัติเสมอและนางก็ไม่ได้ขัดขืนหรือต่อต้าน เช่น นางสายทองกำหนดให้นางวันทองกระทำสิ่งต่างๆ เช่น การอาบน้ำ การรับประทานอาหาร เช่น

สายทองว่าพี่พูดอะไรมี ไปกินข้าวเสียกับพี่ตะวันตก
 พร้อมกันปั้นฝ้ายให้สบาย ตะวันบ่ายพี่จะพาไปอาบน้ำ

(ขุนช้างขุนแผน : 68)

นางสายทองกำหนดแม้แต่การติดต่อสื่อสารให้นางวันทองได้พบกับขุนแผน ดังที่นางสายทองกำหนดให้นางวันทองลงไปตักบาตร เมื่อเห็นว่านางวันทองไม่ยอมลงไปตักบาตรตามที่นางได้กำหนดไว้ นางก็เตือนให้นางวันทองปฏิบัติตามและในบ่ายวันเดียวกันนั้นนางสายทองก็จัดแจงให้นางวันทองได้พบกับขุนแผนที่ไร่ฝ้าย

รุ่งเช้าเจ้าณรรมาภิณฑาต สูดสवादิลงไปใส่ด้วยพี่
 จะนัดเณรเสียให้แจ่มแจ้งคดี พรุ่งนี้ไปไรได้พบกัน
 พอได้พูดกับแม่พิมพ์เสียสักพัก รับรักลงใจได้แม่นมั่น

(ขุนช้างขุนแผน : 80)

นางศรีประจันมักจะกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆ ให้นางวันทองปฏิบัติดังเรื่องที่นางตอบตกลงยกนางวันทองให้กับนางทองประศรีที่มาสวามิภักดิ์กับขุนแผน นางศรีประจันก็ตอบตกลงยกนางวันทองพร้อมทั้งกำหนดวันแต่งงานให้ โดยไม่ถามความสมัครใจจากนางวันทอง และต่อมานางก็บังคับให้นางวันทองแต่งงานกับขุนช้างเพราะนางคิดว่าเมื่อขุนแผนตายแล้วถ้าไม่แต่งงานกับขุนช้างนางวันทองจะถูกริบเป็นหม้ายหลวง ทำให้นางศรีประจันบริหารจัดการให้นางวันทองแต่งงานกับขุนช้างทันที นางศรีประจันเกลียดกล่อมนางวันทองไม่สำเร็จก็บังคับทุบตีนางวันทองอย่างรุนแรง

เพื่อให้ นางวันทองทำตามความต้องการของตนให้ได้แม้ว่านางทองประศรีจะคัดค้าน พันโชติ หรือ แม้แต่ขรวิฑูรจะ ไม่ยอมประกอบพิธีแต่งงานให้ นางศรีประจันก็ดื้อดึงที่จัดพิธีแต่งงานแม้ว่า นางวันทองขัดขืนไม่ยอมเข้าพิธีแต่งงาน และไม่ยอมเข้าหอนางศรีประจันก็จับนางมัดมือโยกกับ หลังกาแล้วตีด้วยไม้ ต่อมานางก็ถูกลากนางวันทองให้เข้าหอกับขุนช้าง เห็นได้ว่าหากนางวันทอง ไม่ทำตามความต้องการนางศรีประจันก็มักจะใช้วาจาบริภาษและใช้ความรุนแรงกับนางเสมอ

พฤติกรรมข้างต้นแสดงให้เห็นว่านางวันทองมักถูกผู้อื่นกำหนดให้นางกระทำสิ่ง ต่างๆอยู่เสมอ โดยเฉพาะนางศรีประจันที่มักจะเรียกร้องให้นางวันทองปฏิบัติตามที่นางต้องการ โดยเฉพาะเรื่องที่ต้องการให้นางแต่งงานกับขุนช้าง

ถ้ามิฟังคำแม่ทำแซ่เชื่อน มึงไปเสียจากเรือนอย่าได้อยู่
ยากเย็นเป็นตายอย่าหมาย ลูกวันทองลากคู่ออกมา

(ขุนช้างขุนแผน : 286)

นางวันทองปรากฏพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความอาฆาตเคັนและความก้าวร้าว โดยที่ไม่สามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองได้หลายต่อหลายครั้ง บุคคลที่นางมีความรู้สึกเช่นนี้เช่น นางศรีประจัน นางสายทอง นางลาวทอง ขุนช้าง และขุนแผน ขุนช้างเป็นผู้ที่นางวันทองมีความ อาฆาตเคັนและแสดงความก้าวร้าวมากที่สุด

นางศรีประจันสร้างความเคັนเคื่องให้กับนางวันทองเมื่อขุนช้างมาพุดจาหาบตามลู่ขอ นางและนางศรีประจันก็เห็นชอบ นางวันทองก็เคັนเคื่องดังความว่า

๑ ครานั้นนางพิมกับสายทอง	ฟังอยู่ในห้องให้ป่วนปั่น
เคັนด้วยมารดาว่ากับมัน	อ้ายหัววันลวนลามหยาบเต็มที
ทำเปิดหน้าต่างแล้วร้องไป	อ้ายผลไปไหนมึงมานี้
อ้ายหัวล้านนอกขนคนอัปรีช	งานการยังมีไม่นำพา
ตาผลหัวล้านร้องขานนาย	อะไรวันวายหม่อมแม่ขา
ออกจากทับได้หัวโสมมา	ยกขาก้าวขึ้นบนบันได ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 111)

หลังจากนั้นขุนช้างก็สร้างอุบายมาหลอกว่าขุนแผนตายแล้วในการทำศึกและขอให้ นางทองประศรียกนางวันทองให้กับตนมิฉะนั้น นางวันทองจะต้องถูกริบเป็นหม้ายหลวง เมื่อ นางวันทองทราบก็เคັนใจว่านางศรีประจันนั้นค่วนคตคตินใจไมไ่ใคร่ตรงหาความจริงเสียก่อนก็รีบ ยกตนให้ขุนช้างทันที ดังบทกลอน

๑ วันทองได้ฟังคำแม่ว่า	ทอดตัวโศกาอยู่กับที่
แผ่ร้องก้องไปไพเราะดี	ฆ่าตีเสียเถิดไม่น้อยใจ
เอากำเนิดเกิดใหม่ในชาติหน้า	หาปรารถนาเข้าห้องเลยอีกไม่
ร้อยกับแสนกลับแต่นั้นไป	แม่เชื้ออะไรเป็นเช่นนี้
เห็นแต่สินทรัพย์สัปคน	จะเอาคนไปยกให้กับผี
จงฆ่าเสียให้ตายวายชีวิ	ตีกชกหัวทอดตัวไป
มันจะมาเมื่อไรไอ้หัวเกลี้ยง	กูจะเอาไม้เสียบลงให้ได้
แปร้นแปรดแผดเสียงเปรี้ยงเปรี้ยงไป	กูไม่อยู่แล้วให้เป็นคน ๆ

(ขุนช้างขุนแผน : 256)

นางสายทองพี่เลี้ยงที่ใกล้ชิดเปรียบเสมือนพี่สาวที่คอยให้ความช่วยเหลือนางตลอด ปรากฏเพียงครั้งเดียวเท่านั้นที่นางวันทองเกิดความแค้นเคืองต่อนางสายทอง พบในตอน ที่เห็นว่าขุนแผนได้นางสายทองเป็นภรรยา ดังบทกลอน

พิมพ์กัณฑ์แน่นให้แน่นใจ	มันใส่ที่มัดข้าประชด
ฉันทบใจแล้วใจของพี่ดี	อาวีรอบคอบไปหมดจด
ซื่อจริงซื่อยิ่งกว่างอนรถ	หากพวกเราดอกคดไปก่อนเอง

(ขุนช้างขุนแผน : 146)

นางลาวทองเป็นบุคคลที่นางวันทองแค้นและแสดงความก้าวร้าวด้วยการทำร้ายร่างกาย ในตอนที่ขุนแผนเดินทางมาถึงนางวันทองก็ยกมือไหว้ขุนแผนด้วยความดีใจ พุดไม่ออก เอาแต่ร้องไห้ สะอื้นแทบขาดใจ ขุนแผนตกใจถามถึงเรื่องราวที่เกิดขึ้นนางวันทองจึงเล่าเรื่องที่ขุน ช้างใช้อุบายมาหลอกนางศรีประจันทำให้นางวันทองถูกบังคับให้แต่งงานกับขุนช้าง และยังถูก เจียนตีเพราะไม่ยอมเข้าหอกับขุนช้าง เมื่อขุนแผนได้ฟังก็แค้นขุนช้างจะขึ้นเรือนไปฆ่าขุนช้าง แต่ นางลาวทองรีบออกมาห้ามขุนแผนไว้ กล่าวเตือนสติขุนแผนว่าควรคิดให้ดีเสียก่อน บ้านเมืองมี กฎหมายจะฆ่าฟันกันตามอำเภอใจจะเป็นคดีความและไม่ควรฟังความข้างเดียวควรไต่ตรองเรื่องนี้ ให้ดีเสียก่อนอย่าเพิ่งโมโหไป ขุนช้างไม่ใช่เด็กและเมื่อยายก็ยินยอมขุนช้างจึงได้กล้าทำเช่นนี้ เมื่อ นางวันทองได้ฟังก็โมโหและแค้นนางลาวทองมาก ความแค้นของนางวันทองที่มีต่อนางลาวทอง เพิ่มขึ้นเมื่อรู้ว่านางคือเมียอีกคนของขุนแผนนางวันทองก็พุดประชดเสียดสีนางลาวทอง จนทำ ให้เกิดทะเลาะวิวาท ดังบทกลอน

๑ เถอะกะหม่อมเท่านั้นถึงามหน้า	หาปรารถนาจะเอาไหว้ของใครไม่
ลงมาตั้งหน้ามาเมื่อไร	ซึ่งได้รู้เมื่อกี้ไม่รู้
มาบอกผัวด้วยตัวนั้นเกิดความ	ฤมาลวงหยาบหยามให้เลื่องหู
วิ่งมาวุ่นวายน้ำลายพรุ	ฤฟังดูเห็นชอบเป็นชอบกัน
ถ้อยคำร่ำห้ามดังครามทา	มันงามหน้าอยู่แล้วฤไรนั้น
เป็นความเคลงแย้งว่าสารพัน	คมสันเห็บแถมให้แหลมความ
ดีชั่วก็ผัวเป็นบรรทัด	ฤขัณฑ์เห็นใครไปไล่ห้าม
ช่างล่าออยลายนวลกระบวนงาม	มิใช่ตามหม่อมแก้วมาเป็นเมีย ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 276)

ต่อมานางวันทองทราบว่าขุนแผนต้องโทษเพราะทูลขอพระราชทานอภัยโทษให้กับนางลาวทองจากสมเด็จพระพันวษา นางวันทองก็กล่าวกับขุนแผนว่าไม่ควรทูลขอพระราชทานอภัยโทษให้กับนางลาวทองเลยและนางก็แค้นเคืองว่าเป็นเพราะนางลาวทองทำให้ขุนแผนต้องต้องโทษจองจำถึงสองครั้ง

นางลาวสาวน้อยคนนี้เอ๋ย	เมื่อไรเลยพ่อจะตัดเสียขาดได้
ทั้งทุกข์ทั้งแค้นแน่นหัวใจ	สะอื้นให้โศกเศร้าเฝ้าคร่ำครวญ

(ขุนช้างขุนแผน : 497)

ขุนแผนเป็นบุคคลที่นางวันทองมีความรู้สึกทั้งรักทั้งแค้นผสมกันไปเพราะว่าขุนแผนทำให้ชีวิตของนางเปลี่ยนแปลงไป เช่น ตอนที่ขุนแผนทิ้งนางไปกับนางลาวทองทำให้นางตกเป็นเมียของขุนช้าง นางก็ร่ำไห้คร่ำครวญถึงขุนแผนด้วยความรู้สึกทั้งรักทั้งแค้น และเมื่อขุนแผนลอบเข้ามาลักพาตัวนางไปจากขุนช้าง นางวันทองก็แสดงความแค้นที่มีต่อขุนแผนด้วยการตัดพ้อต่อว่า โดยกล่าวว่านางนั้นจำได้ดีที่ขุนแผนทำให้นางอับอายขายหน้าชาวบ้าน ขุนแผนเรียกเมียใหม่มาดบตีนางทั้งยังประกาศว่าจะไม่เลี้ยงนาง คำพูดและการกระทำดังกล่าวของขุนแผนนั้นสร้างความเจ็บแค้นใจให้กับนางจนต้องไปผูกคอตาย

๑ เจ็บใจไม่น้อยทั้งถ้อยคำ	ทิ่มตำแค้นด้านรำพันว่า
แค้นคำน้ำตาหลงคลอตา	สะบัดหน้าเฒ่าเจ้าไม่จำคำ
วันวิวาทกันกับลาวทอง	แผ่ร้องโรมโรมพิไรรำ
กันกางขวางไว้มิให้ทำ	ซ้ำไล่จะฟันให้บรรลัย
แค้นใจซ้ำจึงไปผูกคอตาย	สายทองมาบอกยังด่าให้

(ขุนช้างขุนแผน : 387)

ขุนช้างเป็นผู้ที่นางวันทองแสดงออกว่ามีความแค้นมากที่สุด ตอนเป็นเด็กนางบริภาษขุนช้างเพราะรูปร่างที่อัปลักษณ์แต่เมื่อโตขึ้นขุนช้างหมยปองนางและพยายามทำทุกวิธีที่จะได้นางมาเป็นภรรยา แม้จะรู้ว่านางแต่งงานกับขุนแผนแล้วก็ยังไม่ละความพยายามใช้เล่ห์กลและอุบายต่างๆ นางวันทองมักแสดงพฤติกรรมเพื่อระบายความแค้นที่มีต่อขุนช้างด้วยการใช้วาจาบริภาษถึงความอัปลักษณ์ของขุนช้าง บ่อยครั้งที่นางวันทองใช้วาจาบริภาษขุนช้างด้วยถ้อยคำที่หยาบคาย กระแทกกระเทียบถึงรูปร่างที่อัปลักษณ์ของขุนช้าง ไม่ว่าขุนช้างจะทำอะไรนางก็มักจะ บริภาษขุนช้างทุกครั้งไป เช่นเหตุการณ์ที่นางเล่นกับขุนช้างในวัยเด็กนางก็บริภาษถึงรูปร่างของ ขุนช้างในงานเทศน์มหาชาติเมื่อขุนช้างถวายผ้าห่มและอธิฐานขอให้ได้เจ้าของผ้าห่มเป็นภรยานางวันทองก็บริภาษขุนช้างต่อหน้าชาวบ้านหรือตอนที่ถูกขุนช้างเกี่ยวระหว่างเดินกลับจากอาบน้ำที่ท่าน้ำกับบ่าวไพร่ “นางพิมโกรธคำงุ่นง่าน แม่มีง้อยหัวล้านกระบานใส” หรือตอนที่ขุนช้างมาทาบตามนางวันทองกับนางศรีประจันครั้งแรก นางก็บริภาษบ่าวไพร่กระแทกขุนช้าง “อ้ายหัวล้านอกขนคนอัปรี๊ งานการยังมีไม่นำพา” ตอนที่ขุนช้างมาสู่ขอนางวันทองเป็นครั้งที่สองนางวันทองก็บริภาษขุนช้างจนอับอายบ่าวไพร่และรีบลากลับไป หรือตอนที่นางวันทองทราบว่า ขุนช้างเป็นคนทุลลสมเด็จพระพันวษาให้ทรงเรียกตัวขุนแผนให้เป็นผู้นำทัพไปทำศึกกับเมือง เชียงทองนางก็บริภาษขุนช้างด้วยความแค้นใจ ดังบทความ

..... เดือดค่าขุนช้างอ้ายจัญไร
 ส่อเสียดเบียดตะลุมทำยุ่งหยาบ ไม่กลัวบาปกลัวกรรมมันทำได้
 (ขุนช้างขุนแผน : 175-176)

นางวันทองแค้นขุนช้างมากขึ้นเรื่อยๆ เนื่องจากขุนช้างเป็นผู้ที่ทำให้นางเจ็บทั้งกายและใจ ดังในตอนนี้นางถูกบังคับให้เข้าหอและนางขัดขืนทำให้นางต้องถูกเฆี่ยนตี แต่นางก็อดทนด้วยหวังว่าขุนแผนจะกลับมา ดังที่ขุนแผนเดินทางมาถึงสุพรรณนางก็ระบายความแค้นที่ถูกขุนช้างกระทำทำให้ขุนแผนทราบทันที ดังบทความ

น้องแค้นแสนศัลย์พันทวี พ่อไม่เชื่อน้องนี้ก็จกใจ ฯ
 (ขุนช้างขุนแผน : 274)

นางวันทองแสดงออกว่านางเกลียดชังและมีความแค้นต่อขุนช้างมากยิ่งขึ้นเมื่อนางถูกขุนช้างลุดไปอยู่ด้วยทั้งที่นางกำลังตั้งครรรภ์ ระหว่างทางที่เดินทางไปสุพรรณบุรีนางก็บริภาษและทำร้ายร่างกายขุนช้าง ดังบทความ

วันทองคำทอไม่พอใจ

สลักไส้ทั้งผมถ่มน้ำลาย

.....
วันทองแค้นใจให้สะอื้น

.....
กูจะกินดีด้วยอย่าพักว่า

ฆ่าฟันหั่นคอเสียเถิดรา

แม่นมึงขึ้นพาเอากูไป

ถึงบ้านเมื่อไรตายเมื่อนั้น

จะอยู่ถึงสามวันอย่าสงสัย

กูไม่ขออยู่กินสิ้นอาลัย

ส่งเสียงร้องให้ไปเรียทาง

(ขุนช้างขุนแผน : 507)

เหตุการณ์ดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นว่านางวันทองแดงพุดดิกรรมแค้นเคืองผู้อื่นโดยที่มีวิธีระบายความแค้นด้วยการใช้วาจาบริภาษผู้อื่นด้วยถ้อยคำที่หยาบคายเนื่องจากนางไม่สามารถแก้แค้นหรือหาวิธีการระบายความแค้นด้วยวิธีอื่นนางจึงใช้วิธีนี้เป็นการระบายความแค้น

นางวันทองขาดความกล้าในการเผชิญกับปัญหาและขาดสติอยู่เสมอ เมื่อเกิดปัญหาขึ้นนางก็ไม่พยายามที่จะแก้ไขปัญหาคด้วยตนเองจะใช้วิธีหลีกเลี่ยงปัญหาเหล่านั้นด้วยการฆ่าตัวตายอยู่เสมอ โดยที่นางมักพูดว่า “หากเป็นเช่นนั้นฉันก็ขอตายเสียดีกว่า” บ่อยครั้งที่นางพบกับปัญหาและกล่าวลักษณะนี้ เช่น หลังจากที่นางกลับจากไร่นางนางสาวทองได้สอบถามถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเมื่อได้พบกับขุนแผน นางวันทองก็เล่าว่าถูกขุนแผนลวนลาม แต่ไม่กล้าร้องเพราะอับอายหากคนอื่นได้ยิน หากเป็นเช่นนั้นฉันก็ขอตายเสียดีกว่า ดังว่า “วันนี้จะเอามีดเข้ากรีดตนให้วายชนม์เสียให้สิ้นที่อายใจ” ต่อมาเมื่อนางวันทองรู้ว่านางศรีประจันมีท่าทางจะยกนางให้กับขุนช้างนางก็พูดกับนางสาวทองว่าหากว่านางจะต้องแต่งงานกับขุนช้างนางขอตายเสียดีกว่า “จะนั่งดูอยู่จะนี่ฤๅพี่เอ๋ยอย่านึกเลี่ยนน้องหาอยู่เป็นคนไม” เมื่อขุนแผนมาหานางตามที่ได้ให้สัญญาไว้ นางวันทองก็เล่าให้ขุนแผนฟังอีกว่า “แม่นั้คำวันนั้ยังมีมา ฉันจะลาพี่สาวทองผูกคอตาย ะ”

แม้กระทั่งขุนแผนบอกกับนางว่า นางทองประศรีจะมาเจรจาซื้อนางวันทองจากนางศรีประจัน นางวันทองก็แสดงความวิตกกังวลว่าหากว่านางทองประศรีไม่ยอมมาเจรจากับนางก็คงต้องตายเพราะทนความอับอายไม่ได้นั่นเอง ดังความที่นางกล่าวกับขุนแผน ดังบทความ

๐ นางพมิ่งนั่งฟังสิ้นสงสัย

ดีใจขมขับเข้าไปหา

แอบอิงพิงทับกับอุรา

ถ้าหม่อมแม่มีเมตตาก็ทำตาย

ถ้าแม่นั้ไม่จริงจังเหมือนดังว่า

ฉันไม่ขอดูหน้าท่านทั้งหลาย

ไม่รักอยู่เป็นคนให้ทนอาย

ไอ้พ่อพลายแก้วพี่จงกรุณา ะ

(ขุนช้างขุนแผน : 154)

ไม่ว่าเหตุการณ์ใดนางก็ไม่มีความกลัวและมักขาดสติ แม้ตอนที่นางวันทองทราบว่าคุณแผนต้องไปทำศึกกับเมืองเชียงทอง นางก็คร่ำครวญกับคุณแผนว่า นางคงต้องตายแน่ๆ หากคุณแผนต้องไปทัพ “เมียจะตายแล้วพ่อทูลกระหม่อมเมีย” ต่อมาเมื่อนางทราบว่าคุณศรีประจันยกนางให้กับขุนช้างเพื่อมิให้นางต้องตกเป็นหม้ายหลวงนางวันทองก็จะหนีปัญหาด้วยการฆ่าตัวตาย ดังที่กล่าวกับนางสายทองว่า “น้องไม่อยู่แล้วพี่สายทอง” หลังจากที่นางนำคำทำนายของขรรค์ดาว่า คุณแผนยังมีชีวิตอยู่เพื่อให้นางศรีประจันยกเลิกงานแต่งเมื่อนางศรีประจันไม่ยอมยังยืนยันที่จะให้นางแต่งงานกับขุนช้าง นางวันทองจึงคิดฆ่าตัวตายเพื่อหนีปัญหาเพราะนางเกิดความอับอายที่จะต้องมีส่วนถึง 2 คน ดังบทความ

๑ วันทองได้ฟังคำแม่ว่า	ดังจะฆ่าตัวตายให้เป็นผี
ทอดตัวร้องไห้ไม่สมประดี	แม่ว่าอย่างนี้ก็จกใจ
เห็นแต่เงินทองของเขา	หมูหมาก็จะเอามายกให้
ขรรค์ดาทายมาว่าเชื่อนไป	แม่ไม่เอ็นดูแค้นวันทอง
ถึงคนไม่อายก็อายผี	อายุสิบหกปีมีผิวสอง
ถึงจะขึ้นยกให้ไม่ปรองดอง	ผิวของข้ายังไม่เป็นไร

(ขุนช้างขุนแผน : 258)

ต่อมาเมื่อนางวันทองไปดูต้นโพธิ์แล้วพบว่าต้นโพธิ์อธิษฐานเหี่ยวเฉาก็ยิ่งเกิดความรู้สึกอยากฆ่าตัวตายเพื่อหนีปัญหามากขึ้น ครั้งนางกลับมามีบ้านนางก็กล่าวกับนางสายทองอีกครั้งถึงความรู้สึกที่อยากตาย นอกจากนี้นางวันทองยังคิดที่จะไปตามคุณแผนที่กรุงศรีอยุธยาแต่นางก็กลัวอันตรายที่จะเกิดขึ้นระหว่างทางเพราะนางไม่เคยเดินทางไปไหนมาก่อน เมื่อครั้งคุณแผนตัดสินใจสัมนักบวชกับนางวันทองและทิ้งนางไปนางก็หนีปัญหาด้วยการผูกคอตายเพราะเสียใจที่คุณแผนทิ้งนางไป และนางก็ไม่อาจทนต่อการถูกตราหน้าว่านางมีส่วนถึงสองคน หากนางสายทองเข้ามาช่วยไม่ทันนางวันทองคงตายไปแล้ว

หรือตอนที่นางวันทองได้ยินเสียงคุณแผนนำคำรวงมาและเรียกให้ออกมาพบเพื่อตามคุณช้างไปฝึกหัดราชการ นางก็คิดว่าคุณแผนนำคำรวงมาจับก็ละล้าละลังทำอะไรไม่ถูก คุณช้างบอกให้นางออกไปด้วย แต่นางไม่ยอมออกไปบอกว่าหากนางตายเสียทีนี้จะดีใจแต่จะให้ออกไปไม่มีทาง ดังบทความ

๑ วันทองว่ามึงอย่าพักว่า	ถึงพระอินทร์ลงมาหาไปไม่
ยิ่งฆ่าฟันเสียทีนี้ดูดีใจ	อันกูจะออกไปอย่าสงกา

(ขุนช้างขุนแผน : 306)

ตอนที่ขุนแผนคิดจะมอบตัวต่อพระพิชิตเนื่องจากนางวันทองกำลังตั้งครรภ์นางวันทองก็กล่าวด้วยความหวาดกลัวว่า หากนางจะต้องถูกส่งไปอยู่กับขุนช้างอีกครั้งนางจะขอตายเสียดีกว่า ครั้นนางถูกขุนช้างจับไปจริงๆ นางก็รำไห้คร่ำครวญว่าขอให้นางตายเสียดีกว่าที่จะไปอยู่กับขุนช้าง ดังบทความ

น้องมิได้อาลัยแก่ชีวี	เมื่อมิโปรดปรานก็ตายไป
น้องกลัวสิ่งเดียวแลพ่อเจ้า	จะขึ้นเอาส่งให้ขุนช้างใหม่
ไม่ทนตายเสียยังเต็มใจ	ว่าพลางสะอื้นให้อยู่ไปมา ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 469)

ครั้นเมื่อขุนช้างถูกพวกของพระไวยทำร้ายจนสลบก็คิดว่าขุนช้างตายเสียแล้ว นางก็แสดงความขลาดกลัวที่จะต้องเผชิญกับปัญหาเพียงลำพัง นางจึงคร่ำครวญว่าหากขุนช้างตายเสียแล้วนางคงจะตายตามไปด้วยเป็นแน่แท้พฤติกรรมต่างๆ ของนางวันทองแสดงให้เห็นชัดเจนว่านางเป็นคนที่ขาดความกล้าหาญในการเผชิญกับปัญหาหรืออุปสรรคที่เข้ามาในชีวิต โดยที่นางเลือกความตายเป็นทางออกเสมอ ดังบทความ

จะนวดพันเท่าไรไม่ลืมหูลืมตา	วันทองทอดกายกับสามี
ไอ้พ่อร่วมโพธิ์เดียวของเมียแก้ว	พ่อตายแล้วเมียเห็นจะเป็นผี

(ขุนช้างขุนแผน : 806)

นางวันทองมักมีพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นว่าขาดความมั่นใจในตนเองดังที่แสดงออกมาด้วยกิริยาท่าทางไม่ว่าจะเงินอายุ ประหม่า นางมักไม่อาจกระทำตามที่ใจของตนเองปรารถนาได้ ดังเหตุการณ์ที่เณรแก้วมาขิณขบถที่หน้าบ้านนางก็มีอาการประหม่าเงินอายุจนไม่กล้าลงไปตักบาตรได้ตามปรกติ แม้กระทั่งนางเห็นเณรแก้วเป็นครั้งที่สองนางก็ยังคงมีความประหม่าอยู่เหมือนเดิม นั่นอาจเป็นเพราะว่านางมีใจให้กับเณรแก้วนางจึงแสดงอาการเช่นนั้น

เมื่อนางอยู่ต่อหน้าสมเด็จพระพันวษานางก็แสดงความไม่มั่นใจในตนเองด้วยท่าทางที่หวาดหวั่นและกลัวสมเด็จพระพันวษา เมื่อพระองค์ทรงมีรับสั่งให้นางเลือกว่าจะอยู่กับใครนางเกิดอาการละล้าละลัง ไม่เลือกว่าต้องการจะอยู่กับใครจึงนิ่งงันไม่ทูลตอบสมเด็จพระพันวษา แม้พระองค์จะเตือนและเร่งรัดนางและกล่าวว่านางจะไปอยู่กับพลายงามก็ได้ แต่นางวันทองก็ยังเลือกไม่ได้นางมีอาการประหม่าหวั่นเกรงสมเด็จพระพันวษาทำให้นางไม่อาจใช้ถ้อยคำบรรณาความรู้สึกลงตนเองที่มีทั้งหมด ดังบทความ

อย่าเลยจะทูลเป็นกลางไว้	ตามพระทัยท้าวจะแยกให้แตกฉาน
คิดแล้วเท่านั้นมิทันนาน	นางกัมกรานแล้วก็ทูลไปจับพลัน
ความรักขุนแผนก็แสนรัก	ด้วยร่วมยากมานักไม่เคยฉันท
ผู้ลำบากนุกปามาด้วยกัน	สารพันอดออดมอดใจ
ขุนช้างแต่อยู่ด้วยกันมา	คำหนักหาได้ว่าให้เลื่องไม่
เงินทองกองไว้มิให้ใคร	ข้าไทใช้สอยเหมือนของตัว
จมนไวยเล่าก็เลือดที่นอก	ก็หิวยกรักเท่ากันกับผัว
ทูลพลางตัวนางระเริ่มร้ว	ความกลัวอาญาเป็นพ้นไป ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 860)

นางวันทองกราบทูลสมเด็จพระพันวษาเพียงแค่นี้นางก็เกิดอาการประหม่าหวาดหวั่น และกลัวจึงไม่ทันได้กล่าวอธิบายความ ว่านางต้องการให้สมเด็จพระพันวษาเป็นผู้ตัดสินว่านางควรจะไปอยู่กับใคร แต่สมเด็จพระพันวษาทรงเข้าใจว่าที่นางนิ่งเงียบไม่ตัดสินใจว่าจะอยู่กับใครเป็น เพราะนางต้องการอยู่กับทั้งสองคน ด้วยเหตุนี้ทำให้นางถูกประหารในเวลาต่อมา

เหตุการณ์ที่นางวันทองได้รับจากกล่าวได้ว่าเป็นผลมาจากการเลี้ยงดูตั้งแต่เด็กนางถูกเลี้ยงให้เชื่อฟังและอยู่ในโอวาทของบิดามารดาอยู่เสมอ มีเพียงเรื่องเดียวเท่านั้นที่นางคือดั่งไม่ยอมทำตามความต้องการของมารดานั่นคือการแต่งงานกับขุนช้าง นางไม่ได้ถูกเลี้ยงให้ตัดสินใจด้วยตนเองมากนัก ดังนั้นนางจึงเป็นผู้หญิงที่ไม่กล้าตัดสินใจขาดความมั่นใจในตนเอง ด้วยเหตุนี้จึงทำให้นางยอมรับในคำพิพากษาโดยที่ไม่เรียกร้องหรือขอความช่วยเหลือใดๆ

ความฉลาดทางอารมณ์ของตัวละครในวรรณคดีมรดกเรื่องพระอภัยมณี

พระอภัยมณี

พระอภัยมณี โอรสของท้าวสุทัศน์และพระนางประทุมเกสรแห่งกรุงรัตนาเมื่อพระโอรสทั้งสองเติบโต ท้าวสุทัศน์ให้พระอภัยมณีและศรีสุวรรณผู้เป็นอนุชา ไปเสาะหาอาจารย์เพื่อเรียนวิชาความรู้ พระอภัยมณีเรียนวิชาเป่าปี่ส่วนศรีสุวรรณเรียนวิชากระบี่กระบอง เมื่อท้าวสุทัศน์ทรงทราบว่าโอรสทั้งสองเรียนวิชาเป่าปี่และกระบี่กระบองจึงทรงกริ้ว เนื่องจากพระองค์คิดว่าไม่เหมาะสมกับกษัตริย์ จึงขับไล่ทั้งสองออกจากเมือง ในระหว่างเดินทางพระอภัยมณีถูกนางผีเสื้อสมุทรลักพาตัวไปอยู่ในถ้ำจนมีลูกชายด้วยกันชื่อ ลินสมุทร ต่อมาพวกเงือกพาพระอภัยมณีหนีไปอยู่กับพระโยคีที่เกาะแก้วพิสดารแล้วพระองค์ก็ได้พบกับนางสุวรรณมาลีธิดาของท้าวสิริราช ต่อมาทำสงครามกับอุศเรนซึ่งเป็นคู่หมั้นนางสุวรรณมาลีจนอุศเรนตาย สร้างความแค้นใจให้กับนางละเวงวันพาผู้เป็นน้องสาวของอุศเรนนางจึงคิดแก้แค้นพระอภัยมณี หลังจากที่พระอภัยมณีเดินทางมาถึงเมืองผลิกก็ได้อภิเษกกับนางสุวรรณมาลี ฝ่ายลังกามีความแค้นต่อพระอภัยมณีจึงหาวิธีแก้แค้นโดยที่นางละเวงวันพาได้รับคำแนะนำจากสังฆราชให้ทำเสน่ห์ใส่รูปวาดและส่งไปเมืองต่างๆเพื่อให้ช่วยทำศึก และพระอภัยมณีเห็นรูปวาดของนางละเวงวันพาก็หลงเสน่ห์ กระทั่งเกิดการต่อสู้กันอย่างยาวนานจนกระทั่งโยคีแห่งเกาะแก้วพิสดารมาเทศนาโปรดสงครามจึงยุติลงในปีนั้น ปลายชีวิตพระอภัยมณีไปบวชเป็นฤาษีบำเพ็ญศีลอยู่ที่เขาสิงคุตรโดยมีนางสุวรรณมาลีและนางละเวงวันพาบวชด้วย

พฤติกรรมที่แสดงถึงความฉลาดทางอารมณ์ของพระอภัยมณี

พระอภัยมณีมีสติรู้สึกรู้สีกว่าเกิดความรู้สึกอย่างไรและสามารถรับรู้ถึงผลของการกระทำได้ เมื่อครั้งพระอภัยมณีโดยสารเรือมากับอุศเรนและพบเรือของลินสมุทรและอุศเรนจะทำศึกด้วย เมื่อพระอภัยมณีทราบเป็นเรือของลินสมุทรพระองค์ก็คิดจะไปสืบดูให้แน่ใจว่าใช่ลูกหรือไม่จึงกล่าวกับอุศเรนว่าในการทำสงครามแม้โกรธแค้นอย่างไรก็ต้องหักห้ามเหมือนดับไฟและคิดการศึกให้ดี เมื่อจะทำศึกต้องจับให้มันคั่นให้ตายจึงจะชนะศึกได้ ดังนั้นจะต้องตรึงตรองให้ดีอย่าวางใจเข้าศึก ครั้งนี้พระองค์ก็เป่าปี่ห้ามศึกไว้ก่อนและให้เรียกนายใหญ่มาถามเรื่องพระธิดา

พระอภัยได้ยืนว่าลินสมุทร
จะแจ้งความตามจริงก็กริ่งใจ
คิดจะใคร่ไปดูให้รู้แน่
แต่นิ่งนึกตรึกตราหาอุบาย
เป็นไรมีที่ตรงจะยงยุทธ
อันแบบยลกลศึกี่ประการ

รู้ว่าบุตรมันคงไม่สงสัย
เกลือกมิใช่ลูกยกก็น่าอาย
ก็ห่างเหินไม่เห็นสมควรหมาย
ได้แบบคายแล้วจึงห้ามตามโบราณ
การบุรุษรู้สิ้นทุกถิ่นฐาน
เป็นประธานที่ในกายของนายทัพ

ประการหนึ่งถึงจะ โกรทพิโรธร้าย	หักให้หายเหือดไปเหมือนไฟดับ
ค่อยคิดอ่านการศึกษาให้ลึกถล้น	แม่นจะจับก็ให้มันคั่นให้ตาย
อนึ่งว่าข้าศึกยังอีกฮัก	จะโหมหักเห็นไม่ได้ตั้งใจหมาย
สืบสังเกตเหตุผลกลอุบาย	ดูแบบคายนาคทั้งกำลังพล
อนึ่งให้ รั้วรับที่หลบได้	ทหารไม่เคยศึกต้องฝึกฝน
ทั้งถ้อยคำสำหรับบังคับคน	อย่าเวียนวนวาทเหมือนนางาช้าง
ประการหนึ่งซึ่งจะชนะศึก	ต้องตรงตริกยักย้ายให้หลายอย่าง
ดูท่วงทีกิริยาในท่าทาง	อย่าละวางไว้ใจแก่ไพร่
อันพวกพ้องของเราที่มาด้วย	ก็จะช่วยสู้รบไม่หลบหนี
แต่จะขออาสาเวลานี้	ไปเป่าปี่ห้ามปรามตามวิชา
ให้อ่อนใจไพร่พลคนทั้งหลาย	จะเรียกนายสลับใหญ่ให้มาหา
ได้ไต่ถามความที่พระธิดา	นางจะมาแม่นมั่นหรือฉันทใด ๆ

(พระอภัยมณี : 375)

ต่อมาพระอภัยมณีเห็นว่ามิใช่ศึกมากมายนับแสนคิดใคร่ตรงการทำศึกโดยใช้เหตุผลว่าไม่ควรจะเป่าปี่สังหารข้าศึกพวกเราก็ออยู่พร้อมหน้าและได้ศึกษาวิชามาสารพัดจะให้สองโอรสต่อสู้กับข้าศึกให้ปรากฏเกียรติยศต่อไป ดังบทกลอน

* ฝ่ายองค์พระอภัยวิไลลักษณ์	เห็นศึกหนักนับแสนดูแน่นหนา
จะเป่าปี่ให้สู้คู่ศกดา	ก็เห็นว่าจะไม่ลือระบือยศ
หนึ่งพวกเราเล่าก็รวมอยู่พร้อมพรั่ง	แต่ล้วนรังเรียนวิชาได้ปรากฏ
จะดูดีที่น้องสองโอรส	ให้มียศเกียรติไว้ในไตรภพ

(พระอภัยมณี : 497)

เมื่อสิ้นสมุทรต้องการดีตะลุยข้าศึก พระอภัยมณีเตือนสติว่าอย่าเลยเพราะตอนนี้กำลังของเรามีน้อยกว่าเขามากและใช้เหตุผลในการวางแผนสู้ข้าศึกเพื่อให้ฝ่ายตนเองชนะโดยกล่าวว่าเราจะใช้กลยุทธ์เดิมคือฆ่าแม่ทัพตายให้หมดพวกไพร่พลก็จะแพ้ไปเอง ดังบทกลอน

พระบิดาว่าฝรั่งเศสสมทบ	จะรุมรบเราน้อยถอยกำลัง
คอยรับแต่แม่ทัพให้ยับย่อย	พลก็พลอยพ่ายแพ้เหมือนแต่หลัง
อย่าอาหาญการณรงค์จรงอรั้ง	พระสอนสั่งสิ้นเสร็จด้วยเมตตา ฯ

(พระอภัยมณี : 502)

พระอภัยมณีมีความมั่นใจในฝีมือการเป่าปี่ เพราะเป็นวิชาความรู้เดียวที่พระอภัยมณี ได้ศึกษาเล่าเรียนจนมีความชำนาญและพระองค์มั่นใจและมีความภาคภูมิใจในวิชาการเป่าปี่มาก ดังที่ได้ตอบท้าวสุทนต์ที่ถามถึงวิชาที่เรียนมา พระอภัยมณีก็ตอบด้วยความมั่นใจในวิชาการเป่าปี่ที่ ตนเรียนมาอย่างชำนาญ ดังบทกลอน

๑ พระพี่น้องสององค์ทรงสวัสดิ์	ประสาธน์หัตถ์น้อมประณตบทศรี
พระเชษฐาทุลแฉ่งแฉ่งคดี	ถูกเรียนกลดนตรีชำนาญชาญ
ศรีสุวรรณนั้นเรียนในการยุทธ	เพลงอาวุธเข้มแข็งกำแหงหาญ
ทั้งสองสิ่งยิ่งยอดวิชาการ	ใครจะปานเปรียบได้นั้นไม่มี ฯ

(พระอภัยมณี : 8)

ต่อมาเมื่อพระอภัยมณีได้พบกับสามพราหมณ์พระอภัยมณีตรัสว่า “อันตัวเรานี้ ขำขันการดนตรี” และเหล่าพราหมณ์ข้องใจว่าดนตรีนั้นมีได้อย่างไร พระอภัยมณีจึงบอกคุณของ ดนตรี เมื่อพระอภัยมณีกล่าวอย่างเชื่อมั่นพระอภัยมณีก็เป่าปี่ให้สามพราหมณ์ ศรีสุวรรณ เคลิ้มหลับ ไป

อันดนตรีมีคุณทุกอย่างไป	ย่อมใช้ได้ดังจินดาคำนูรินทร์
ถึงมนุษย์ครุฑพาเทวราช	จับบาทกลางป่าพนาสิน
แม้เราเป่าปี่ให้ได้ยิน	ก็สุดสิ้นโทโสที่โกรธา
ให้ใจอ่อนนอนหลับลืมสติ	อันลัทธิดนตรีดีนักหนา
ซึ่งสงสัยไม่สิ้นในวิญญา	จงนิทราเถิดจะเป่าให้เจ้าฟัง
แล้วหยิบปี่ที่ท่านอาจารย์ให้	เข้าฟังเพลงขลุ่ยไทรดั่งใจหวัง
พระเป่าเป็ดนิ้วเอกวิเวกดัง	สำเนียงวังเวงแว่วแจ้วจับใจ ฯ

(พระอภัยมณี : 12)

พระอภัยมณีกล่าวกับท้าวสิลราชอย่างมั่นใจเพลงปี่ว่า เมื่อพระองค์ได้ฟังแล้วจะเคลิ้ม หลับไม่ได้สติเท่านั้น การที่พระอภัยมณีกล่าวเช่นนั้นย่อมแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า พระองค์ เชื่อมั่นในเพลงปี่ของพระองค์แม้ว่าจะให้สินสมุทรเป็นผู้เป่าถวายก็ตาม

เพลงปี่ของพระอภัยมณีนอกจากจะเป่าให้คนเคลิ้มและหมดสติแล้วนั้น ยังสามารถเป่า เพื่อสังหารได้อีกด้วย ดังที่เป่าปี่สังหารนางผีเสื้อสมุทร ในตอนที่พระอภัยมณีถูกนางผีเสื้อสมุทรไล่ ตามและหนีมาหลบบนเกาะ โดยที่ไม่สามารถหนีไปไหนได้เพราะนางผีเสื้อเฝ้าไว้แต่พระอภัยมณี กล่าวด้วยความมั่นใจว่า จะเป่าปี่ผลาญนางให้ว่างวาย แม้ว่าพระองค์จะไม่เคยใช้เพลงปี่สังหารผู้ใด มาก่อนก็ตาม

จึงปรึกษากับฝรั่งว่าครั้งนี้ จะเป่าปี่ผลาญนางให้ว่างวาย

(พระอภัยมณี : 204)

นอกจากนี้พระอภัยมณียังใช้เพลงปี่เรียกคนให้มาหาพระองค์ดังที่พระองค์เป่าเรียก สินสมุทรมาหาด้วยความมั่นใจว่าเมื่อสินสมุทรได้ยินเสียงเพลงปี่แล้วจะต้องมาหาพระองค์เป็นแน่ ในตอนที่พระอภัยมณีพลัดหลงกับนางละเวงวัลพา พระองค์ก็เป่าปี่เพื่อเรียกให้นางมาหาและขับไล่ พวกกองทัพของเมืองผลึกให้ถอยทัพไป

แม้ในการศึกสงครามพระอภัยมณีก็ใช้เพลงปี่ช่วยให้กองทัพชนะ ได้ดังที่เจ้าละมานยกทัพมาตีเมืองผลึกพระอภัยมณีเป็นผู้นำกองทัพสู้กับเจ้าละมานแม้จะมีข้าศึกมากมายแต่พระองค์ก็ไม่หวาดหวั่นบอกให้เหล่าทหารหาห้ำหั่นอุดหนุน พระอภัยมณีเป่าปี่สะกดกองทัพเจ้าละมานจนเมืองผลึกได้รับชัยชนะ ดังบทกลอน

* พระอภัยไม่พรั่นประหวั่นหวาด	ตั้งอำมาตย์มุลนายฝ่ายทหาร
แม่นกองทัพกลับไหลเห็นได้การ	เปิดทวารออกไปมัดให้รัตรัง
เที่ยวผูกถือมือเท้าพวกบ่าวไพร่	ให้สาใจเหมือนลูกอ่อนลงนอนชิง
แต่นายใหญ่ไล่ถ้วนโซ่ตรวนตรึง	เสร็จแล้วจึงพามาใส่ไว้ในกรง
ให้พวกเราเอาชีผิงผิงนัก	คอยนั่งดูรงไชยอย่าไหลหลง
แม้กองทัพกลับไหลเหมือนใจจง	จะโบกธงขึ้นให้เห็นเป็นสำคัญ
พระสั่งพลางทางลูกลงจากอาสน์	มาทรงราชยานหามงามขยัน
ทหารพร้อมห้อมแห่ออกเจ้าน	ขึ้นบนชั้นเชิงเทินเทียวเดินดู
เห็นพลพหันธ์พวกพันเสียม	กำแหงเหย้มโห่ถันสนั่นหู
แต่ล้วนมือถือคันเกาทัณฑ์ธนู	สังเกตดูแต่งกายคล้ายเสียวาง
ทั้งสูงใหญ่ไพร่นายนั้นหลายหมื่น	พอแรงปืนถึงถนัดไม่ขัดขวาง
พระดูพลบนเชิงเทินดำเนินพลาง	พาขุนนางไปประทับที่พลับพลา
ขึ้นทรงนั่งยังที่เก้ายี่เยียม	อำมาตย์เฝ้าเฝ้าฝ่ายทั้งซ้ายขวา
หยิบปี่แก้วแล้วขู่ขึ้นบูชา	พอลมมาเพลาเพลาทรงเป่าพลัน
เปิดสำเนียงเสียงลือถึงนิ้วเอก	หวานวิเวกวังเวงดังเพลงสวรรค์
ให้ขึ้นเชื่อยเชื่อยแจ้วถึงแก้วกรรณ	เหล่าพวกพันเสียมฟังสิ้นทั้งทัพ
ยืนไม่ตรงลงนั่งยังวังเวก	เอกเขนกนอนเคียงเรียงลำดับ
เจ้าละมานหวานทรวง่วงระงับ	ลงลี้มลับลี้มกายคังววยปราณ ฯ

(พระอภัยมณี : 531)

ในครั้งที่พระอภัยมณีตกอยู่ในวงล้อมของเหล่ากองทัพลังกา แม้พระองค์จะตกใจมาก แต่ก็มั่นใจในเสียงปี่ของพระองค์ว่าจะสามารถทำให้รอดพ้นจากการถูกจับกุมได้ ดังนั้นเมื่อพระอภัยมณีเป่าปี่กองทัพทั้งสองฝ่ายก็ต่างหลบไหลเพราะเสียงปี่ที่วิเวกวิ้งเวง

“วิเวกแว่วแจ้วเสียงสำเนียงปี่ พวกลอยเรือทั้งทวนชนวนเขม”

พระอภัยมณีใช้เพลงปี่ในการศึกสงครามอีกหลายครั้ง แม้ในระหว่างการทำสงคราม ในครั้งที่พระอภัยมณีสู้กับนางละเวงวัฒนาและเห็นว่าเป็นผู้หญิงพระองค์ก็ใช้เพลงปี่เป่าเรียกนางที่จับมาหนีไปให้กลับมาหาพระองค์ บ่อยครั้งพระอภัยมณีเป่าปี่เกี่ยวนางด้วยความมั่นใจว่านางจะต้องใจอ่อนและกลับมาหาพระองค์แม้พระองค์จะไม่เคยเป่าปี่เพื่อเกี่ยวใครมาก่อนก็ตาม เมื่อนางละเวงได้ฟังเพลงปี่ก็หวั่นไหวและจึงรีบกลับมาหาพระอภัยมณีดังที่พระองค์ต้องการ ดังบทกลอน

แล้วนิกได้ในวิชาพฤตพาเต่า	จะลองเป่าปี่โลมนางโฉมศรี
ให้งามสรรพกลับมาได้พาที	แล้วทรงปี่เป่าเกี่ยวประเดี้ยวใจ
ด้อยตะริดติดดีเจ้าพี่เอ๋ย	จะละเลยเร่ร้อนไปนอนไหน
เอื้ออื้อยสร้อยฟ้าสุมาโลย	แม่นเด็ดได้แล้วไม่ร้างให้ห่างเชย
นุญฉายขึ้นรินรวระทวยทอด	จะกล่อมกอดกว่าจะหลับกับเขนย
หนวนน้ำค้างพรางพรมลมรำเพย	ใครจะเชยโฉมน้องประคองนวล
เสนาดังวิ้งเวงเป็นเพลงพลอด	เสียงนอดนอดชดช้อยละห้อยหวล
วิเวกแว่วแจ้วในใจรัญจวน	เป็นความชวนประโลมโฉมวัฒนา ฯ

(พระอภัยมณี : 534)

ครั้นพระอภัยมณีหลงเสน่ห์นางละเวงวัฒนาพระองค์ก็หาหนทางเข้ากรุงลังกาโดยใช้เพลงปี่สะกดทัพทั้งสองฝ่ายให้หลบไหลและคิดทำยรชของนางละเวงวัฒนาไปหรือในระหว่างที่ทำศึกพระอภัยมณีพลัดหลงกับนางละเวงวัฒนาพระองค์ก็ใช้เพลงปี่เป่าเรียกนางให้มาหาพระองค์พร้อมทั้งเป่าขับไล่เมืองสลิกให้ถอยทัพกลับไป

ในตอนที่ทำศึกกับมังคลา พระอภัยมณีเห็นว่าฝ่ายพระองค์ไม่มีทางที่จะสู้กองทัพของมังคลาได้แน่แล้วพระองค์จึงตัดสินใจใช้เพลงปี่สะกดกองทัพและส่งศรีสุวรรณ ดินสมุทรและสุตสาครเข้าไปพาด้วพระธิดาและพระนัดดาออกมา

จากพฤติกรรมการใช้เพลงปี่ของพระอภัยมณีในหลายๆ เหตุการณ์ข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระอภัยมณีมีความมั่นใจในเพลงปี่ของพระองค์มาก เพราะเป็นวิชาอย่างเดียวที่พระองค์ได้ศึกษาเล่าเรียนมา และเพลงปี่ที่ทรงเป่าจะให้ผลตามที่พระองค์ปรารถนา อาจกล่าวได้ว่าเพลงปี่เป็น

ความสามารถเดียวที่พระอภัยมณีมีคั้งนั้นเพื่อพระองค์ทรงเป่าปี่พระองค์จึงมีความมั่นใจมากเพราะเพลงจะบันดาลผลตามที่พระองค์ปรารถนาทุกประการไม่ว่าจะเป็นการเป่าเพื่อสะกดกองทัพ เป่าเพื่อเรียกคน หรือแม้กระทั่งเป่าเพื่อสังหาร

พระอภัยมณีรู้ความสามารถว่าตนเองมีความสามารถในการใช้คารมได้ดี พระองค์ไม่มีความกดดันในการทำศึกคั้งนั้นเมื่อเกิดการสู้รบพระองค์มักจะใช้การเจรจาด้วยการเขียนสาส์นส่งข้อความแทน คั้งตอนที่พระอภัยกล่าวกับศรีสุวรรณว่า พระองค์จะระงับศึกด้วยฝีปาก ไม่ต้องให้ไพร่พลลำบาก พระองค์นั้นกดดันในเรื่องรัก พวกเจ้าเล่าถนัดเรื่องรบ จะคิดการใดไม่ห้ามแต่เรื่องของข้า ข้าจะทำไปตามใจชอบ

* พระเชษฐาว่าเราดีด้วยฝีปาก	ไม่เหนียวยากโยธาหามิได้
จึงแต่งตอบลอบนางเป็นทางใน	ด้วยเข้าใจกลศึกที่ลึกซึ้ง
เราห่างเหินเนิ่นนานไม่พานพบ	จึงชวนรบชนะรอยจิตต์จะคิดถึง
ที่ท่าทาบปลายคำจะรำพึง	เป็นเชิงหึงเหินจะรักหนักอูรา
ข้างพวกเจ้าเล่าก็ขายนายทหาร	จะคิดการมิได้ห้ามตามประสา
เห็นอย่างไรไม่ห้ามตามอัธยา	การของข้าข้าจะตอบตามชอบใจ ฯ

(พระอภัยมณี : 608)

พระอภัยมณีมักมีเหตุผลในการกระทำสิ่งต่างๆ เสมอไม่ว่าจะเป็นการกระทำเพื่อตนเองหรือเพื่อผู้อื่น คั้งเช่น เมื่อครั้งที่พระอภัยมณีขอให้โยคีฝากโดยสารเรือของท้าวสิลราชไปด้วย โดยจะขออาศัยไปในฐานะของนักบวช เพราะพระองค์ได้คิดไตร่ตรองแล้วถ้าจะร่วมเดินทางไปกับนางสุวรรณมาลีในฐานะภรรยาคงไม่เหมาะสมเพราะอาจทำให้นางเป็นที่ครหาได้ จึงตอบว่าขอเดินทางในฐานะโยคี คั้งบทกลอน

* พระนั่งนั่งฟังครูเห็นรู้เท่า	จึงก้มเกล้ากราบครบบคำรบสาม
จะลาศีลสิกไปดูไม่งาม	จะมีความกระหะหาเป็นราศี
หนึ่งจะไปในทางกลางสมุทร	เป็นที่สุดอย่างเพียงศีลพระชินศรี
ขอโดยสารทำทั้งเป็น โยคี	เมื่อบุญมีแล้วก็รอดตลอดไป

(พระอภัยมณี : 182)

ในการทำสงครามแก้ทัพพระอภัยมณีเห็นว่าข้าศึกที่ยกมาช่วยเมืองลังกามีจำนวนมาก หากพระองค์จะเป่าปี่สะกดกองทัพเหมือนที่ผ่านมามากจะไม่เหมาะสม เมื่อพระองค์ไตร่ตรองแล้วเห็นควรที่จะให้กษัตริย์เมืองผลึกต่อสู้กับบรรดากษัตริย์ของเมืองต่างๆ ที่ยกทัพมาตามธรรมเนียมโบราณ

ไพร่พลจะได้ไม่เดือดร้อน เมื่อชนะศึกเก้าทัพแล้วพระอภัยมณีก็ไม่นิ่งนอนใจ หาทางยุติศึกที่จะเกิดขึ้นในวันข้างหน้าเพราะเมื่อกองทัพจากเมืองอื่นมารบกับเมืองผลึกอีก ไพร่พลและชาวเมืองก็จะเดือดร้อนเมื่อใคร่ครองแล้วจึงเห็นว่าควรยกทัพไปปราบชาวลังกาเป็นการตัดศึกที่ต้นตอบ้านเมือง และราษฎรก็จะไม่ต้องเดือดร้อนจากภัยสงคราม ดังบทกลอน

* พระอภัยได้สดับกลับวัดก	ศึกจะยกข้ามเมืองเนื่องหนักหนา
จึงปรึกษาข้าเฝ้าเหล่าเสนา	นางวิณพายังเป็นสาวสิบเก้าปี
จะเชิญท้าวค้าวแดนทั้งแสนภพ	มารุมรบเมืองผลึกดังศึกผี
ลวยประมาทพลาดพลั้งเหมือนครั้งนี้	ชาวบุรีราษฎรจะร้อนรน
เราตรองตรึกนึกว่าน่าจะข้าม	ไปปราบปรามแคว้นแคว้นแดนสิงห์
ล้อมลังกาให้นายให้วายนพ	เหมือนตัดต้นเสียแล้วปลายก็ตายตาม

(พระอภัยมณี : 507-508)

เมื่อนางเสวคนธ์ไม่ยอมเข้าพิธีอภิเษกกับสุตศากรและได้หนีไปพระสุริโยไทยทราบเรื่องก็กริ้วมาก พระอภัยมณีทรงเข้าใจที่นางเสวคนธ์หนีไปจึงทูลว่าเหตุที่นางเสวคนธ์หนีการแต่งงานครั้งนี้เป็นเพราะนางอับอายที่นางสุตาลิวันได้ส่งสารมากล่าวหาว่านางเสวคนธ์แย่งสุตศากรไปจากนาง พระอภัยมณีเตือนสติด้วยการกล่าวว่าเราควรช่วยกันตามหานางเสวคนธ์จะดีกว่า

ต่อมาพระอภัยมณีทราบว่าท้าวสุทัศน์และพระนางปทุมเกสรสวรรค์ พระองค์จึงเดินทางไปร่วมงานศพ นางสุวรรณมาลีขอติดตามไปด้วยพระอภัยมณีไม่อนุญาตโดยใช้เหตุผลว่านางควรจะอยู่ดูแลพระนางมณฑาสวรรค์ซึ่งชราภาพแล้วและดูแลสร้อยสุวรรณและจันทร์สุดาที่กำลังโศกเป็นสาวเปรียบเหมือนน้ำตาลปล่อยให้โกล้มคงไม่ดี ดังบทกลอน

* พระเล้าโลมโหมเถลว่าเจ้าพี่	พระชนนีชราทนอยู่รักษา
ทั้งลูกน้อยสร้อยสุวรรณจันทร์สุด	เหมือนมณฑามาลีซึ่งมีรส
ภุมรินบินเคล้ำแม่เจ้าของ	ไม่ปกป้องดอกดวงจะร่วงหมด
อันน้ำตาลหวานวางไว้ข้างมด	มดจะอดได้หรือน้องศรีกรตรองดู
แต่เท่าที่มีสียังแก้วพลาด	จะเสียดาติเสียดสได้อดดู
คำโบราณท่านว่าไว้เป็นครู	เจ้าจงอยู่สอนสั่งระวังระไว ฯ

(พระอภัยมณี : 1070-1071)

พระอภัยมณีนั้นเห็นว่านางสุวรรณมาลีชื่นชมหัสไชยมากดังนั้นจึงกล่าวถึงเหตุผลที่พระองค์ตัดสินใจเช่นนี้ให้นางสุวรรณมาลีฟังว่าพระองค์นั้นก็รักหัสไชยมากเหมือนกันไม่ใช่ว่าจะคอยหวงคอยกีดกัน แต่เพราะเราเป็นกษัตริย์จะต้องให้สมเกียรติยศศักดิ์ศรี เดียวนี้เขามาอยู่ในเมืองเราหากจะพาพระธิดาไปด้วยก็เหมือนจะเกล้งพราจากันและหากจะให้อยู่ด้วยกันโดยที่ไม่มีผู้ใหญ่อยู่นด้วยก็ดูเหมือนว่าเราจะป็นใจให้ลูกทั้งสองมีราภิ หากว่านางสุวรรณมาลีอยู่จะได้ช่วยดูแลลูกทั้งสองและบ้านเมืองได้

เมื่อพระอภัยมณีทราบว่ามีกลาส่งกองทัพมาตีเมืองและจับเหล่ากษัตริย์ไปขังไว้ที่เกาะลังกา พระอภัยมณีคิดไตร่ตรองแล้วว่าหากจะยกทัพไปต่อสู้กับโอรสและนั้ดดา คงไม่สมควร ดังนั้นควรมีสารไปตักเตือนทั้งสองเสียก่อน เมื่อพระอภัยมณีทำศึกชนะเหนือโอรสและนั้ดดา พระองค์ก็พระราชทานอภัยโทษให้ทหารฝ่ายลังกาไม่ถือโทษโกรธแค้น โดยให้เหตุผลว่าที่พระองค์ต้องทำสงครามก็เพราะโอรสประพฤติดนในทางมิชอบทำให้แค้นเคืองแต่มิได้โกรธเคืองทหาร

เราทำศึกนี้ก็แค้นแสนลูกหลาย ไม่ถือโทษโกรธทหารท่านทั้งหลาย

(พระอภัยมณี : 1245)

พระอภัยมณีสามารถควบคุมความต้องการของตนเองโดยคำนึงถึงความถูกต้องและความเหมาะสม ปรากฏในตอนนี้นางสุวรรณมาลีหนีไปบวช พระอภัยมณีอยากจะอยู่ใกล้ชิดพระดาบสสินี แต่พระองค์ก็ต้องหักห้ามใจด้วยคิดว่าหากพระองค์ยังอยู่ก็จะเป็นที่ครหานินทาทำให้นางสุวรรณมาลีเสียหายน ดังนั้นพระองค์จึงลากลับ ดับบทกลอน

พระอภัยนั้นมิใคร่จะไกลนาง

แต่ระคางครหาเป็นราภิ

จึงอำลาดาบสโอรสหลาน

มาเกณฑ์การให้รักษามารศรี

(พระอภัยมณี : 343)

หรือตอนที่พระอภัยมณีเห็นนางสุวรรณมาลีก็คิดว่าทำอะไรจึงจะได้นางมาแนบกาย แต่พระองค์ก็หักห้ามใจคิดว่าไม่ควรที่จะทำอย่างนั้น ดับบทกลอน

ทำไฉนหนจะได้ดวงสมร

ร่วมที่นอนแนบน้องประคองสวณ

แล้วรั้งรักหักใจไม่บังควร

ให้ปิ่นป่วนกลับมาั่งข้างหลังครุ

(พระอภัยมณี : 343)

พระอภัยมณีสามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองได้ ดังที่ พระอภัยมณีต้องเดินทางจาก
กรุงลังกา พระองค์ก็โศกเศร้าคิดถึงนางละเวงพระองค์ไม่รู้อะไรจะทำเช่นไรจึงแก้มองเงื่อนงำน้ำตาคลอ
แต่ก็พยายามข่มพระทัยไว้ เพราะเกรงใจและละอายหากนางสุวรรณมาลีจะเห็นพระองค์มีพฤติกรรม
ดังกล่าว ดังบทกลอน

* ฝ่ายองค์พระอภัยมาในรถ	ครั้นเดียวลดดับวันพามารศรี
เสียดพระไทยในอารมณ์ไม่สมประดี	ไม่รู้จะทำอะไรที่ไหนเลย
ทั้งถูกรักอัครเรสมาในรถ	ยามระทดให้สะเทือนท่าเหมินเฉย
แก้มองเหลียวแลแก้เกื้อชะเง้อเงย	อิงแขนงเอกแขนงกวีเวกใจ
จะเหลียวกลับลับทางวังนิเวสน์	พระชลเนตรคลอคลอชะลอไหล
อุตสาห์กลั่นกรแสงแจ้งพระทัย	หมายมิให้อัครเรารู้เหตุการณ์

.....	
พระผ่านเกล้าหาเหวเพราะเธอโศก	คำเริบโรคร้างรักมาหมักหมม
กลัวว่าพระจะรัญจวนประจวบวรม	หทัยขาดมยอบถวายนัยเมิน ๗
* พระอภัยไม่หลับกระสับกระส่าย	ละออยอายางขนางระคายเงิน
ในอารมณ์ขมอะไรก็ไม่เพี้ยน	ให้เผชิญแต่อาวรณ์ถอนฤทัย
คิดถึงวังลังกาวันพาน้อย	จะโศกสร้อยซอนชนสลับไสล

(พระอภัยมณี : 924)

นอกจากนี้พระอภัยมณีมีความซื่อสัตย์ต่อตนเองและผู้อื่นดังที่พระองค์ให้คำสัตย์แล้ว
ก็มักจะพยายามรักษาคำสัตย์ที่ให้ไว้ เช่นในตอน ที่ อูเรนสู้กับสินสมุทรแล้วแพ้ พระอภัยมณีรับมา
ขอโทษและแก้มัดให้ และกล่าวว่าพระองค์ขอให้สินสมุทรคืนข้าวของให้กับอูเรน เพื่อทดแทน
พระคุณที่อูเรนให้พระองค์โดยสารเรือมา ซึ่งพระองค์ก็ได้บอกกับอูเรนก่อนที่จะสู้แล้วว่า
พระองค์จะไม่ช่วยใครแต่จะขอชีวิตอูเรนไว้หากแพ้สินสมุทร ดังบทกลอน

* ฝ่ายพระอภัยมณีกับศรีสุวรรณ	วิ่งมาทันขอโทษโอรสา
เข้าสวมสอดคอดลูกเจ้าลังกา	ชลนาไหลหลังลงพรั่งพราย
แล้วแก้มัดตรัสเรียกขึ้นร่วมอาสน์	พจนาดมมิให้ชำระตำระสาย
ไม่พอที่วิวาทกันวุ่นวาย	ให้คนตายเสียเปล่าเปล่าไม่เข้าการ
อันใจพื้ไม่หวงไม่ดวงหลอก	แต่พี่บอกน้องรักขึ้นหักหาญ
จึงให้น้องลองสู้กับกุมาร	เดี๋ยวนี้ท่านเล่าก็แพ้แก่โอรส
เราขอไว้ไม่เอาทั้งข้าวของ	คืนสนองคุณให้ท่านไปหมด

แล้วเหลียวหลังมาอ่อนวอนโอรส

ขอแทนทดคุณท่าน โดยสารมา ฯ

(พระอภัยมณี : 304)

ในตอนทีพระองค์อยากได้นางสุวรรณมาลีมาเป็นชายาแต่พระองค์มีความรับผิดชอบต่อคำพูดที่เคยให้คำสัตย์ต่ออุศเรน พระองค์เต็มใจที่จะคืนนางสุวรรณมาลีให้อุศเรนแต่หากสินสมุทรไม่ยอมพระองค์ไม่ทราบว่าจะทำอย่างไร แม้ว่าพระอภัยมณีได้เจรจาเกลี้ยกล่อมให้สินสมุทรยอมคืนนางสุวรรณมาลีให้อุศเรน ด้วยความรับผิดชอบในคำสัตย์ที่เคยให้ไว้กับอุศเรน ดังนั้นเมื่อสินสมุทรไม่ยอมจึงเกิดการต่อสู้กับอุศเรน พระอภัยมณีได้ทำตัวเป็นคนกลางดังเช่นที่พระอภัยมณีกล่าวกับสินสมุทรก่อนที่จะรบกับอุศเรนว่า ในเมื่อพระองค์ไม่สามารถห้ามไม่ให้รบกันได้ก็ขอสินสมุทรไม่ให้ฆ่าอุศเรน เพราะถือว่าอุศเรนเป็นผู้มีพระคุณของตนเอง เพราะได้กล่าวกับอุศเรนไว้ว่าจะช่วยไม่ให้สินสมุทรฆ่า เมื่ออุศเรนสู้กับสินสมุทรแล้วแพ้พระอภัยมณีก็ขอให้สินสมุทรปล่อยอุศเรนไป ถือว่าพระอภัยมณีมีความรับผิดชอบต่อคำพูดของตนเอง

ความรับผิดชอบของพระอภัยมณีที่มีต่อครอบครัวนั้นพระอภัยมณีแสดงให้เห็นคือหลังจากที่เสร็จศึกกับกรุงลังกาแล้ว พระองค์ก็จัดการอภิเษกให้พระโอรสมีคู่ครองตามความปรารถนา โดยส่งสารสู่ขอนางอรุณรัศมีให้กับสินสมุทร สู่ขอสาวคนซ์ให้สุดสาครและและยกสร้อยสุวรรณและจันทร์สุคติให้กับหัสไชย

พระอภัยมณีสามารถสร้างขวัญและกำลังใจให้กับผู้อื่นดังที่พระองค์สร้างขวัญและกำลังใจเมื่อนางวาลีมีความดีความชอบ โดยการให้รางวัลนางวาลีที่ช่วยวางแผนการทำศึกทำให้ชนะศึกด้วยการแต่งตั้งให้นางเป็นพระสนม และการกระทำของพระอภัยมณีสร้างความเลื่อมใสศรัทธาในตัวพระองค์แก่ข้าราชการบริพารและประชาชนเป็นอย่างมาก ดังบทกลอน

* พระพิงนางช่างเปรียบเห็นเกลีบแหลม	จึงยืมแยมยกย่องให้ผ่องศรี
ซึ่งมุงมาดปรารถนาของวาลี	จะเป็นที่อัศจรรย์ยศสุรางค์
แต่ความรู้ผู้ใดยังไม่เห็น	จะยกเป็นปิ่นกษัตริย์ยังขัดขวาง
จะเกลี้ยไว้ใช้สอยอยู่พลางพลาง	เป็นเพียงนางพระสนมให้สมรัก
แล้วตั้งเหล่าเถ้าแก่หลวงแม่เจ้า	ให้รับเข้าวังในไปดำเนิน
เครื่องสำอางอย่างหม่อมก็พร้อมพรัก	เป็นเอกอัครสนมนายอยู่ฝ่ายใน ฯ
* แต่นั้นมาข้าเฝ้าเหล่าอำมาตย์	ประชากรราษฎรรู้แจ้งแถลงไข
ว่าทรงฤทธิคิดบำรุงซึ่งกรุงไกร	น้ำพระไทยรักผู้รู้วิชา
ข้าแผ่นดินยินดีเป็นที่ยิ่ง	ชั้นผู้หญิงก็ยังรักเสียดนักรา
เห็นวาลีที่พระองค์ทรงเมตตา	ต่างนึกว่าจะใคร่พบประสบบองค์

ทั้งห้ามแห่นแผ่นดินท้าวสิลราช
 บ้างอดข้าวเอารูปให้ชูปทรง
 อุตส่าห์เฝ้าเข้าค้ำคอยสำเหนียก
 พระองค์เก่าแก่แก่ก็แปรปรวน
 ที่โปรดปรานพาลจะอ้อมก็อ้อมย่อง
 บ้างเวียนเฝ้าเปลวว่างอยู่ค้างปี

แสนสวาทพระอภัยจนไหลหลง
 ต่างประจงแต่งตัวให้ยั่ววน
 เมื่อไรจะเรียกร่วมห้องครองสงวน
 ไม่หนุ่มนวลเหมือนพระอภัยมณี
 ดังจะล่องลอยฟ้าในราศี
 จนเป็นผีหว่ากว่าชั่วอุรา ฯ

(พระอภัยมณี : 349-350)

พระอภัยมณีมอบรางวัลให้กับพราหมณ์สถานที่นำข่าวจากศรีสุวรรณและสินสมุทร
 จากเมืองรัตนมาทูลให้ทรงทราบ และยังพระราชทานรางวัลให้คนที่เคยติดตามพระองค์เมื่อออก
 จากเกาะแก้วพิสดาร แสดงออกถึงความเป็นผู้นำที่สร้างขวัญและกำลังใจให้กับผู้อื่น

* พระอภัยได้สดับที่จับกล่อม	นำถนอมเสนาะน้ำคำเฉลย
ทั้งกลอนกาพย์รายเรียบช่วงเปรียบเปรย	พระนิกเขยชมปัญญานางวาลี
พระเอื้อนโอบอุ้มโปรดเรียกมาริมอาสน์	ดรัสประภาษพูดจาด้วยมารศรี
ที่เพลินฟังวังเวงเพลงดนตรี	เหมือนจะมีศุภลักษณ์ช่วยชักจูง
เจ้าเป็นใหญ่ในสุรางค์นางสนม	ทั้งพงศ์พรหมพราหมณ์พुरुณตระกูลสูง
ยอมพราวแพรวแวหางเหมือนยางยุง	งามกว่าฝูงวิหคบรรดามี
เอ็นดูด้วยช่วยหุบเหมือนศุภลักษณ์	ให้สมรักร่วมอุษามารศรี
จะผันแปรแก้ไขโฉนดี	พระบุตรจึงจะตีกช่วยตริกตรอง ฯ

(พระอภัยมณี : 356-357)

พระอภัยมณีมีความใส่ใจผู้อื่นและรับรู้ถึงความกังวลใจ ดังที่พระอภัยมณีรู้ว่า
 สินสมุทรมีพละกำลังมากก็ตกใจ พระองค์เป็นห่วงว่าหากนางผีเสื้อสมุทรรู้ก็กลัวว่าสินสมุทรจะพา
 พระองค์หนีนางอาจจะ โกรธและสินสมุทรอาจถูกฆ่าตายได้

เมื่อนางผีเสื้อสมุทรตามมาพบพระอภัยมณีที่หลบหนีออกจากถ้ำมาได้และได้กล่าว
 ตัดพ้อถึงความรักที่นางมีให้พระอภัยมณี เมื่อพระอภัยมณีได้ฟังนางยังตัดพ้อก็เกิดความสงสาร
 และเห็นใจ จึงกล่าวกับนางว่า แม่ผีเสื้อไม่เห็นใจเลย ให้พี่อยู่แต่ในถ้ำพี่คิดถึงชนกชนนีที่จากกันมา
 นานคงเศร้าโศกและน่าสงสาร ที่คิดหนีมาเพราะจะไปเยี่ยมท่านทั้งสองเพราะไม่รู้เป็นตายร้ายดี
 อย่างไร ให้นางผีเสื้อ งดโทษให้ตนด้วย และขอให้นางกลับไปอยู่ที่ถ้ำหมั่นบำเพ็ญภาวนาชาติหน้า
 จึงค่อยพบกัน แม้ว่าพระอภัยมณีจะสงสารและเห็นใจนางผีเสื้อสมุทรแต่พระองค์ก็ยอมตายดีกว่าจะ
 กลับไปอยู่กับนางอีก

* พระอภัยใจอ่อนถอนสะอื้น	อุตสาห์ฝืนพักตร์ว่านิจจาเอ๋ย
แม่ผีเสื้อเมื่อไม่เห็นในใจเลย	ที่ไม่เคยอยู่ในถ้ำให้รำคาญ
คิดถึงน้องสองชนกที่ปกเกล้า	จะสร้อยสร้าโศกาน่าสงสาร
ด้วยพลัดพรากจากมาเป็นช้านาน	ไม่แจ้งการว่าข้างหลังเป็นอย่างไร
จึงจำร้างห่างห้องให้น้องโกรธ	จงคโทษที่ยาอาชฌาสัย
แม่นไปได้ก็จะพาแก้วตาไป	นี่จนใจเสียด้วยนางต่างกระดุก
พืมนุ้ยสุดสวาทเป็นชาติยักษ์	จงคิดหักความสวาทให้ขาดสูญ
กลับไปอยู่คูหาอย่าอาดูร	จงเพิ่มพุลภาวนารักษารัชม์
อย่าฆ่าสัตว์ตัดชีวิตพิษฐาน	หมายวิมานเมืองแมนแดนสวรรค์
จะเกิดไหนขอให้พบประสบกัน	อย่าโศกศัลย์แล้วคลาดเหมือนชาตินี้
พี่ขอบุตรสุดใจเอาไปด้วย	เป็นเพื่อนม้วยเหมือนสุกumarศรี
ขอลาแก้วแววตาไปธานี	อย่าราคะขุนซ้องให้หมองมัว ฯ

(พระอภัยมณี : 153)

แม้จะคลายจากมนต์ของนางตะเวงวัลพาแล้ว พระอภัยมณีก็ยังรักและคิดจะพานางตะเวงวัลพาไปอยู่ด้วยแต่ก็เกรงใจนางสุวรรณมาลี และพระอภัยมณีเห็นว่านางตะเวงวัลพาชอบหอมและกำลังเศร้าเสียใจที่ต้องจากกัน พระองค์คิดว่าหากทิ้งไปตอนนี้ นางคงยิ่งโศกเศร้ายิ่งขึ้น แต่จะกล่าวอย่างไรก็ขัดข้องไปเสียหมดจึงลองปรึกษากับนางสุวรรณมาลีว่า จะพักทัพสักสองวันเพื่อให้ไพร่พลได้หายเหนื่อยแล้วค่อยไปเมืองมัจฉารัชม์จัดการอภิเษกให้ลูกหลาน และพระองค์ก็อยากให้นางตะเวงวัลพาไปช่วยงานด้วยแต่หากว่านางเดินทางไปด้วยก็ไม่มีใครปกครองเมืองลังกาและหนทางก็ไกลหากเกิดกบฏขึ้นมาบ้านเมืองคงไม่มีใครปกป้องดูแลรักษา ดังนั้นพระองค์จึงขอให้นางตะเวงวัลพาปกครองเมืองและเลี้ยงดูอยู่ทางนี้หากพระองค์เสร็จธุระเมื่อไหร่ก็จะกลับมา

นอกจากนี้พระอภัยมณีแสดงความเห็นใจผู้อื่นดังที่หลังจากที่พระอภัยมณีเป่าปีศาจนางตายแล้ว เมื่อพระองค์เห็นศพของนางผีเสื้อสมุทรก็ร้องไห้ด้วยความสงสารและเห็นใจเมื่อครั้งอยู่ด้วยกันนางปรนนิบัติพระองค์ด้วยดีจนมีสินสมุทร ครั้นนางติดตามพระองค์มาถึงเกาะบอกให้นางกลับไปก็ไม่ฟังจนเจ้าต้องตาย แม้รูปชั่วตัวดำแต่ความรักที่มีให้พระองค์นั้นคงไม่มีใครเหมือน นับแต่นี้คงไม่ได้พบกันจะขออุทิศบุญกุศลไปให้ ขอให้ไปอยู่บนสวรรค์ ชาติหน้าเมื่อพบกันก็ขอให้รักกันอย่าได้ต่างเผ่าพันธุ์เหมือนเช่นนี้ ดังบทกลอน

เห็นศพนางพลางพิศดูพักตรา	ชลนาคลอนนครสังเวชใจ
ลดพระองค์ลงนั่งข้างศิโรตม์	สมาโทษนางยักษ์ที่ตักขัย
พิไรรำพรว่าด้วยอาลัย	สะอื้นให้ใจหายเสียดายนาง
นิจจาเอ่ยเคยอยู่ในอุหา	เจ้าอุตสาห์ปรนนิบัติไม่ขัดขวาง
จนเกิดบุตรสุดสวาทนิราสร้าง	เจ้าอ้างว้างวิญญาจึงมาตาม
ได้พบกันวันเมื่อถึงเกาะแก้ว	พี่ห้ามแล้วเจ้าก็ยังไม่งังห้าม
เวียนระวังตั้งจิตต์แต่ติดตาม	จนถึงความมรณานิกาโดย
สงสารนักภักดีเจ้าพี่เอ๋ย	เป็นคู่เชยเคียงชิดพิสมัย
ถึงรูปชั่วตัวคำแต่น้ำใจ	จะหาไหนได้เหมือนเจ้าเขวมาลย์
ตั้งแต่นี้มีแต่จะแลลับ	จนสิ้นคัลกาลาปาวสาน
จนม้วยดินสิ้นฟ้าแลบาดาล	มิได้พานพบสมรเหมือนก่อนมา
พี่บุญบรรพชิตอุทิศให้	เจ้าจงไปสู่สวรรค์ให้บรรพชา
อันชาตินี้มีกรรมจ่านิรา	เมื่อชาติหน้าขอให้พบประสมกัน
เป็นมนุษย์ครุฑาทะวาธิราช	อย่ารู้ขาดเสนหาจนอาลัย
ให้สมวงศ์ประยูรตระกูลกัน	อย่าต่างพันธุ์ผิดเพื่อนเหมือนเช่นนี้

(พระอภัยมณี : 271)

หรือเมื่อพระอภัยมณีรู้ว่าอุสุเรนเป็นคู่หมั้นกับนางสุวรรณมาลีก็เกิดความสงสารเห็นใจคิดว่าตนไม่ควรชิงเอานางมาเป็นคู่ครอง ควรผูกมิตรกันไว้ จากนั้นจึงกล่าวกับอุสุเรนว่า ตนเป็นโยคีอยู่ท้ายเรือ นางสุวรรณมาลีอยู่กลางเรือ 'ไม่รู้' ใ่ว่านางเป็นตายร้ายดีอย่างไรควรลองถามหมอดูเพื่อจะได้ข่าวคราวบ้าง ดังบทกลอน

* พระอภัยได้แจ้งแถลงเล่า	รู้ว่าเขาจะเป็นคู่คู่สมร
พยายามตามหาด้วยอาวรณ	เป็นทุกข์ร้อนรักนางถึงอย่างนี้
นำสงสารการช่ายตายเพราะหญิง	ไม่ควรชิงพระธิดามารศรี
จะผูกพันกันไว้เป็นไมตรี	จึงพาทีมิให้หมางระคายคำ

(พระอภัยมณี : 271)

พระอภัยมณีมีความสงสารนางละเวงวันพ่ายังนัก เมื่อพระองค์ต้องเดินทางกลับเมืองผลึก จึงปลอบนางว่าอย่าโศกเศร้าไปเลยพระองค์ไม่ทอดทิ้งนาง เพราะนางเป็นที่รักดังดวงใจของพระองค์ เมื่อพระองค์ไปจัดการแต่งงานให้ลูกหลานเรียบร้อยแล้วพระองค์จะรีบกลับมาหานางทันที

พระอภัยมณีมักจะให้โอกาสผู้อื่นเสมอแม้ว่าบุคคลนั้นจะเป็นศัตรูก็ตาม พระอภัยมณีทำศึกกับอสูรและสามารถจับตัวอสูรเข้ามาในวัง ก็กล่าวด้วยวาจาอ่อนหวานว่า เราก็คงเหมือนญาติกัน เมื่อแรกนั้นเรารักกันหนักหนาแต่มาบาดหมางใจกันเพราะสตรีนางเดียวเท่านั้นจึงต้องรบกันต่างก็หวังได้ชัยชนะ ครั้งนี้พี่จับเจ้าหวังว่าเราจะได้สนทนากัน ทำความเข้าใจและกลับมารักกัน ให้น้องหายแค้นก็จะได้กลับมารักกันจนวันตาย ที่ยึดเรือและเหล่าทหารมาได้จะคืนให้หมดเราจะไม่มีไม้ตรีต่อกันเหมือนเดิม ดังบทกลอน

.....	พระอภัยพิศดูก็รู้ที่
จึงสุนทรอ่อนหวานชาญฉลาด	เราเหมือนญาติกันคอกน้องอย่าหมองศรี
เมื่อแรกเริ่มเดิมก็ได้เป็นไมตรี	เจ้ากับพี่เล่าก็รักกันหนักครัน
มาขัดข้องหมองหมางเพราะนางหนึ่ง	จนได้ถึงรบสู้เป็นคู่จัน
อันวิไลยศในพิภพเมื่อนั้น	ก็หมายมั่นจะใคร่ได้ชัยชนะ
ซึ่งครั้งนี้พี่พาเข้ามาไว้	หวังจะได้สนทนาวิสาสะ
ให้น้องหายคลายเคืองเรื่องธุระ	แล้วก็จะรักกันจนวันตาย
ทั้งกำปั่นบรรดาโยธาทัพ	จะคืนกลับให้ไปเหมือนใจหมาย
ทั้งสองข้างอยู่ตามความสบาย	เชิญภิปรายโปรดครุฑสัตย์สัญญา ฯ

(พระอภัยมณี : 412 - 413)

พระอภัยมณีเป็นพระเอกที่มีความเป็นผู้นำมีความกล้าหาญและมีความเด็ดขาด แม้ปรากฏให้เห็นเพียงเล็กน้อยก็ตามแต่ก็กล่าวได้ว่าพระองค์มีความเป็นผู้นำ ดังที่พระอภัยมณีอาศัยเงือกในการหนีจากนางผีเสื้อสมุทร เมื่อนางผีเสื้อสมุทรตามมาทันพระอภัยมณีแสดงความเป็นผู้นำด้วยการปกป้องเงือกด้วยการบอกให้เงือกปล่อยพระองค์ลงที่เกาะให้พ่อเงือกรีบพาลูกเมียหนีไปเสีย ทั้งยังบอกให้สินสมุทรกลับไปกับนางยักษ์ ส่วนพระองค์ขอยอมตายจะไม่ยอมกลับไปกับนางยักษ์ แม้พระอภัยมณีจะไม่สามารถช่วยเหลือ พ่อแม่เงือกได้แต่พระองค์ก็แสดงความเป็นภาวะผู้นำได้เป็นอย่างดี ต่อมาพระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทรไปจนถึงเกาะร้าง และนางผีเสื้อสมุทรใช้มนต์บันดาลให้เกิดพายุ พระอภัยมณีและคนอื่นที่อยู่บนภูเขาไม่รู้จะหลบหนีไปทางไหน เหตุการณ์นี้พระอภัยมณีแสดงความเป็นผู้นำด้วยการปกป้องคนเหล่านั้นด้วยการตัดสินใจเป่าปี่นางผีเสื้อสมุทรแสดงความเป็นผู้นำด้วยการปกป้องคนเหล่านั้นด้วยความสามารถของพระองค์

ขณะที่พระอภัยมณีได้ครองเมืองผลึกพระองค์ก็ได้แสดงความเป็นผู้นำด้วยการส่งเหล่าทหารให้ซ่อมแซมบ้านเมือง และเกณฑ์พวกไพร่พลฝึกการสู้รบ และให้ประกาศหาผู้มีวิชามาเลี้ยงเพื่อจะช่วยในการปกป้องบ้านเมือง พระองค์จะเลี้ยงดูให้มีชื่อเสียงกินดีอยู่ดีทุกประการ

พระอภัยมณีแสดงออกถึงความเป็นผู้นำอีกครั้งหลังจากที่ทำพิธีศพของท้าวสุทัศน์และนางประทุมเกษรแล้ว พระอภัยมณีทราบว่าเกิดสงครามอีกพระองค์ทรงมอบหมายให้สินสมุทรปกครองกรุงรัตนาสืบต่อจากท้าวสุทัศน์และในระหว่างที่ไปทำศึกสงครามนั้นให้เหล่าอำมาตย์ดูแลรักษาเมืองไว้ก่อน เมื่อท้าวทศวงศ์กับมเหสี นางสุวรรณมาลี สร้อยสุวรรณ จันทรสูดา หัสไชยและวาทุโลมถูกฝ่ายมั่งคณาจับเป็นตัวประกัน พระอภัยมณีก็ใช้เพลงปี่แก้มไขสกลาณการณ์ทำให้ไม่มีการต่อสู้และเสียเลือดเนื้อเกิดขึ้น

พฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำที่พระอภัยมณีได้พยายามปกป้องผู้อื่นด้วยความสามารถของตนเองที่มีอยู่นั่นก็คือเพลงปี่ และจัดการบ้านเมืองหลังจากที่พระบิดาและมาดาเสียชีวิต

นอกจากนี้พระอภัยมณียังสามารถตัดสินใจแก้ไขปัญหาได้อย่างเหมาะสมกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ดังที่อุศเรนถามพระอภัยมณีว่าหากสู้รบกับสินสมุทร พระองค์จะช่วยเหลือใคร พระอภัยมณีตอบอุศเรนว่าพระองค์จะอยู่เฉยๆ ไม่ช่วยใครทั้งนั้นหากสินสมุทรจะฆ่าอุศเรนพระองค์จะช่วยป้องกันไว้หากว่าอุศเรนจะฆ่าสินสมุทรก็จะไม่ว่าอะไรเลย หรือตอนที่พระอภัยมณีทรงทราบว่าเจ้าละมานยกทัพมาถึงกรุงดังกาแล้วก็ปรึกษากับเหล่าเสนาว่า ศึกรั้งนี้ข้าศึกเป็นพวกยักษ์ร่างกายสูงใหญ่ ครั้นเราจะเกณฑ์ไพร่พลเข้าสู่ก็เหมือนเอาหนูไปสู้กับช้างยากที่จะชนะ ดังนั้นเราจะต้องปล่อยให้มันเข้ามาและตีกรงเหล็กกับให้โซ่ใหญ่กับไพล่พลเพื่อล้อมจับพวกยักษ์และการแก้ไขปัญหาในครั้งนี้ของพระอภัยมณีทำให้ฝ่ายเมืองผลึกชนะกองทัพเจ้าละมาน ดังบทกลอน

.....	ศึกคราวนี้ห้าวหาญชาญกรรจ์
ทั้งไพร่พลนายสูงถึงหกศอก	หนังสือบอกมาว่ายักษ์มักกะสัน
จะเกณฑ์พลคนเราเข้าประจัญ	เล็กกว่ามันเหมือนหนึ่งหนูไปสู้ช้าง
ขึ้นรักษาหน้าท้าวไฉ่ดีกว่า	ปล่อยมันมาตามถนัดไม่ขัดขวาง
แล้วเสนาตีกรงเหล็กดารา	ไว้ที่ช้างเกยชลาหน้าพระลาน
กับโซ่ใหญ่ให้พลไว้คนละเส้น	จะจับเป็นพวกฟันเลี่ยมที่เขี้ยวหาญ

(พระอภัยมณี : 443)

ในศึกเก้าทัพพระอภัยมณีคิดไตร่ตรองด้วยเหตุผลแล้วเห็นสมควรเชิญบรรดาภักษีมาต่อสู้กันตัวต่อตัว แทนการยกทัพออกไปรบและเป็นการเปิดโอกาสให้ลูกและน้องชายได้แสดงฝีมือและวิธีนี้จะช่วยปกป้องไพร่พลมิให้ต้องบาดเจ็บล้มตายอีกด้วย

พระอภัยมณีฟังพราหมณ์พฤฒากี่รู้ว่าในภายหน้าจะมีอีกหลายเมืองมาทำศึกเพื่อจะ

ได้แย่งนางละเวงวัณพาห์ที่ทรงวิตก ดังนั้นเมื่อพระองค์ปรึกษากับเหล่าเสนาว่านางละเวงวัณพายังสาว
คงจะเที่ยวเชิญประเทศต่างๆ มารุมทำศึกกับเมืองผลึกเป็นแน่ ชาวเมืองจะเดือดร้อน คิดไตร่ตรองดู
แล้วเราควรจะยกทัพไปปราบให้ราบคาบเหมือนตัดต้นแล้วปลายก็ย่อมตายตาม

พฤติกรรมที่แสดงถึงความบกพร่องทางอารมณ์ของพระอภัยมณี

พระอภัยมณีเป็นพระเอกที่มีจิตใจอ่อนไหว เมื่อพบสถานการณ์ที่กระทบจิตใจจะ
แสดงออกด้วยการร้องไห้ คร่ำครวญด้วยความหมกหมองจนหมดสติทุกครั้งไป และพระอภัยมณีมักจะ
คร่ำครวญถึงคนรักที่พลัดพรากและความทุกข์ยากที่ได้รับอยู่เสมอ เช่นเมื่อพระองค์ถูกเนรเทศออก
จากเมืองรัตนาพระองค์ร้องไห้จนสลบไป ต่อมาพระองค์ถูกนางผีเสื้อสมุทรลักไปอยู่ในถ้ำ เมื่อ
พระอภัยมณีฟื้นขึ้นมาพระองค์ร้องไห้คร่ำครวญถึงศรีสุวรรณจนสลบไป ตอนที่พระอภัยมณีไปรำลดา
นางเงือกก่อนที่จะเดินทางไปกับท้าวสิลราชพระองค์ก็ร้องไห้ด้วยความสงสารที่ต้องทิ้งนางไป ต่อมา
พระอภัยมณีไปลาท่านโยคีพระองค์ก็ร้องไห้ด้วยความอาลัย

“เมื่อคิดไปใจหลนสงสารครัน แล้วก้มกรแสสะอื้นกลืนน้ำตา”

และเมื่อพระอภัยมณีเห็นนางผีเสื้อสมุทรมาถึงเกาะร้างโดยที่ไม่สามารถหนีไปทางไหนได้ พระองค์
ได้ยื่นนางผีเสื้อสมุทรคร่ำครวญถึงความหลังพระองค์ก็ใจอ่อนและร้องไห้คร่ำครวญถึงนางเช่นกัน

“ไม่ทุกข์ร้อนหรือจะจรจากเจ้าไป นี่ใจจำลาสุดาควง”

ต่อมาพระอภัยมณีได้เป่าปี่เพื่อสังหารนางผีเสื้อสมุทร พระองค์เห็นศพนางก็ร้องไห้คร่ำครวญถึง
นางผีเสื้อสมุทรและสินสมุทร ในหลายเหตุการณ์ที่พระอภัยมณีมักคร่ำครวญถึงคนรักที่พลัดพราก
ด้วยความสิ้นหวัง อย่างเช่นเมื่อพระองค์ติดอยู่ที่เกาะร้างไม่สามารถหนีนางผีเสื้อสมุทรไปไหนได้
พระองค์ก็คร่ำครวญถึงความทุกข์ยากที่ต้องพลัดพรากจากคนรักอยู่เสมอไม่ว่าจะเป็น สินสมุทรและ
นางสุวรรณมาลี

ในระหว่างที่โดยสารเรือของอุศเรนพระอภัยมณีก็คิดถึงนางสุวรรณมาลีว่าจะทำ
อย่างไรถึงจะได้นางมาครอบครองหากจะคิดขัดขวางนางกับอุศเร็นก็คงไม่เหมาะ เพราะว่าอุศเรน
นั้นได้ถือว่าเป็นมิตร เมื่อคิดได้ดังนั้นพระองค์ไม่รู้อะไรจะทำอย่างไรพระอภัยมณีก็ร้องไห้ไม่ยอมนอน

ต่อมาพระอภัยมณีได้พบกับสินสมุทรพระองค์ร้องไห้ด้วยความดีใจจนสลบไปเมื่อ
ทรงฟื้นขึ้นมาพระอภัยมณีก็ยังไม่ได้ร้องไห้ “พระฟังคำน้ำพระเนตรลงพรากพราก จะออกปากบ่น
ว่าเลือดตาไหล” ในเวลาต่อมาเมื่อพระอภัยมณีพบกับศรีสุวรรณและนางอรุณศรีมีพระองค์ก็
ร้องไห้คร่ำครวญอีกครั้ง

หลังจากที่สินสมุทรสู้กับอุศเรนชนะและนางสุวรรณมาลียังแค้นเคือง และน้อยใจที่
พระอภัยมณียกนางให้อุศเรนนางจึงตัดไม้ตรีที่เคยมีให้ พระอภัยมณีก็เศร้าเสียใจร้องไห้คร่ำครวญที่
นางตัดไม้ตรีที่พระองค์มีให้ เมื่อเดินทางมาถึงเมืองผลึกและนางสุวรรณมาลีบวชเพื่อหลีกเลียงการ

แต่งงานกับพระอภัยมณีในพิธีบวชพระอภัยมณีก็ยิ่งร้องไห้ตลอดทางที่เสด็จไปที่อาศรมของนางสุวรรณมาลี หลังจากนั้นพระอภัยมณีพยายามขอร้องให้นางสุวรรณมาลีลาสิขาบท ภายใน 3 วัน แต่นางสุวรรณมาลีก็ไม่สนใจคำขอของพระองค์ยังคงบำเพ็ญพรตอยู่พระองค์ก็เศร้าโศกเสียใจมาก

ในหลายเหตุการณ์ที่พระอภัยมณีทำให้ด้วยความเสียใจที่ต้องพลัดพรากจากคนที่รัก แม้จะเป็นการพลัดพรากเพียงชั่วคราวเท่านั้นพระอภัยมณีก็ทำให้ด้วยความเสียใจ ดังที่ศรีสุวรรณสินสมุทรและนางอรุณศรีมีจะเดินทางไปเยี่ยมท้าวสุทัศน์และนางประทุมเกสรที่กรุงรัตน พระอภัยมณีก็เสียใจที่จะต้องพลัดพรากจากทั้งสามคน และเมื่อนางวาลีเสียชีวิตพระอภัยมณีก็ทำให้คร่ำครวญด้วยความรักและอาลัย ดังบทกลอน

พระครวญคร่ำร่ำว่าด้วยอาลัย	พระชลไทรพวยผะเหาะเหาะเยาะย้อย
ด้วยอาลัยในที่วาลีห้าม	ถึงมิงามก็แต่งอนเหมือนซ่อนหอย
พระทรงศักดิ์รักใครมิได้น้อย	จึงเศร้าสร้อยโศกาถึงวาลี

(พระอภัยมณี : 417)

แม้ในการทำศึกสงครามพระอภัยมณีก็มีความเมตตาสงสารเหล่าข้าศึก พระอภัยมณีมักจะใจอ่อนอยู่เสมอ ดังที่อุศเรนยกทัพมาทำศึกกับเมืองผลึกและถูกจับพระองค์เห็นอุศเรนบาดเจ็บและสลบไปพระอภัยมณีก็เข้าไปประคองด้วยความสงสาร เมื่ออุศเรนฟื้นขึ้นมาก็ขอร้องให้พระอภัยมณีสังหารตนเสีย แต่พระองค์ก็ใจอ่อนไม่สามารถที่จะฆ่าอุศเรนได้ ดังบทกลอน

* พระอภัยใจอ่อนเฝ้าอนว่า	ด้วยปรีชาเชิงชกสมัครสมาน
มิปรองคองน้องหมายจะวายปราณ	พี่สังสารสุดจะทำให้จ่าตาย
จะขอถามตามในน้ำใจเจ้า	จะให้เราทำไฉนดังใจหมาย
ที่โกรธซึ่งจึงจะเบบบันเทาคลาย	แม้ไม่ตายแต่พองามจะตามใจ ฯ

(พระอภัยมณี : 413)

ตอนที่เจ้าละมานยกกองทัพมาทำศึกกับเมืองผลึกพระอภัยมณีเกิดความสงสารทหารของเจ้าละมานจึงไม่เป่าปี่สังหารเพียงแต่เป่าเพื่อสะกดกองทัพให้กลับไหลเท่านั้น

พระอภัยไญญการุณราชกูร มีให้ขาดดวงจิตคิดสงสาร

(พระอภัยมณี : 445)

เมื่อพระอภัยมณีได้ยกกองทัพออกตามหานางละเวงวัฒนาที่พลัดหลงกันระหว่างที่สู้รบ เมื่อพระองค์เห็นเหล่าทหารที่บาดเจ็บล้มตายเป็นจำนวนมากพระองค์ก็เกิดความรู้สึกสงสารทหารเหล่านั้นจนเกือบจะหมดสติไป ดังบทกลอน

ฝ่ายองค์พระอภัยมณีไพร่พร้อม เทียวอ้อมค้อมคั่นหามารศรี
 คบว่างกลางป่าในราตรี เห็นแต่ผีพลตายเป็นรายไป
 ต้องเหยียบศพทบทับระดับดาน ดุยเลือดฝาดฟุ้งฟองออกนองไหล
 ฝรั่งพบศพญาติจะขาดใจ เสียงร้องไห้เซ่ซ้องทั้งกองทัพ
 พระอภัยใจหายเห็นตายมาก ดูศพซากซ้อนสมแทบลมจับ

(พระอภัยมณี : 540)

จากพฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นของพระอภัยมณีแสดงให้เห็นว่าพระอภัยมณีมักมีจิตใจที่อ่อนไหวและมักจะแสดงออกด้วยการร้องไห้คร่ำครวญเมื่อต้องพลัดพรากจากคนที่รักอยู่เสมอ บ่อยครั้งที่พระอภัยมณีร้องไห้จนสลบไป อาจกล่าวได้ว่า พระอภัยมณีเป็นตัวละครที่มีจิตใจอ่อนไหวที่สุดในเรื่องพระอภัยมณีหรือในวรรณคดีไทยก็เป็นได้

พระอภัยมณีมีลักษณะนิสัยที่ไม่เหมือนดังพระเอกทั่วไป คือไม่มีความสง่างามหรือความน่าเกรงขาม พระองค์มีรูปร่างที่อกรออ่อนแอ ทั้งยังใจอ่อนและหุเบาเชื่อง่าย ไม่มีความกล้าหาญเด็ดขาด กลัวต่อความยากลำบากที่จะต้องประสบ ไม่สามารถแก้ไขปัญหได้ด้วยตนเองได้ แต่คร่ำครวญด้วยความโศกเศร้าเสียใจเมื่อได้รับความลำบาก ดังเช่นพระอภัยมณีและศรีสุวรรณถูกทำวสุทศน์ขับไล่ออกจากเมืองพระอภัยมณีก็คร่ำครวญด้วยกลัวความลำบากที่ตนจะต้องพบเจอ ดังที่ศรีสุวรรณกล่าวว่าพระอภัยมณีซัดซาด ดังบทกลอน

๑ พระอนุชาว่าพี่นี้ซัดซาด เป็นชายชาติช่างงาไม่กล้าหาญ
 แม้นชีวันยังไม่บรรลุลายลาญ ก็เซซานชอกซอนสัจจรไป
 เพื่อพบพานบ้านเมืองที่โหมม่ง พอประทังกายอยู่อาไสรย
 มีความรู้อยู่กับตัวกลัวอะไร ชีวิตไม่ปลดปลงคงได้ดี ฯ

(พระอภัยมณี : 9)

เมื่อครั้งที่พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทรมาเป็นเวลาหลายวันและคิดว่าคงหนีไม่พ้นพระองค์ก็รำพึงรำพันด้วยความท้อแท้และสิ้นหวัง จึงกล่าวกับเงือกว่ารีบพาลูกเมียหนีไปเสียและให้สินสมุทรกลับไปกับแม่ให้ปล่อยพระองค์ไว้ตามลำพัง ตัวพระองค์ขอยอมตายจะไม่ยอมกลับไปกับนางผีเสื้อสมุทร ดังบทกลอน

* พระอภัยใจหายไม่วายเหลียว ให้เปล่าเปลี่ยวนัยนาเพียงอาสัญ
 แต่มานะกษัตริย์ผู้กักพัน อุดส่าห์กลืนกลืนน้ำตาแล้วพาที
 จะไปไหนไม่พ้นผีเสื้อน้ำ วิบากกรรมจะสู้อยู่เป็นผี
 ท่านส่งเราเข้าที่เกาะละเมานี้ แล้วรีบหนีไปในน้ำแต่ลำพัง
 แล้วว่าแก่สินสมุทรสุดที่รัก แม้นนางยักษ์จะมารับจงกลับหลัง

อันตัวพ่อขอตายวายชีวัง

กรรแสงตั้งถูกยาด้วยอาลัย ฯ

(พระอภัยมณี : 145)

ในตอนที่พระอภัยมณีอยู่ในเมืองลังกากับนางละเวงวิฬหาเป็นเวลานาน และไม่ยอมกลับบ้านเมืองเป็นเหตุให้นางสุวรรณมาลีต้องตามมา และเมื่อพระองค์ทราบว่านางสุวรรณมาลีมาตามพระองค์ก็ไม่มีเวลากลับที่จะออกไปพบหน้านาง บ่ายเที่ยงให้ศรีสุวรรณออกไปเจรจากับนางแทนพระองค์ ครั้นศรีสุวรรณปฏิเสธที่จะออกไปพบพระอภัยมณีก็มอบหน้าที่นี้ให้สินสมุทร และสินสมุทรไม่ยอมไปโดยอ้างว่ายังบาดเจ็บจากการสู้รบไม่สะดวกที่จะออกไป เมื่อไม่มีใครออกไปพบนางสุวรรณมาลีพระอภัยมณีก็เกล้งป่วยเพื่อหลีกเลี่ยงการพบหน้านางสุวรรณมาลี ดังบทกลอน

* พระอภัยได้ยินสินสมุทร	กับหน่อขุนทองนั้นเกล้งผันผวน
พลางเอนองค์ลงเสียบ้างอย่างประจวบ	ทำปวดมวนไม่สร้างครางฮือฮือ ฯ

(พระอภัยมณี : 745)

บ่อยครั้งที่พระอภัยมณีไม่ยอมตัดสินใจด้วยตนเองมักจะมอบหน้าที่ให้ผู้อื่นเสมอ พฤติกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าไม่มีความรับผิดชอบและมีความขาดอันผิควิสัยของโอรสกษัตริย์ เช่นเมื่อทัพลังกายมาถึงเมืองผลึกพระอภัยมณีในฐานะผู้ปกครองนครกลับไม่กล้าตัดสินใจวางแผนการทำศึกสงคราม กลับเรียกนางวาลีเพื่อมาปรึกษาว่าการศึกครั้งนี้จะหนีหรือต่อสู้ จากนั้นพระองค์ก็ปล่อยให้เป็นที่ของนางวาลีที่จะวางแผนสู้รบ ดังบทกลอน

* พระอภัยได้ความให้ขามศึก	อุตสาห์ตรึกครองอุบายเป็นหลายเล่ห์
จะรบพุ่งกรุงไกรไกล้ทะเล	ให้ว่าเหววิญญณ์เอกากาย
เป็นห่วงหลังระวังหน้าหนักหนานัก	พระน้องรักลูกน้อยก็คอยหาย
ยิ่งตรองตรึกนึกไปไม่สบาย	จึงภิปรายปรึกษานางวาลี
ศึกมายังตั้งกระบวนจะจวนข้าม	มาสงครามรบพุ่งถึงกรุงศรี
จะจัดแจงแต่งทหารออกด้านดี	หรือจะหนีนางเห็นเป็นอย่างไร ฯ

(พระอภัยมณี : 406)

พระอภัยมณีไม่มีโอกาสแสดงความสามารถในการรบด้วยวิชาอื่นๆ นอกจากใช้เพลงปี่ นั่นเป็นเพราะว่าพระอภัยมณีนั้นมีความชำนาญเพียงการเป่าปี่เท่านั้น พระองค์ไม่มีความรู้ด้านอื่นๆเลย ไม่ว่าจะเป็นการใช้อาวุธในการต่อสู้ วิชาโหราศาสตร์ วิชาการดูฤกษ์ยาม ดังนั้นเมื่อนางเสาวคนธ์ได้ชุดโคตรเพชรของเมืองลังกาทำให้เกิดแผ่นดินไหว พระอภัยมณีก็ไม่สามารถบอกได้ว่า เป็นเพราะเหตุใดแต่เข้าใจว่าที่แผ่นดินไวนั้นเป็นสิ่งที่ดี

พระอภัยไม่รู้ผู้ดำรา

จึงตรัสว่าวันนี้ฤกษ์ดีนัก

(พระอภัยมณี : 905)

พระอภัยมณีมักขาดความกล้าหาญในการทำศึก บ่อยครั้งที่ปล่อยให้การตัดสินใจทำศึกให้เป็นของผู้อื่น เป็นเพราะว่าพระอภัยมณีรู้ตนว่าไม่มีความสามารถในเรื่องการทำศึกดังที่ได้กล่าวกับศรีสุวรรณว่าดังที่กล่าวกับศรีสุวรรณและสินสมุทรว่า

วิสัยพินิจำนานูแต่การปาก มิให้ยากพลไพร่ใช้หนังสือ

(พระอภัยมณี : 603)

ในตอนที่อยู่สหราชอาณาจักรผลิตพระอภัยมณีแสดงออกถึงว่าไม่มีความกล้าหาญแต่กลับเรียกนางวลีมาปรึกษาว่าจะการศึกครั้งนี้เราควรจะสู้หรือว่าจะหนีอย่างไรดี พระองค์ขาดความกล้าหาญอย่างเห็นได้ชัดตรงข้ามกับนางวลีที่เป็นหญิง เมื่อนางวลีวางแผนการทำศึกแล้วนางและนางสุวรรณมาลีก็ยังออกไปสู้รบกับฝ่ายลังกา

ครั้งที่พระอภัยมณีอยู่กับนางละเวงวันพาในเมืองลังกาไม่ยอมออกมา เมื่อศรีสุวรรณยกทัพมาล้อมเมืองไว้ นางละเวงปรึกษาพระอภัยมณีว่าพระองค์จะคิดเห็นทำเช่นไร พระอภัยมณีก็ไม่สามารถตัดสินใจได้เพราะก็ไม่รู้ว่าจะทำเช่นไร พระองค์ไม่มีความกล้าหาญหรือเชี่ยวชาญในการทำศึกดังที่กล่าวกับ นางละเวงวันพาว่า แล้วแต่นางละเวงวันพาจะให้ทำอย่างไรพระองค์ก็จะปฏิบัติตาม ดังบทกลอน

ก็ตามแต่แม่จะสั่งเถิดครั้งนี้ จะให้พี่ทำไฉนจะได้ตาม

แม้มีตายวายยอดไม่ทอดทิ้ง สมรมิ่งแม่ละเวงอย่าเกรงขาม

(พระอภัยมณี : 668)

นางสุวรรณมาลีส่งสารมาเชิญพระอภัยมณี ศรีสุวรรณและสินสมุทร ทั้งสามต่างก็ไม่ยอมออกไปรบสาร นางละเวงวันพาตัดพ้อพระอภัยมณีด้วยความน้อยใจว่าพระอภัยมณีไม่ตัดสินใจทำอะไรสักอย่างจะปล่อยไว้อย่างนี้ พระอภัยมณีกล่าวกับนางละเวงวันพาว่าทั้งหมดแล้วแต่นางจะจัดการอย่างไรพระองค์ไม่ห้ามแต่จะตามใจนางทุกอย่าง ดังบทกลอน

ควสมรสอนสั่งมั่งลิเจ้า จะขับเขาหรือจิตต์จะคิดไฉน

อันตัวพินิจไม่ห้ามจะตามใจ ว่าอย่างไรคงจะช่วยว่าด้วยกัน ฯ

(พระอภัยมณี : 746)

พระอภัยมณีไม่เคยแสดงอำนาจที่ตนมีให้ปรากฏดังที่กษัตริย์ทั่วไปปฏิบัติกันดังตอนที่นางสุวรรณมาลีและพระธิดาฝาแฝดถูกมังคลาลักพาไปยังกรุงลังกา พระอภัยมณีทราบเรื่องไม่มีท่าทีโกรธกริ้วพวกขุนนางอย่างที่ควรจะเป็น พระองค์เพียงแต่ถามเหล่าขุนนางถึงความผิดที่ปล่อยให้มีมังคลาลักพาตัวนางสุวรรณมาลีและพระธิดาทั้งสองไปเท่านั้น เมื่อเหล่าขุนนางทูลขอโอกาสแก้ตัวพระอภัยมณีก็ยกโทษให้โดยที่ไม่มีการลงโทษใด

พระอภัยมณีมักจะกระทำตามใจตนเองอยู่เสมอโดยที่ไม่ได้สนใจความรู้สึกของผู้อื่น ในตอนที่พระอภัยมณีจะออกจากเกาะแก้วพิสดารและไปล่านางเงือก นางก็บอกว่านางกำลังตั้งครรภ์ แต่พระอภัยมณีพูดกล่อมและขอให้นางยอมให้พระองค์ไปแม้จะทราบว่านางกำลังตั้งครรภ์แต่พระอภัยมณีก็ไม่สนใจและไม่แสดงความรับผิดชอบใดๆ ทั้งยังกล่าวว่าจะช่วยฝากท่านฤาษีให้ช่วยดูแล ดังบทกลอน

ซึ่งทรงครรภ์นั้นอย่าได้ปรารถนา	จงนอนบนนับถือพรฤาษี
จะฝากฝังสั่งไว้ด้วยไมตรี	ให้เป็นที่พักพิงสาธิตาโยม
อย่าครวญคร่ำกำสรดสลดนัก	วิมลพัศตร์ผิวน้องจะหมองโคม
ถึงตัวไปใจเฝ้าอยู่เล่าโลม	จริงนะโยมเงือกน้อยกลอยทุกข์
ถ้าโคมฉายวาววามเหมือนอย่างว่า	เหมือนแก่งฆ่าตัวรักให้ตักยัย
จงผ่อนตามทราบนอมอย่าตรอมใจ	เหมือนช่วยให้พี่ยาไปธานี ฯ

(พระอภัยมณี : 188)

ในขณะที่อาศัยเรือของท้าวศิลราษเพื่อเดินทางกลับเมืองรัตนาพระอภัยมณีทราบว่านางสุวรรณมาลีนั้นเป็นคู่หมั้นกับอุสุเรนและจะแต่งงานในเร็ววันนี้พระอภัยมณีก็คิดอย่างเอาแต่ใจว่า จะต้องแย่งนางมาเป็นชายาของตนเองให้ได้ ดังนั้นพระอภัยมณีจึงพยายามเกี่ยวนางสุวรรณมาลีโดยใช้สินสมุทรเป็นสื่อส่งสารระหว่างพระองค์กับนางสุวรรณมาลี เช่น เมื่อนางสุวรรณมาลีไม่ยอมรับไมตรีพระองค์ก็ฝากสินสมุทรไปทูลนางสุวรรณมาลีว่าพระองค์จะขอลาตายเมื่อนางไม่เห็นใจ พระอภัยมณีก็ให้สินสมุทรนำขำมรงค์ไปแลกกับสังวาล นอกจากนี้พระอภัยมณียังส่งสารให้นางสุวรรณมาลีอีกหลายครั้งโดยให้สินสมุทรเป็นสื่อกลาง

ต่อมาอุสุเรนตามมาพบแต่สินสมุทรไม่ยอมคืนนางสุวรรณมาลีให้กับอุสุเรนจึงเกิดการสู้รบกัน เมื่ออุสุเรนแพ้สินสมุทรและพระอภัยมณียังต้องการที่จะรวบรัดนางสุวรรณมาลีให้อยู่กับพระองค์จึงบอกกับสินสมุทรด้วยความเอาแต่ใจว่าจะเดินทางไปเยี่ยมท้าวสุทัศน์และพระมเหสีที่กรุงรัตนา ก่อนและค่อยไปเมืองผลิก ดังบทกลอน

ถวิลหวังนั่งรำพึงถึงบังอร

จะพาจรไปจังหวัดรัตนา

จะได้แยกเอกองค์นางนงลักษณ์ ให้เป็นอัครร่วมเสนาหา

(พระอภัยมณี : 306)

ขณะที่เดินทางพระอภัยมณีออกอุบายให้สินสมุทรไปหาศรีสุวรรณเพื่อที่พระองค์จะได้อยู่กับนางสุวรรณมาลีในห้องตามลำพัง แต่นางสุวรรณมาลีรู้ทันกลอุบายของพระอภัยมณีจึงไปหลบซ่อนตัวทำให้พระอภัยมณีหานางไม่พบ เมื่อไม่พบนางสุวรรณมาลีตามความต้องการแล้วพระอภัยมณีก็แสดงพฤติกรรมที่เอาแต่ใจโดยการขโมยสไบของนางสุวรรณมาลีไปแทนดั่งบทกลอน

พอบิดามาตามถามไอรส	เที่ยวดูหมดแล้วหรือนางอยู่ข้างไหน
พลางจุดเทียนเวียนส่องถึงห้องใน	เห็นสไบคลุมหมอนยังค่อนข้าง
หยิบขึ้นดมชมกลิ่นไม่สิ้นหอม	นำถนอมแนบเนื้อนั้นเหลือแสน
สะพักองค์ทรงหม่นแล้วชมแทน	ให้สมแค้นจิตใจที่ไม่พบ

(พระอภัยมณี : 326)

ต่อมานางสุวรรณมาลีหนีไปบวชพระอภัยมณีก็พยายามหว่านล้อมให้นางลาสิกขามาแต่งงานพระองค์ไม่กล้าไปคนเดียว จึงชวนศรีสุวรรณไปหานางที่อาศรม และจัดเตรียมเครื่องทรงของบวชให้นางอย่างครบครัน เมื่อนางไม่ยอมสึกและบ้ายเบี่ยงว่าพระอภัยมณีมาพบนางเช่นนี้จะเป็นที่ครหาของชาวเมืองได้ พระอภัยมณีเมื่อได้ฟังดังนั้นก็กล่าวอย่างเอาแต่ใจว่า พระองค์ไม่สนใจในคำนิทาและหากว่านางยังไม่ยอมลาสิกขาพระองค์จะอุ้มนางไปเอง ครั้นนางสุวรรณมาลีหาเหตุผลมาบ้ายเบี่ยงไม่ยอมสึก พระอภัยมณีก็แสร้งทำเศร้าเสียใจร้องไห้กล่าวว่าพระองค์จะผ่อนผันให้นางบวชอีก 3 วันเท่านั้นหากนางยังไม่ยอมลาสิกขานางสุวรรณมาลีก็จะไม่ได้เห็นหน้าพระองค์อีกต่อไป ดังบทกลอน

* พระอภัยไม่รู้ที่จะคิด	ทำจริตเหมือนจะกลั่นพระกรรแสง
แล้วว่าชะพระฤทธิมิเสียแรง	ช่างใจแข็งขาดเค็ดไม่เมตตา
จะผ่อนตามสามวันเหมือนมั่นหมาย	เหมือนเสี่ยงทายทั้งชาติวาสนา
มิฟังคำทำคือถือโศดา	ไม่เห็นหน้าฉันแล้วคุณพระมุนี

(พระอภัยมณี : 355)

ในระหว่างการทำศึกพระอภัยมณีได้พบกับนางละเวงวัดพา พระองค์ก็เปลี่ยนความตั้งใจที่จะทำสงครามมาเป็นสานความสัมพันธ์กับนาง แสดงให้เห็นความเอาแต่ใจตนเอง นับตั้งแต่ที่พระอภัยมณีพบนางละเวงวัดพา พระองค์ก็เฝ้าแต่คิดถึงนางและคิดเพลงยาวที่จะใช้เกี้ยวนาง

โดยไม่สนใจว่าขณะนี้กำลังทำศึกสงคราม โดยปล่อยให้เป็นที่ของสินสมุทรกับศรีสุวรรณและเมื่อพระอภัยมณีได้ย่นสินสมุทรกล่าวถึงนางละเวงวันเพว่า นางมีบุตร พระองค์ก็ถามแต่เรื่องที่นางละเวงวันเพมีบุตรเมื่อไม่ได้คำตอบพระอภัยมณีก็โกรธและกล่าวโทษสินสมุทรและศรีสุวรรณโดยที่ไม่ได้สนใจต่อสงคราม

ต่อมานางละเวงวันเพสาธุตามถวายสาส์น เมื่อพระอภัยมณีอ่านแล้วก็ตอบกลับไปให้นางละเวงวันเพ โดยที่ปิดบังไม่ให้ศรีสุวรรณได้ทราบถึงข้อความที่พระองค์ส่งให้ นางละเวงพระอภัยมณีกระทำการตามแต่ใจตนเองเมื่อศรีสุวรรณทูลถามพระอภัยมณีก็กล่าวว่า พระองค์จะระงับศึกด้วยฝีปากไม่ต้องให้ไพร่พลลำบาก พระองค์นั้นถนัดในเรื่องรัก พวกเจ้าเล่าถนัดเรื่องรบจะคิดการใดไม่ห้ามแต่เรื่องของข้าข้าจะทำไปตามใจชอบ ดังบทกลอน

* พระเชษฐาว่าเราดีด้วยฝีปาก	ไม่เห็นอภัยยากโยธาหาไม่ได้
จึงแต่งตอบลอบนางเป็นทางใน	ด้วยเข้าใจกลศึกที่ลึกซึ้ง
เราห่างเหินเนิ่นนานไม่พานพบ	จึงชวนรบชรอยจิตต์จะคิดถึง
ที่ทำทลายปลายคำจะรำพึง	เป็นเชิงหึงเห็นจะรักหนักอุรา
ข้างพวกเจ้าเล่าก็ขายนายทหาร	จะคิดการมิได้ห้ามตามประสา
เห็นอย่างไรไม่ห้ามตามอัชฌา	การของข้าข้าจะตอบตามชอบใจ ฯ

(พระอภัยมณี : 608)

พระอภัยเป็นผู้ที่สร้างปัญหาให้ผู้อื่นเดือดร้อนเพราะความเอาแต่ใจของตนเองดังปรากฏในตอนที่ยกทัพมาตีเมืองลังกา พระอภัยมณีลอบขึ้นรถของนางยูพาผกาเข้าเมืองลังกา เพื่อไปหานางละเวงวันเพโดยปล่อยให้ศรีสุวรรณและสินสมุทรต่อสู้กับกองทัพ การกระทำครั้งนี้สร้างความวุ่นวายให้กับศรีสุวรรณ สินสมุทรและกองทัพเป็นอย่างมาก เพราะคิดว่าพระอภัยถูกทหารของเมืองลังกาจับไป พระอภัยมณีมักกระทำตามใจตนเองโดยไม่คิดหน้าคิดหลังและไม่สนใจความรู้สึกของผู้อื่นโดยเฉพาะหากเป็นเรื่องของผู้หญิง ดังที่ท่านเสนาเมืองลังกาเล่ากับอุสุเรนก่อนที่จะทำศึกว่า

อันรูปทรงองค์พระอภัยมณี ดูท่วงที่เธอทลายชาติเจ้าผู้

(พระอภัยมณี : 314)

แม้แต่สินสมุทรเองก็เคยกล่าวเตือนสติพระอภัยมณีก่อนที่จะทำศึกกับเมืองลังกาว่า

.....

อย่าแปลปนทำเป็นมิตรพิศสมัย

จะนัวเมียเสียการรำคาญใจ

ใครเห็นให้ฆ่าฟันเสียทันที

(พระอภัยมณี : 254)

เมื่อพระอภัยมณีได้ฟังสินสมุทรกล่าวเช่นนั้นก็บอกว่า ครั้นนี้พระองค์ให้สัญญาว่าจะไม่เหมือนครั้งก่อน ที่พระองค์ได้ลอบติดตามนางยุพพาไปว่า “แต่ไปไม่เป็นเหมือนเช่นเคย” การที่พระอภัยมณีกล่าวเช่นนี้แสดงว่าพระองค์ก็ยอมรับการกระทำที่เอาแต่ใจโดยไม่คิดหน้าคิดหลัง สร้างความเดือดร้อนและวุ่นวายให้กับผู้อื่น แม้ว่าพระอภัยมณีจะถูกเสน่ห์ของนางละเวงวัลพา ก็ตาม ถึงแม้ว่าพระอภัยมณีไม่ถูกทำเสน่ห์ เมื่อเห็นหน้านางละเวงวัลพาพระองค์ก็หลงรักได้เพราะพระอภัยมณีนั่นนิสัยส่วนตัวเป็นคนทีหลงใหลในรูปโฉมของสตรีโดยง่าย

จากพฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นของพระอภัยมณี กล่าวได้ว่าพระอภัยมณีมักกระทำการต่างๆตามใจตนเอง โดยไม่คำนึงถึงผลที่จะตามมาอยู่เสมอและจะแสดงพฤติกรรมอย่างเด่นชัดเมื่อพระองค์หลงใหลในความงามของสตรี

พระอภัยมณีแสดงพฤติกรรมรังแกหรือข่มขู่ผู้ที่อ่อนแอกว่าตนเอง มักเกิดขึ้นในขณะที่จิตใจไม่ปรกติ เช่นในขณะที่ถูกเสน่ห์ของนางละเวงวัลพา พระอภัยมณีไล่ทุบตีนางสุวรรณมาลี และเห่ล่านางกำนัลที่พยายามนำรูปของนางละเวงวัลพาไปทำลาย หรือในตอนทำศึกเก้าทัพ พระอภัยมณีก็บริภาษและทำร้ายร่างกายนางสุวรรณมาลี เพียงเพราะนางสุวรรณมาลีเข้ามาทูลให้พระอภัยมณีทราบถึงข้าศึกที่ยกมาพร้อมทั้งให้พระองค์หาวิธีป้องกันเมืองแต่พระอภัยมณีก็ไม่สนใจ ดังบทกลอน

แสนสาออยคอยเฝ้ามาเข้าชี้	พูดอย่างนี้อย่างนั้นขยันจริง
เจ้าคารมลมเต็บกำเร็บจิตต์	คัดจริตเข้ามาด่าว่าผู้หญิง
พลางแผดเสียงเหวี่ยงเขนยที่เคยอิง	นางหิวคังหนีมาหน้าพระลาน

(พระอภัยมณี : 471)

ต่อมาเมื่อสินสมุทรทราบเรื่องพระอภัยมณีหลงรูปวาดของนางละเวงวัลพา ก็พยายามที่จะทำลายรูปวาดนั้น แม้แต่สินสมุทรก็ถูกพระอภัยมณีไล่ทุบตีและเอาข้าวของขว้างปาใส่จนต้องหนีออกมาจากปราสาท เมื่อพระอภัยมณีหลงเสน่ห์ของนางละเวงวัลพาและทำตามใจตนเองโดยการเข้าไปอยู่ในเมืองลังกา และเขียนสารมาทำร้ายจิตใจนางสุวรรณมาลีโดยข้อความข้างในเป็นถ้อยคำที่เลียดสีทำร้ายจิตใจและข่มขู่จากกัน เมื่อนางสุวรรณมาลีอ่านสารจบก็สิ้นสติไปทันที ต่อมานางละเวงวัลพาพาพระอภัยมณีมาเย้ายวนนางสุวรรณมาลีที่ป้อมริมกำแพงเมือง พระอภัยมณีก็ได้กล่าววจาข่มเหงทำร้ายจิตใจนางสุวรรณมาลี ดังนั้นเมื่อนางสุวรรณมาลีได้ยินคำกล่าวกระทบเปรียบเทียบกับพระอภัยมณีก็เสียใจมากจนหมดสติไป ดังบทกลอน

กระต่ายแก่แร้วเข้ามาตามติด ช่างไม่คิดขวยอายุระคายเงิน
 เขาเบื่อใจไม่อยู่สู้จนมิน มากำเกินดูเบาเพราะเมามัว
 มาตามข้าว่ากระไรใครเป็นหนี้ หรือเดิมที่ช่วยไถ่ไว้เป็นผัว
 หรือข้าเป็นขอเฝ้ามาเอาตัว ข้านี้กลัวเจ้าแล้วเจ้านางเท่าจริง
 ได้เรีร้างต่างคนก็ต่างอยู่ ยังมีรู้สึกตัวมัวหึง
 หะโห่ร้องไม่พินส่ออื่นอิง ชาติหน้าจึงจะช่วยปลดปล่อยให้ชบใจ

(พระอภัยมณี : 790)

ในหลายเหตุการณ์ที่พระอภัยมณีมักเรียกร้องหรือพึ่งพาผู้อื่นอยู่เสมอพระองค์มักใช้ วาจาที่อ่อนหวาน นุ่มนวลเรียกร้องสิ่งต่างๆจากผู้อื่นอยู่เสมอ ดังตอนที่พระอภัยมณีทราบว่าจะสามารถพาพระองค์หนีจากนางผีเสื้อสมุทรได้ก็พูดขอเรื่องด้วยคำพูดที่อ่อนหวาน และเมื่อเงือกพาหนีผีเสื้อสมุทรมาถึงเกาะแก้วพิสดารพระอภัยมณีก็ขออ่อนน้อมขอให้พระโยคีอนุญาติให้พระองค์ และสินสมุทรอาศัยอยู่ที่เกาะด้วย ดังบทกลอน

แล้วอนว่าข้ากับ โอโรสราษ จะรอนบาทประดิพัทธ์จนตักขยับ
 ขอพระองค์ทรงธรรมช่วยกันภัย แต่พอได้หยุดหย่อนผ่อนสบาย ฯ

(พระอภัยมณี : 152)

ต่อมาเรื่องของท้าวสีราษผ่านมาถึงเกาะพระอภัยมณีก็ขอเรื่องให้พระโยคีช่วยฝาก พระองค์กับโอโรสได้อาศัยไปกับเรือด้วย ดังบทกลอน

น้อมประณตบทมาลย์อาจารย์เจ้า เมื่อโศกเศร้าเสาะมาได้อาศัย
 พรุ่งนี้ลำสำเภาเขาจะไป ช่วยฝากให้นัดดาไปธานี ฯ

(พระอภัยมณี : 182)

เมื่อนางผีเสื้อสมุทรติดตามพระอภัยมณีมาถึงเกาะร้าง พระอภัยมณีก็ขอเรื่องให้นาง ปล่อยพระองค์ไปพร้อมทั้งนำหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนามาพูดเกลี้ยกล่อมให้นางผีเสื้อสมุทร ใจอ่อนและปล่อยพระองค์ไป หลังจากที่พระอภัยมณีเป่าปี่สังหารนางผีเสื้อสมุทรตายแล้ว เรื่องของ อูศเรนที่ออกตามหานางสุวรรณมาลีและผ่านมาถึงเกาะ พระอภัยมณีก็ขอโดยสารเรือของอูศเรน ต่อมาพระอภัยมณีพบกับสินสมุทรก็ได้ร้องขอให้กัณนางสุวรรณมาลีให้กับอูศเรน โดยอ้างว่าเพื่อให้ พระองค์ได้ทดแทนคุณอูศเรนที่ได้ให้พระองค์โดยสารเรือมาด้วย หลังจากที่สินสมุทรผู้ชนะอูศเรน พระอภัยมณีก็ร้องขอให้ไว้ชีวิตอูศเรน และพระอภัยมณีก็เรียกร้องให้เดินทางไปที่เมืองรัตนาก่อน

ตอนที่อุศเรนยกทัพมาตีกรุงผลึกพระอภัยมณีก็ยังคงพึ่งพาผู้อื่น โดยที่เรียกนางวาสิมาปรึกษาว่าจะการศึกครั้งนี้เราควรจะทำหรือว่าจะหนีอย่างไรดี เมื่อนางวาสิวางแผนการทำศึกนางและนางสุวรรณมาลีก็ยิ่งออกไปสู้รบกับฝ่ายลังกาด้วย

แม้การอภิเษกกับนางสุวรรณมาลีพระอภัยมณีก็ให้นางวาสิช่วยเหลือ พระอภัยมณีต้องการให้นางสุวรรณมาลีลาศึกษาเพื่อมาอภิเษกกับพระองค์แต่ทำอย่างไรก็ไม่สมปรารถนาไม่รู้จะทำยัง จำต้องพึ่งสติปัญญาของนางวาสิทำให้นางสุวรรณมาลียอมลาศึกษาบท มิเช่นนั้นคงไม่ได้อภิเษกกับนางสุวรรณมาลี

การกระทำข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระอภัยมณีมักใช้วาทะจากล่าวขอความช่วยเหลือหรืออ่อนวอนเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนปรารถนาอยู่เสมอ

พระอภัยมณีมักแสดงพฤติกรรมที่ขาดความมั่นใจโดยแสดงอาการประหม่าเขินอาย และมีความลังเลใจ พระอภัยมณีมักขาดความมั่นใจในเรื่องเกี่ยวข้องกับผู้หญิงเท่านั้น ปรากฏชัดในตอนแรกที่พระองค์พยายามเกี้ยวนางสุวรรณมาลี พระอภัยมณีขอโดยสารเรือของท้าวสิลราชและเที่ยวตามหานางสุวรรณมาลีรอบเรือ พระองค์ตามหาจนถึงห้องบรรทมเมื่อเหล่านางสนมถามพระอภัยมณีก็เกิดความเขินอายรีบเสด็จหนีไป ต่อมาพระอภัยมณีวางแผนเข้าไปหานางสุวรรณมาลีและพบกับนางสนมที่อยู่หน้าห้องพระองค์ก็เกิดอาการประหม่า “ทั้งครั้นคร้ามขามเขินสะเทือนจิต เห็นม่านปิดป้องลับหรือลับไหล” เมื่อพระอภัยมณีเข้าไปในห้องบรรทมแล้วไม่พบนางสุวรรณมาลีตามที่นางสนมบอกเมื่อทราบว่าคุณนางสุวรรณมาลีซ่อนกลพระองค์จึงออกจากห้องบรรทมด้วยความเขินอาย “เที่ยวถามไต่ไต่เสียงแล้วเมียงมอง ไม่เห็นน้องที่ในคอกให้นึกอาย”

หลังทำศึกชนะพระอภัยมณีจะเข้าไปล่ำนางละเวงวันพาแต่ก็เกรงใจนางสุวรรณมาลี จึงกล่าวว่าพระองค์จะเข้าไปอยู่พวกลังกาให้เกรงกลัวเมืองผลึกต่อไปภายหน้าจะได้ไม่กล้ามาทำศึก แต่นางสุวรรณมาลีรู้ทันพระอภัยมณีก็เขินอายรีบเสด็จออกไปทันที การกระทำข้างต้นแสดงให้เห็นว่าพระอภัยมณีมักมีความประหม่าในสถานการณ์ที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงเท่านั้น ไม่ปรากฏว่ามีความประหม่าหรือขาดความมั่นใจในเรื่องอื่นๆ

กล่าวได้ว่าพระอภัยมณีเป็นตัวละครที่มีจิตใจอ่อนแอ ไม่มีความกล้าหาญ ตลอดชีวิตของพระอภัยมณีมักจะตกอยู่ใต้อิทธิพลของผู้หญิง ไม่พบว่าพระองค์มีอิทธิพลหรืออำนาจเหนือหญิงใดไม่ว่าจะเป็นนางสุวรรณมาลี นางละเวงวันพา เริ่มแรกนั้นพระอภัยมณีตกอยู่ใต้อำนาจของนางผีเสื้อสมุทรที่มีความแข็งแกร่งกว่าทั้งทางร่างกายและจิตใจ พระองค์ไม่กล้าหนีออกจากถ้ำเพราะความกลัว แม้พระองค์จะรู้ว่าสินสมุทรมิพละกำลังมากสามารถพาหนีไปได้ แต่พระอภัยมณีกลับคิดเพียงว่าหากนางผีเสื้อสมุทรรู้ว่าจะฆ่าสินสมุทรได้ แสดงให้เห็นจิตใจที่อ่อนแอของพระอภัยมณี พระองค์มักตกอยู่ใต้อิทธิพลของผู้หญิงโดยง่าย ดังที่สินสมุทรเตือนพระอภัยมณีเมื่อครั้งไปทำศึก

กับเมืองลังกาว่าถ้าพระอภัยมณีนั้นพบผู้หญิงชาวลังกาขอให้พระองค์คิดถึงแต่เรื่องศึกสงคราม
อย่าได้ไปหลงรัก และศรีสุวรรณยังกล่าวถึงพระอภัยมณีเกี่ยวกับเรื่องผู้หญิงว่า

รักสตรีที่ไรก็ได้ทุกซ์ ไม่มีสุขแสนประหลาดวาสนา

(พระอภัยมณี : 892)

พระอภัยมณีได้รับความทุกข์จากผู้หญิงเป็นเพราะว่าพระองค์ไม่สามารถบังคับจิตใจ
ตนเองได้ทำให้พระองค์มักตกอยู่ใต้อำนาจของผู้หญิงอยู่เสมอ กล่าวได้ว่าพระอภัยมณีไม่เคยมี
อำนาจเหนือกว่าหรือเอาชนะผู้หญิงคนใดเลย ชีวิตของพระอภัยมณีมักขึ้นอยู่กับผู้หญิงอยู่เสมอไม่ว่าจะด้านดีหรือด้านร้าย

นางสุวรรณมาลี

นางสุวรรณมาลี ธิดาของท้าวสิลราช กษัตริย์เมืองผลึกกับนางมณฑา นางมีรูปโฉม
งดงาม ความงามของนางเป็นที่ประจักษ์ดังคำบรรยายความงามของนางว่า

พระโอรสเยี่ยมเทียบสีล้นจี๋จิม

เป็นลักยิ้มแย้มหมายทั้งซ้ายขวา

ขนงเนตรเกศกรกัลยา

ดั่งเลขาผุดผ่องล่องนวล

(พระอภัยมณี : 177)

นางถูกหมั้นหมายไว้กับอุศเรน โอรสกษัตริย์เมืองลังกา นางสุวรรณมาลีฝันประหลาด
ว่านางได้ดวงแก้วจากเกาะกลางทะเล ความฝันทำให้นางสุวรรณมาลีมีความต้องการที่จะท่องเที่ยวทะเล
ท้าวสิลราชทราบเรื่องก็พานางลงเรือไปเที่ยวทะเลและพบกับพายุพัดเรือออกนอกเส้นทาง
จนกระทั่งมาพบกับเกาะแก้วพิสดารเห็นอาสนมของพระฤาษี ท้าวสิลราชจึงพาพระธิดาและบริวาร
ไปนมัสการและได้พบกับพระอภัยมณีที่บวชเป็นฤาษี พระอภัยมณีเกิดความเสน่หาในตัว
นางสุวรรณมาลีจึงขอร้องให้ท่านโยคีช่วยฝากตนและสินสมุทรให้โดยสารเรือไปกับท้าวสิลราช
นางผีเสื้อสมุทรตามมาอาละวาดทำให้เรือล่ม สินสมุทรกับนางสุวรรณมาลีพลัดไปด้วยกันส่วนพระ
อภัยมณีหนีไปอยู่ที่เกาะร้าง ต่อมานางสุวรรณมาลีเห็นเครื่องพระอภัยมณีเพราะพระอภัยมณีเกลี้ย
กล่อมให้สินสมุทรยกนางให้กับอุศเรนตั้งแต่นั้นนางก็แค้นเคืองพระอภัยมณียิ่งนัก เพราะตลอดเวลา
ที่อยู่บนเรือพระองค์คอยเกี่ยวนาง เมื่อพบอุศเรนพระองค์ก็ไม่สนใจนางโดยที่ลืมการกระทำที่ผ่าน
มาเมื่อเกิดการสู้รบกันขึ้นสินสมุทรเป็นผู้ชนะนางสุวรรณมาลีก็ยังไม่หายแค้นเคือง พระอภัยมณี
นางตัดไมตรีที่พระอภัยมณียื่นให้ด้วยการคอยหลบหน้าพระอภัยมณีตลอดเวลาที่อยู่บนเรือ
จนกระทั่งเดินทางมาถึงเมืองผลึกนางสุวรรณมาลีก็ยังไม่หายโกรธพระอภัยมณี นางจึงบวชชีเสีย
โดยอ้างกับพระมารดาว่าอุทิศบุญถวายพระบิดาที่สวรรคตในทะเล ต่อมานางก็แต่งงานกับพระอภัย
มณีด้วยอุบายของนางวาลี ทั้งสองมีธิดาฝาแฝดชื่อสร้อยสุวรรณและจันทร์สุดา เมื่อการศึกสงบแล้ว

พระอภัยมณีตัดสินใจบวชเป็นฤาษีบำเพ็ญศีลอยู่ที่เขา ลิงคุตร์ นางสุวรรณมาลีก็บวชตามไป ปรนนิบัติด้วยความจงรักภักดี

นางสุวรรณมาลีตัวละครที่มีบทบาทเด่นในเรื่องของความสามารถในการทำศึกและการใช้สติปัญญาในการแก้ไขปัญหามีความสามารถในการปกครองบ้านเมืองโดยไม่ต้องรอพึ่งพาฝ่ายชายเพียงอย่างเดียว ในบางครั้งนางสุวรรณมาลีมีความกล้าหาญและความเข้มแข็ง จิตใจเด็ดเดี่ยว มีความเป็นผู้นำ นางสุวรรณมาลีมีความจงรักภักดีต่อพระอภัยมณีนางไม่ได้ตกอยู่ภายใต้การควบคุมของพระอภัยมณี ตรงกันข้ามพระอภัยมณีเองที่ตกอยู่ใต้การควบคุมของนางโดยที่นางไม่ต้องใช้เสน่ห์หรือเล่ห์กลใด หากแต่นางใช้ความเข้มแข็ง เด็ดเดี่ยวและความเป็นผู้นำ ในการทำศึกนางสุวรรณมาลีแสดงให้เห็นถึงความเป็นผู้นำที่มีจิตใจเข้มแข็ง กล้าหาญไม่กลัวข้าศึกนั้นเป็นเพราะนางมีความรู้จากการเรียนตามตำราพิชัยสงคราม หากแต่นางมีแต่ความรู้ไม่มีความกล้าหาญและมีจิตใจที่เข้มแข็งแล้วก็ไม่สามารถนำกองทัพทำศึกได้

พฤติกรรมที่แสดงถึงความฉลาดทางอารมณ์ของนางสุวรรณมาลี

นางสุวรรณมาลีแสดงความกล้าหาญดังที่นางช่วยสินสมุทรต่อสู้กับอุศเรน ในขณะที่พระอภัยมณีวางตัวเป็นกลางไม่ช่วยฝ่ายใด นางสุวรรณมาลีแค้นใจมากเพราะพระอภัยมณีเคยกล่าวว่ารักนางสุวรรณมาลีแต่เมื่ออุศเรนที่มีฐานะเป็นคู่หมั้นมาทวงนางคืน พระอภัยมณีก็ทำเฉยไม่แสดงออกว่าปรารถนาในตัวนางดังที่เคยกล่าวไว้ นางสุวรรณมาลีบอกกับสินสมุทรว่าแม่เป็นหญิงที่จริงแต่ก็รู้เรื่องการศึก แม่ก็ได้ศึกษามาจะไปช่วยรบ นางช่วยสินสมุทรรบกับอุศเรนจนได้รับชัยชนะ ดังนั้นเมื่อพระอภัยมณีมาง้อนางจึงคัดค้านอย่างไม่มีเยื่อใย ดังบทกลอน

หมายจะซุบมือเปิบกำเรบจิต ช่างไม่คิดขายหน้า นิจจาเอ๋ย
ในชาตินี้จะอยู่เป็นคู่เซย หาไม่เลยแล้วพ่อคุณพ่อบุญลือ

(พระอภัยมณี : 307)

นางตัดขาดกับพระอภัยมณีแล้วนางก็ตั้งสัจจะว่านางไม่ปรารถนาที่จะมีสามีที่ซี้ชลาดดังที่นางสุวรรณมาลีกล่าวว่า “น้องตั้งสัจตัดขาดแล้วชาตินี้ อันสามีซี้ชลาดไม่ปรารถนา” แม้ว่าพระอภัยมณีจะตามง้อจนอ่อนนงนางตลอดเวลาเมื่อมีโอกาสนั่งอยู่ที่เรือนเรือที่เดินทางกลับเมือง ผลึกนางก็ไม่ยอมใจอ่อนต่อคำวิงวอนของพระอภัยมณี แม้ว่าในใจของนางสุวรรณมาลีจะรักพระอภัยมณีก็ตามนางกล่าวว่าตนเองจะใจอ่อนเข้าสักวัน ดังบทกลอน

“จะตามใจให้เธอเกี่ยวก็เสียไว้ กลัวแต่ใจจะหลงเชื่อเบื้อหนักหนา”

นอกจากนี้นางสุวรรณมาลีสามารถปกครองบ้านเมืองและมีความเป็นผู้นำในการทำสงคราม นางสามารถวางแผนการรบได้โดยไม่พึ่งพาพระอภัยมณี ในครั้งที่อุศเรนยกทัพมาตีเมือง ผลึกนางสุวรรณมาลีได้แสดงถึงความเป็นผู้นำที่มีความกล้าหาญโดยอาสายกทัพเข้าต่อสู้โดยไม่เกรงกลัวแม้ว่าตนจะเป็นผู้หญิงและไม่มีอาวุธวิเศษดังพระอภัยมณี ในขณะที่พระอภัยมณีปริศยานางว่าการศึกษาครั้งนี้เราจะต่อสู้หรือว่าจะหนี นางวาลีแสดงให้เห็นว่าแข็งแกร่งและเด็ดเดี่ยวยิ่งกว่าพระอภัยมณีเสียอีก

ความกล้าหาญของนางสุวรรณมาลียังปรากฏให้เห็นตอนที่ พระอภัยมณีมัวแต่หลงรูปนางละเวงไม่สนใจการศึกษา นางสุวรรณมาลีจึงเรียกเหล่าเสนามาตั้งว่าการสงครามครั้งนี้หนักนัก ดังนั้นให้เร่งจัดหาทหารเข้าประจำป้อมปราการให้เข้มงวดกวดขัน หากข้าศึกบุกมาด้านใดก็ไปช่วยป้องกันอย่าให้ข้าศึกเข้ามาได้เป็นอันขาด นางสุวรรณมาลีได้แสดงความกล้าหาญโดยยกกองทัพออกไปต่อสู้ด้วยตนเอง แต่งกายเป็นชายพร้อมสาวใช้ห้าร้อยคน เดินตรวจรอบกำแพงเห็นชาวเมืองถูกแทงตาย เห็นว่าข้าศึกมีมากควรออกไปสู้รบ ด้วยการจัดกำลังทหารดาบ พลทวนห้าพัน ช้างกล้าน้ำมนห้าร้อย เมื่อพร้อมก็เปิดประตูเมืองไปสู้จนข้าศึกแตกพ่าย ดังบทกลอน

น้องจะขอต่อยุทธจนสุดฤทธิ์	เอาชีวิตแทนทศบทศรี
ขอพระคุณบุญญาฝ่าธุลี	ให้ไพร่ย่อยยับอัปรา
แม่นี่สิ้นบุญทูลกระหม่อมจอมกษัตริย์	จะสูญชาติดิยราชพระศาสนา
ขอม้วยมรณก่อนกษัตริย์ภักดา	พลางโศกาคอดบาทไม่คลาคลาย
พอเสียงปืนครั่นครั่นสนั่นก้อง	กลับมาห้องมนเทียรวิเชียรฉาย
รีบจัดองค์ทรงแต่งแปลงเป็นชาย	สพัสสยแสงสรเคยรอนราญ

(พระอภัยมณี : 476)

ในระหว่างการทำศึกนางสุวรรณมาลีถูกเกาทัณฑ์ยิงขณะที่กำลังทำศึกให้รู้สึกเจ็บปวดรวดร้าว นางก็มิได้แสดงความอ่อนแอให้ปรากฏแต่ทหาร นางหันมาตั้งความกับสุดสาครและพระน้องทั้งสองว่า ตนถูกเกาทัณฑ์จะไปใส่ยาสักครู่แล้วจะกลับมาใหม่ ดังบทกลอน

* ฝ่ายโฉมของคัมภีร์มเหสี	เมื่อไพร่จุมจับรับไม้ไผ่
ถูกเกาทัณฑ์กลั่นแกล้งแจ้งพระทัย	เอาสะไบพันทับให้ลับตา
ต่างหยุดรถดลองค์ดำรงนั่ง	โลहितหลังไหลซาบอาบอภัย
ให้เสียวซาบอาบจิตต์ด้วยพิษยา	ยังอุตสาห์ตั้งความสามกุมาร
แม่นี่ถูกลูกธนูอยู่ไม่ได้	จะไปใส่ยาแก้แผลสमान
สักครู่หนึ่งจึงจะมาไม่ช้านาน	พอช่วยด้านตั้งมั่นกันพารา

แล้วเอียงไหล่ให้เลดูแผลเจ็บ

ยังเมื่อยเหน็บจนกระทั่งถึงอังซา

(พระอภัยมณี : 484)

นางสุวรรณมาลีเป็นผู้หญิงที่มีเป็นผู้นำที่ความกล้าหาญ เด็ดเดี่ยวไม่เกรงกลัวอันตรายใดๆ แม้ในการทำศึกนางสุวรรณมาลีก็สามารถกระทำได้และได้แสดงออกถึงความเป็นผู้นำที่มีความกล้าหาญมากกว่าพระอภัยมณี โดยที่นางไม่มีอาวุธวิเศษหรือความสามารถพิเศษอันใด นอกจากมีจิตใจที่กล้าหาญเด็ดเดี่ยวและมีสติปัญญาเท่านั้น

นอกจากที่กล่าวมาข้างต้นแล้วนางสุวรรณมาลียังมีสติสามารถแก้ไขปัญหาในยามที่สถานการณ์คับขันโดยที่สามารถควบคุมสติได้ ดังเช่น นางสุวรรณมาลีได้ฟังโจรสuhrังพุดจาหยาบคายกับตนเองนางก็คิดว่าไม่ควรที่จะไปตอบโต้เพราะว่าหากตอบโต้ไปคงไม่ดีต่อนางและสินสมุทรแน่ เมื่อคิดไตร่ตรองอย่างมีสติแล้วนางจึงคิดว่าเราควรจะทำอุบายเพื่อให้ตนเองรอด ด้วยการพุดจาหยาบล่อโจรสuhrังว่าอย่าเพิ่งทำอะไรร่วมให้นางได้อับอายเขา เพราะหากถึงฝั่งเมื่อไหร่นางจะยอมทำตามที่โจรสuhrังต้องการทุกอย่างเพราะนางกับลูกคงต้องพึ่งพาท่าน ต่อมาเมื่อโจรสuhrังจะขอบ นางกล่าวว่านางยอมโอนอ่อนผ่อนตามถึงเพียงนี้แล้วยังไม่พอใจจะลงนามอีก หากรักกันจริงสิ่งใดที่นางไม่ชอบก็ขออย่าทำ ดังบทกลอน

* นางฟังคำทำว่ำน่าบัดสี
ยิ่งโอนอ่อนผ่อนตามยิ่งลามไป
ถ้ารักจริงสิ่งไรที่ได้ห้าม
ไม่สิ้นวันฉันไหว้ได้เอนดู

อะไรนี้น่าซังยังสงสัย
เดี๋ยวกันได้เดือดดอกบอกให้รู้
อย่าลงนามเลี้ยวลดให้อวดสุ
จะขึ้นอยู่ไยเล่าให้เขาเคลง ฯ

(พระอภัยมณี, หน้า 217)

ในครั้งที่พระอภัยมณีหลงรูปนางละเวงวัดพางนไม่ทำอะไร แม้แต่นางสุวรรณมาลีและสองพระธิดาพระองค์ก็ไม่สนใจ นางสุวรรณมาลีเห็นหากปล่อยไว้เช่นนี้คงไม่เป็นผลดีต่อบ้านเมืองจึงมีสารไปเชิญศรีสุวรรณและสินสมุทรมาช่วยเหลือ แต่ทั้งสองไม่ทันมาถึงข้าศึกจำนวนมหาศาลก็ล้อมเมืองผลึกไว้ทุกด้าน นางจึงต้องบัญชาการรบด้วยตนเอง

เมื่อเหล่าขุนนางพุดเรื่องสุดสาครยกทัพมา นางสุวรรณมาลีไม่ทราบเรื่องสุดสาครมาก่อนจึงไม่แน่ใจว่าข้าศึกปลอมมาหรือไม่ นางไตร่ตรองแล้วว่าหากปฏิเสธก็คงไม่งามเพราะหากว่าเป็นพระโอรสจริงก็จะเสียได้ จึงตัดสินใจให้สุดสาครพักอยู่ที่ชานเมืองก่อน จนกว่าศรีสุวรรณมาถึง ดังบทกลอน

นางกษัตริย์ตรัสตอบว่าขออยู่ ด้วยศัตรูเบียดเบียนเป็นเสี้ยนหนาม
จะไล่ขับกลับไปก็ไม่งาม จวดยเป็นความสุจริตจะผิดนัก

เสนาในไปให้ถึงจึงจะชอบ ช่วยได้ตอบตามโบราณอย่าหาญหัก
 แม้นโอรสสุดส้าห์มาสาพิภักดิ์ ให้ลูกกรอกอยู่ที่ด่านชานนคร ฯ

(พระอภัยมณี : 471)

นางสุวรรณมาลีมักใช้เหตุผลในการตัดสินใจ ดังที่กล่าวกับสินสมุทรว่าเมื่อตีได้
 ด้านแล้ว เขาคงไม่ปล่อยให้ลอยนวล เราควรกลับทัพเสียหากมัวแต่ทำศึกจะช้า ควรรับตามหาพระ
 บิดาต่อไป และ เมื่อสินสมุทรมาขอรื้อนางสุวรรณมาลีให้รับตนเป็นบุตร เพราะสินสมุทรมี
 ความรู้สึกอาลัยที่จะบอกคนอื่นว่าตนมีมารดาเป็นยักษ์ ตอนแรกนางสุวรรณมาลีก็บ่าเบี่ยงไม่
 ยอมรับแต่เมื่อสินสมุทรบอกเหตุผล นางก็ยอมตามความต้องการของสินสมุทรด้วยเห็นใจสินสมุทร
 แต่นางสุวรรณมาลีได้ยกเหตุผลมากล่าวกับสินสมุทรว่าหากจะให้รับว่าสินสมุทรเป็นลูกนั้นนางไม่
 ขัดข้องแต่จะให้รับว่าพระบิดาเป็นสามีนั้นก็กลัวว่าจะอายผู้คน หากว่าพระอภัยมณีไม่ยอมรับ และ
 หากประชาชนรู้เข้าก็จะว่าเป็นผู้หญิงหน้าด้านไร้ยางอาย ดังบทกลอน

* ยุกยงทรงฟังพระหน่อना	แสนฉลาดพูดจาอัชฌาไสย
นางนี้ก็ยิ่งพริ้มพรายตะอวยใจ	จะพูดไม่เต็มปากวิบากกรรม
แต่เกิดมาอายุถึงเพียงนี้	ยังไม่มีผู้ชายมากรายกล้า
กลับเป็นหม้ายลูกติดเพราะบิดงำ	ถ้าสมคำวาไวกี้ไม่อาย
แม้มิได้กั้นกับพ่อพระหน่อना	เห็นสิ้นวาสนาน้องเป็นสองหม้าย
ในชาตินี้มีอยากอยู่จะสู้ตาย	แต่นึกอายลูกยาแล้วพาที
ซึ่งแก้ตัวว่าเกิดในอกแม่	เหมือนช่วยแก้กฐ์หน้าเป็นราศี
จะให้รับว่าบิดาเป็นสามี	ที่ข้อนีกลัวจะอายเมื่อปลายมือ
ถ้าพบปะพระบิดุเรศเจ้า	เธอว่าเปล่าแม่มิได้ความอายหรือ
ประชาชนพลเมืองจะเลื่องลือ	เหมือนหญิงคือด่านหน้าเป็นราศี ฯ

(พระอภัยมณี : 248)

เมื่อสังฆราชเผาบ้านเมืองผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมากนางละเวงวัธเฝ้าเสียใจและแค้น
 สังฆราช นางสุวรรณมาลีกล่าวกับนางละเวงวัธเฝ้าด้วยเหตุผลว่านางไม่ควรตีตนไปก่อน อย่าคิด
 อะไรมากให้รักษาดนอย่าได้เจ็บไข้ได้ป่วยหากว่าเป็นอะไรไปชาวเมืองจะพากันเดือดร้อนไม่มีที่พึ่ง

สุมาลีพีนางไม่ห่างน้อง	เคียงประคองร้องไห้ทุกข์หาย
ปลอบวณพาวว่าแม่คุณอย่าวุ่นวาย	ตีตัวตายก่อนไข้ก็ไม่วาย
ที่โศกแสนแค้นเคืองพอเปลืองปลิด	แต่ชีวิตแม่สุดส้าห์รักษาสงวน

ยังหิวหอบบอบช้ำอย่าคร่ำครวญ จะประจวบ โคมยงจระงับ
 แม่แม่ตายชายหญิงทั้งสิงหล จะมีคมน้ำมันเหมือนคังเคียนคับ
 ชั้นลูกเล็กเด็กน้อยจะพลอยยับ แม่อยู่ด้วยช่วยระงับเคยคับริออน
 ราชการบ้านเมืองที่เคื่องเข็ญ จะกลับเป็นอยู่สบายเพราะสายสมร

(พระอภัยมณี : 248)

นางสุวรรณมาลีมีความโกรธแค้นและสามารถควบคุมอารมณ์ที่รุนแรงของตนให้
 คลายลงเมื่อถูกขั้วยุ หรือเมื่อเกิดความรู้สึกไม่พอใจก็สามารถควบคุมการแสดงออกได้ ดังเช่น นาง
 สุวรรณมาลีสามารถระงับความแค้นที่มีต่อพระอภัยมณีเมื่อได้ฟังสารที่พระอภัยมณีเขียนมาก็แค้น
 เคื่องพระทัยนักพยายามกลั้นน้ำตาไม่ให้ไหล ทั้งแค้นใจสินสมุทรอยู่ที่นี้ผู้หญิงชิงกันกลับโกรธไม่
 ปรารถนาคราวนี้ผู้หญิงถึงถามาซักพาไปกับพระบิดา พระอนุชาก็พลอยเป็นไปด้วย เรื่องนี้จะนิ่งไว้
 ไม่ได้ ต้องมีสารไปบอกแม่เกษรา และสุตสาครให้ทราบ ดังบทกลอน

* นางฟังเรื่องเคื่องขัดให้อัดอั้น	น้ำเนตรนั้นครั้นจะกลืนก็ฝืน
โมโหหึงรังธรมดังสุมไฟ	ไหล
อยู่ที่นี้ผู้หญิงชิงกันเกี้ยว	ยิ่งแค้นใจสินสมุทรเหมือนบุตรา
ประเดี๋ยวนี้ผีร่งเมืองลังกา	ยังโกรธเกรี้ยวกร้าวกราดไม่
ฉิจะพระอนุชาก็น่าแค้น	ปรารถนา
ยังสอนหลานหวานเครือเอาเชือกขี้	มันซักพาเอาไปติดกับปีตุงค์
คำรพนางนางว่ากับข้าเฝ้า	ทำห่มแน่นลองเชิงละเลิงหลง
จำจะตามข้ามฝั่งไปลังกา	จะบอกองค์อัครเสกษรา
แล้วก็ให้ไปบุรีรมจักร	พระผ่านเกล้ากลับชาติศาสนา
	ให้เรือใช้ไปหาสุตสาคร
	แจ้งพระอัครเสกษความตามอักษร

(พระอภัยมณี : 729)

นางสุวรรณมาลีก็มีความเห็นอกเห็นใจผู้อื่นดังปรากฏในตอนนี้นางสุวรรณมาลีและ
 สินสมุทรว่ายน้ำ เห็นว่าสินสมุทรเหนื่อยที่ต้องแบกนาง 7 วัน 7 คืน ก็เกิดความสงสารสินสมุทร
 จึงบอกสินสมุทรให้วางนางเสียในทะเลนี้และรีบติดตามหาพระอภัยมณีเสีย

นางสุวรรณมาลี แสดงความสงสารและเห็นใจนางละเวงวันพาที่ต้องจากกันและนาง
อยากให้นางละเวงวันพาไปเมืองผลึกด้วยกัน ดังที่กล่าวว่า หากน้องได้ไปด้วยจะดีใจไม่น้อย จะได้
ช่วยกันว่ากล่าวนางกำนัล ทั้งนี้ น้องก็ตั้งครรภ์ หากป่วย พี่จะได้ช่วยดูแลรักษาลูกของน้องก็เหมือน
ลูกของพี่ อย่าเศร้าหมองไปเลยเชิญน้องไปเมืองกับ ดั่งบทกลอน

* ฝ่ายสุวรรณมาลีปราถนิสนอง	สงสารน้องหาไหนจะได้เหมือน
จะรักใคร่ให้สนิทไม่บิดเบือน	ประสาเพื่อนผู้หญิงไม่ทิ้งกัน
จริงจริงนี้จะใคร่ได้แม่ไปด้วย	จะได้ช่วยว่ากล่าวผัวสาวสวรรค์
สาพิภักดิ์รักองค์พระทรงธรรม์	ไม่เคียดฉันทน์โถมยงอย่าสงกา
แม่ทรงครรภ์บุญจวนประจวบโฉน	ที่จะได้พุ่มพุกเฝ้ารักษา
ด้วยลูกเจ้าเล้าน้องของธิดา	ไม่ฉันทาทิ้งวางให้ห่างไกล
จะร่วมรู้รู้ชีวิตร่วมจิตใจ	เชิญแม่ไปบุรีกับพี่ยา ฯ

(พระอภัยมณี : 892)

พฤติกรรมที่แสดงถึงความบกพร่องทางอารมณ์ของนางสุวรรณมาลี

นางสุวรรณมาลีเป็นคนช่างน้อยใจ ดังที่นางแสดงออกว่าน้อยใจพระอภัยมณีในตอน
ที่อุศเรนติดตามหาตัวนางสุวรรณมาลีจนพบ และพระอภัยมณีบอกให้สินสมุทรคืนนางให้อุศเรนเมื่อ
นางสุวรรณมาลีทรงทราบก็น้อยใจและแค้นใจพระอภัยมณีที่ทำเหมือนไม่มีใจให้นาง พระอภัยมณี
วางตัวเป็นกลางไม่ช่วยฝ่ายใด นางสุวรรณมาลีน้อยใจและแค้นใจมากเพราะพระอภัยมณีเคยกล่าวว่า
รักนางสุวรรณมาลีแต่เมื่ออุศเรนที่มีฐานะเป็นคู่หมั้นมาทวงนางคืนพระอภัยมณีก็ทำเฉยไม่
แสดงออกว่าปรารถนาในตัวนางดังที่เคยกล่าวไว้ นางสุวรรณมาลีได้พรรณนาถึงความน้อยใจและ
คับด้วยความแค้นใจในตัวพระอภัยมณี นางคืนคำมรดกที่พระอภัยมณีเคยให้นางและชักกริชหมาย
จะฆ่าตัวตาย พฤติกรรมการที่มุ่งทำร้ายตนเองของนางสุวรรณมาลีนั้นเป็นการแสดงออกถึงความ
ก้าวร้าวทำลายตนเอง เกิดจากความน้อยใจที่นางมีต่อพระอภัยมณี แม้สินสมุทรยังกล่าวต่อนางที่
คิดฆ่าตัวตายว่าใจกล้าเกินผู้หญิง สินสมุทรไม่ไว้ใจกลัวว่านางสุวรรณมาลีจะฆ่าตัวตายจึงเรียกให้
นางอรุณรัศมีมาเฝ้านางสุวรรณมาลีไว้ เป็นเพราะสินสมุทรรู้ว่านางมีจิตใจที่เด็ดเดี่ยวเมื่ออยู่คนเดียว
อาจจะฆ่าตัวตายได้ ดังบทกลอน

* นางฟังความยามวิโยคยิ่งโศกซ้ำ	ให้แค้นคำพระอภัยใครจะเหมือน
เสียแรงหวังตั้งจิตดีไม่บิดเบือน	มาเช่เชื่อนเสียไม่รับให้อับอาย
แต่แรกเล่าเขาว่าผัวเป็นชั่วซ้ำ	จะเอาหน้าไว้ที่ไหนน่าใจหาย

มิขอยู่สู้สิ้นชีวาวย	พลางฟูมฟายชลนาแล้วพาที
กรรมของแม่แม่แล้วลูกแก้วเอ๋ย	ไม่ควรเลยสารพัดจะบัดสี
เขาเลื่องลืออื้ออึงถึงเพียงนี้	ตายเสียดีกว่าอยู่รับอัปรमान
ช่างกระไรใจคอพระพ่อเจ้า	พูดกับเราไว้แต่ก่อนล้วนอ่อนหวาน
เป็นน่านแก่นแสนเสียดายสายสังวาล	จะให้ท่านเสียก็ดีไม่มีภัย
แล้วนางถอดธำมรงค์ของทรงยศ	ให้โอรสรู้ว่าน้ำตาไหล
แหวนนี้เจ้าเอามาแต่ผู้ใด	เอาไว้ให้ท่านเถิดพ่อจะขอลา
อภัยศอดสูอยู่ไม่รอด	จะมีมอดเสียมิให้ใครเห็นหน้า
แล้วชักกริชคิดจะตายวายชีวา	พระลูกยาแย่งยุคนางลุกชิง ฯ

(พระอภัยมณี : 16)

กระทั่งเดินทางมาถึงเมืองผลึกนางสุวรรณมาลีก็ยังไม่ยอมให้อ่อนนางยังคงมีทิฐิต่อพระอภัยมณี และหาวิธีเลี้ยงที่จะพบและยืดเวลาการอภิเษกกับพระอภัยมณี โดยที่นางสุวรรณมาลีบวชชี แม้พระอภัยมณีจะงอนง้อเพียงใดนางสุวรรณมาลีก็ไม่ยอมทำที่จะลาสิกขา กระทั่งนางวาลีทำอุบายทำให้นางกลัวว่าพระอภัยมณีจะสยุมพรกับนางวาลีทำให้นางยอมสึกออกมา เหตุที่นางยอมสึกออกมาเป็นเพราะความหึงหวงกลัวว่าพระอภัยมณีจะแต่งงานกับนางวาลีเสียนางคงยอมไม่ได้นั่นเอง

นางสุวรรณมาลีเกิดความหึงหวงและรู้สึกน้อยใจในตัวพระอภัยมณีที่ไปหลงเสน่ห์นางละเวงวันพาที่เมืองลังกานางต้องยกทัพมาตาม เมื่อนางสุวรรณมาลีมาถึงนางก็ส่งสารไปตัดพ้อพระอภัยมณี ข้อความในสารที่ส่งไปนั้นเนื้อความกล่าวถึงความน้อยใจที่นางมีต่อพระอภัยมณี นางสุวรรณมาลีแสดงอาการหึงหวงและมักใช้ถ้อยคำที่ผู้ฟังได้ฟังแล้วต้องเจ็บปวด นางสุวรรณมาลีมีสารไปถึงนางละเวงวันพา และเมื่อนางได้อ่านแล้วให้รู้สึกว่าโดนนางสุวรรณมาลีต่อว่าให้เจ็บใจ เกิดความรู้สึกเกลียดแค้นจนเลือดตาแทบกระเด็น ดังที่นางกล่าวว่า

เจ็บการมคมปากเหมือนทากปลิง เขาว่าจึงฟัวเขาให้เราาย

(พระอภัยมณี : 757)

นางละเวงวันพาให้พระอภัยมณีเขียนสารส่งกลับไปให้นางสุวรรณมาลีเสมือนเป็นหนังสืออย่าขาดจากกันนางสุวรรณมาลีอ่านแล้วแทบกระอักเลือดเพราะคำเย้ยหยันของนางละเวงวันพา พระอภัยมณีก็ส่งสารมาหาโดยไม่สนใจนางยังคงคิดที่ยังแค้นใจจนสลบไปเมื่อฟื้นขึ้นมาด้วยความรู้สึกหึงหวงและคับแค้นใจกล่าวอย่างอาฆาตว่า กล่าวว่าจะทดแทนชาวลังกาให้สาสมที่

บังอาจมาห่มเหง ถึงจะตายก็ไม่เสียดายหากนางละเวงวัลพาขับลงกับมือ แม้สามีไม่เลี้ยงก็สุดแต่
เวรกรรม นางสุวรรณมาลิกีรู้สึกเสียใจและน้อยใจร้องไห้จนสลบไป

นางสุวรรณมาลิเห็นพระอภัยมณียืนเคียงคู่กับนางละเวงวัลพาที่กำลังแกว่งมือและได้ยิน
นางละเวงวัลพาคำตนเองก็เจ็บแค้นใจมากไม่สามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองได้ จึงกล่าวโต้ตอบ
กลับไปว่าน้อยไปหรือมาขอค่อนถึงอุสุเรน พระองค์ล้าสิ่งจนเลือดฝาดถึงมายืนคู่อย่างนี้ เดิม
ที่อุสุเรนนั้นเป็นผิวใครกันแน่ ไม่รู้จักว่าคนไหนเพราะพระชนนีอภิเษกให้ไม่ได้จับบิณฑิมาภิเษกดิบเอา
อย่างนางที่ใช้เสน่ห์ยาแฝดทั้งเอาฤทธิ์ผีเข้าล่อ พระองค์ยังกอดจูบกระดากเป็นปีๆ บัดเดี๋ยวนี้เอาตัว
เข้าบำเรอทั้งพี่และน้อง ช้ำยังพระโอรสอีก ยุงส่งเสริมกันสารพันอื้อป็นเจ้อ แม้ตัวตายก็จะมาหักคอ
ขอแก้แค้น นางสุวรรณมาลิดำตอบไ้นางละเวงวัลพาด้วยความโกรธแค้น ถ้อยคำที่นางสุวรรณ
มาลิกล่าวกับนางละเวงวัลพาล้วนแสดงให้เห็นว่านางโกรธแค้นมาก “ถึงตัวตายก็จะหมายมาหักคอ
เป็นคนขอแก้แค้นอี่แสนเพลง” นางสุวรรณมาลิได้ยิน พระอภัยมณีต่อว่าเสียใจจนสลบ เมื่อฟื้น
ขึ้นมาก็ยังได้ยินพระอภัยมณีพูดต่อว่าให้เจ็บใจอีกว่า ดังบทกลอน

น้อยหรือมานั่งร้องไห้คร่ำครวญ
ลูกฝาแฝดของเจ้าก็เลี้ยงกันไป

จนแก่เฒ่าเง้งอคอยอยู่
เขาไม่ปรารถนาถือยามากวนใจให้รำคาญ

(พระอภัยมณี : 781)

นางละเวงวัลพาเห็นพระอภัยมณีกล่าวเช่นนั้นนางจึงได้ตอบนางสุวรรณมาลิดว่าแกล้ง
คบชู้และฆ่าตัว ตอนนี้พระอภัยมณีตัดขาดศาสนาแล้วดังนั้นอย่ามาร้องไห้คร่ำครวญให้เสียเวลา
เมื่อนางสุวรรณมาลิได้ยินดังนั้นก็ทวีความแค้นใจทั้งพระอภัยมณีและ นางละเวงวัลพา จึงได้ตอบ
นางละเวงวัลพาว่าด้วยถ้อยคำที่หยาบคายว่าอย่าอวดดีให้มากนัก เห็นพระอภัยมณีให้ทำอย่าทำอีก
เหิม อันเรื่องที่พี่ชายมึงนั้น โทษว่ากูเป็นต้นเหตุแค้นผิวมึงทำไมมึงไม่แค้น หรือว่าเพราะทดแทนให้
ถึงใจอี่แสนกล ใครๆเขาก็เล่าลือ มึงไม่พินมือกูหรือกลัวอะละเวง คอยดู ดังบทกลอน

* นางโถมยงทรงพังยั้งคั้งแค้น
เพราะผ่านเกล้าเข้าด้วยพลอยอวยเออ
กรรแสงทางพลางว่าอี่ฟ้าหรั่ง
อันข้อพ่อพี่ชายตายแต่เดิม
แค้นแต่กูฎวโนยมึงไม่แค้น
อี่แสนกลคนเขาออกเล่าลือ

มันตอบแทนทับทิวดีเสมอ
ได้ทำยเธอปรักปรำยิ่งซ้ำเติม
มันขึ้นขงสมนึกทำอีกเหิม
ว่ากูเริ่มเหตุผลแต่ต้นมือ
เธอทดแทนถึงที่กลับดีหรือ
ไม่พินมือกูดอกจะอี่ละเวง

(พระอภัยมณี : 792)

ความปากจัดของนางสุวรรณมาลีปรากฏชัดเจนเมื่อนางต้องปะทะการกับนางละเวงวันพา อาจกล่าวได้ว่า เพราะนางถูกแย่งพระอภัยมณีด้วยความหึงหวงทำให้นางมักใช้คำหยาบคายกับนางละเวงวันพาเพียงผู้เดียว โดยที่นางสุวรรณมาลีไม่สามารถควบคุมตนเองได้ดังที่นางได้กล่าวถึงนางสุวรรณมาลีว่าเป็นมเหสีแต่ใช้ถ้อยคำขึ้นอายอีด่วนแต่เพราะๆ ทั้งนั้น เป็นเพราะปากกล้าว่ากลัวไม่ได้กลัวเกรงจึงถูกทิ้งให้เหิงเต้งอย่างนี้

เมื่อท้าวทศวงษ์ยกทัพมาช่วยพระอภัยมณี พระมเหสีท้าวทศวงษ์บอกให้นางเกษราว่า ควรเอาอย่างนางสุวรรณมาลีที่ไม่ยอมให้สามีไปเป็นของคนอื่นว่า “ต้องอย่างแม่มาลีนั่นถึงจะเหมาะ ใครมาขึ้นมาจึง ต้องตบมันให้ฟันหักทีเดียว” แสดงให้เห็นว่านางสุวรรณมาลีมีนิสัยขี้หึงมากไม่ยอมให้ ใครแย่งคนรักตนเองง่ายๆ

ในเวลาต่อมาแม้ว่าหัตสไชยจะช่วยสินสมุทรและสุดสาครออกมาได้แต่พระอภัยมณียังคงต้องเสกหนางละเวงวันพาอยู่ สุดสาครอธิบายว่าเป็นเพราะนางละเวงวันพารู้ทันและแย่งชิงแล้วหักทิ้งทำให้พระอภัยมณียังคงหลงใหลในตัวนางละเวงวันพาอยู่ นางสุวรรณมาลีก็กล่าวด้วยความเจ็บใจว่า “แม้พระอภัยมณีจะหาย พระองค์ก็ไม่มาเพราะเสียคนนางวันพา แม้จะถือธงลงยันต์ไว้ ยังปล่อยให้มันแย่งเอาไปได้นี้ไม่ใช่เพราะรักมันหรือ” ดังนั้นเมื่อนางสุวรรณมาลีได้ยินนางเกษราคร่ำครวญจะขอเป็นทาสให้นางรำภาสะหรีใช้สอย นางก็กล่าวด้วยความไม่พอใจว่า “อะไรกันน้องนี้ เฝ้าร้องไห้สมเพชอยู่ได้ ทั้งจะยอมเป็นข้าข้าพวกฝรั่ง ถ้าเป็นนางละก็เมินเสียหนึ่งชาติแก่นใจนักถ้าไม่ตายจะเล่นืออีวันพาเอาเกลือกทำให้หน้าใจจงให้ได้”

ตอนที่นางละเวงวันพาไล่ต้อนกองทัพนางสุวรรณมาลีและพุดล่อลวงหัตสไชยว่าหากกลัวตายก็ให้มาขอโทษนางจะยกโทษให้ สำหรับนางสุวรรณมาลีนั่นจะต้องตัดเอาศีรษะไปถวายพระอภัยมณีให้ได้ นางสุวรรณมาลีที่นั่งอยู่ในรถได้ยินดังนั้นก็แก่นใจร้องตอบไปว่า “จะตายดีตายร้ายก็ตายคนเดียว ภูเขาหัวไม่” ด้วยความแค้นนางคว่ำเกาทัณฑ์ออกมาขึ้นหน้ารถและชี้หน้าด่านางละเวงวันพาและยิงเกาทัณฑ์ถูกตรงถันของนางละเวงวันพาเป็นการระบายความแค้น ที่นางมีต่อนางละเวงวันพา ซึ่งความแค้นนั้นมีมากเสียจนยอมตาย เมื่อถูกกองทัพลังกาล้อมนางสุวรรณมาลีกล่าวว่ายอมตายเสียดีกว่าจะต่อสู้กับนางละเวงวันพาให้ถึงที่สุดเมื่อจะตายก็ยอม ด้วยความแค้นที่มีต่อนางละเวงวันพาเมื่อทั้งสองมาพบกันกลางสนามรบที่นางสุวรรณมาลีร้องทำทนายให้นางละเวงวันพาออกมาสู้กันตัวต่อตัวโดยไม่เกรงกลัว นางสุวรรณมาลีหึงหวงพระอภัยมณีมากจนคิดอยากจะทำร้ายนางละเวงวันพา ซึ่งเป็นการแสดงความก้าวร้าวต่อผู้อื่น

นิสัยขี้หึงของนางสุวรรณมาลีเป็นที่เลื่องลือแม้แต่ท่านโยคีแห่งเกาะแก้วพิสดารที่มาระงับสงครามก็ได้กล่าวว่า นางสุวรรณมาลีนั่นก็โมโหหึง โมโหหวงมากไปหน่อยและไม่คิดที่

จะแก้ไขเหตุการณ์กลับคิดแต่จะหึงเอาอย่างเดียวถึงได้เกิดเรื่องใหญ่โตขึ้น ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่านางสุวรรณมาลีมีโกรธแค้นและหึงหวงพระอภัยมณีนั้นเป็นเพราะว่านางรักพระอภัยมณีมากนั่นเอง

ตอนที่ 2 ผลการวิเคราะห์การอบรมเลี้ยงดูที่ตัวละครได้รับ

บุคคลที่จะมีความฉลาดทางอารมณ์นั้นจะต้องได้รับการเลี้ยงดูอย่างดีจนเกิดความเข้าใจและรู้จักตนเองดี สามารถจัดการกับปัญหาของตนเองได้ รู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา มีมนุษยสัมพันธ์ดี สามารถแก้ไขความขัดแย้งทางจิตใจของตนเองและผู้อื่นได้ดี ดังนั้นพ่อแม่จะต้องดูแลเอาใจใส่สนองความต้องการอย่างเหมาะสมแล้ว จะต้องมีความรู้ความเข้าใจในวิธีการอบรมเลี้ยงดูในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะรูปแบบที่บิดามารดาเลือกใช้ควรเป็นรูปแบบที่ช่วยให้เด็กสามารถพัฒนาพฤติกรรมของตนเองได้อย่างเหมาะสมจะช่วยพัฒนาด้านความฉลาดทางอารมณ์ให้เกิดขึ้น

การอบรมเลี้ยงดูที่ขุนแผนได้รับ

จากการศึกษาพบว่า ขุนแผนได้รับการเลี้ยงดูจากหลายบุคคล เมื่อนางทองประศรีคลอดขุนแผนนั้นปรากฏว่า ปู่ ย่า ตา ยาย พี่ ป้า น้า อา มาช่วยดูแล ขุนแผนด้วยรักและความเอาใจใส่ ญาติ พี่ น้อง ดังที่ญาติได้ทำขวัญให้ขุนแผนในตอนเกิดด้วยความยินดี เมื่อขุนแผนยังเด็กได้รับการอบรมเลี้ยงดูโดยขุนไกรพลพ่ายที่รับราชการเป็นทหารในสมเด็จพระพันวษาอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรี ขุนไกรได้อบรมสั่งสอนพลายแก้วตอนเป็นเด็ก ก่อนที่จะไปจะตามเสด็จไปล่าควายป่า ดังบทกลอน

ขุนไกรได้ฟังลูกชายว่า	ยกทูนเกศน้ำตาไหล
อุ้มลูกเข้ากอดทอดถอนใจ	พื่อนี้มิใคร่จะไปเลย
ด้วยรับสั่งจำเพาะเจาะมา	สุดปัญญาพ้อแล้วพลายแก้วเอ๋ย
นำที่แต่นี้จะห่างเขย	กะไรเลยวิปริตเห็นผิใจ
จึงเหลียวหน้ามาสั่งทองประศรี	ลูกของเราเท่านี้เอาใจใส่
ยังเด็กอ่อนนอนนั่งระงระไว	เจ้าเลี้ยงพลายแก้วไว้ให้จงดี
ถ้าหากว่าผิดพลั้งจงสั่งสอน	อย่าสละตัดครอนให้หน้ายหนี
อุตส่าห์สอนวิชาบรรดามี	ให้ลูกนี้สืบวงศ์พงศ์พลายไป ฯ

(ขุนช้างขุนแผน : 17)

เมื่อครั้งขุนไกรพลพ่ายเสียชีวิต นางทองประศรีเกรงว่าตนเองจะถูกริบเป็นหม้าย หลวง จึงตัดสินใจพาพลายแก้วหนีไปอยู่กาญจนบุรี เลี้ยงดูพลายแก้วและอบรมสั่งสอนพร้อมกับให้เรียนวิชาความรู้และส่งเสริมให้พลายแก้วไปศึกษากับท่านสมภารบุญวัดส้มใหญ่ เมื่อพลายแก้ว

เรียนวิชาจนจบแล้ว จึงไปศึกษาวิชาต่อกับสมภารมีที่วัดป่าเลไลยก์ ต่อมาเณรแก้วถูกไล่ต้อนต้องหนีออกจากวัดและไปขอเรียนวิชากับสมภารคงที่วัดแคว จากการศึกษาเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ไม่พบว่าขุนแผนได้รับการอบรมเลี้ยงดูจากบุคคลอื่นอีกเลย

จากการอบรมเลี้ยงดูดังกล่าวข้างต้นทำให้มองเห็นลักษณะของการอบรมเลี้ยงดูที่ขุนแผนได้รับเมื่อวิเคราะห์จากพฤติกรรมตามลำดับการแสดงพฤติกรรมที่เด่นชัด ดังนี้

ขุนแผนถูกอบรมเลี้ยงดูแบบพึ่งตนเองเร็วมากที่สุด หลังจากที่ขุนไกรพลพ่ายเสียชีวิต นางทองประศรีพาขุนแผนหนีไปอยู่กาญจนบุรี พบว่าขุนแผนมีความมั่นใจในความสามารถของตนเองมาก เป็นเพราะว่าหลังจากที่ขุนไกรเสียชีวิตนางทองประศรีจึงพาขุนแผนหนีไปอยู่กาญจนบุรี ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาชีวิตขุนแผนจึงพบความลำบาก ด้วยเหตุนี้ขุนแผนจึงถูกเลี้ยงดูให้เป็นเด็กที่สามารถช่วยเหลือตนเองได้ ทำกิจกรรมในชีวิตประจำวันด้วยตนเอง โดยได้รับคำแนะนำจากนางทองประศรีผู้เป็นมารดา ทำให้ขุนแผนสามารถช่วยเหลือตนเองได้โดยที่ไม่พึ่งพาคนอื่นมากนัก และยังสามารถตัดสินใจได้ด้วยตนเอง การเลี้ยงดูในลักษณะดังกล่าวทำให้ขุนแผนมีความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการตระหนักรู้ตนเอง คือ มีความมั่นใจในตนเอง สามารถประเมินตนเองรู้ถึงความสามารถของตนเอง ตัดสินใจกระทำสิ่งต่างๆด้วยตนเอง ดังเช่น ขุนแผนสามารถประเมินตนเองได้เมื่อขุนแผนได้ศึกษาดำรงของขรัวตาบุญแล้ว และอยากรู้วิชาขั้นสูงขึ้นไปอีกจึงตัดสินใจด้วยตนเองว่าจะขอให้นางทองประศรีไปช่วยฝากตัวเป็นลูกศิษย์ที่วัดป่าเลไลยก์ ในด้านความมั่นใจในตนเอง เช่นขุนแผนนั่งนิ่งให้พวกหมื่นหาญยิงปืนใส่ตนโดยไม่เกรงกลัวอันตรายใดๆ แสดงให้เห็นความมั่นใจในวิชาของตนเอง หรือเมื่อขุนแผนนำทัพออกไปทำศึกก็ต่อสู้กับศัตรูด้วยความกล้าหาญและไม่เกรงกลัว นอกจากนี้ขุนแผนยังปรากฏพฤติกรรมในด้านมีความรับผิดชอบในการกระทำของตนเอง ดังเช่น ขุนแผนยอมถูกจองจำที่ทั้งเวรยามไปหานางลาวทอง และครั้งที่ขุนแผนยอมรับความคิดว่าตนเป็นคนทำอุบายเพื่อที่จะฆ่าพระไวยขุนแผนมีความรับผิดชอบในการกระทำของตนเองโดยไม่แก้ตัวหรือปิดความรับผิดชอบให้ผู้อื่นแสดงให้เห็นว่าขุนแผนมีความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการควบคุมตนเองนั่นเอง

การอบรมเลี้ยงดูแบบตามใจเป็นอีกรูปแบบที่ขุนแผนได้รับนางจากทองประศรี หลังจากขุนไกรพลพ่ายเสียชีวิตนางทองประศรีก็อยู่ด้วยกัน 2 คนกับขุนแผน ดังนั้นนางทองประศรีจึงทุ่มเทความรักให้กับขุนแผนเป็นอย่างมาก นางปฏิบัติต่อขุนแผนด้วยความรักใคร่เอาใจใส่ทุกซอกทุก และให้ในสิ่งที่ขุนแผนต้องการ นางทองประศรีไม่มีการตั้งกฎเกณฑ์หรือระเบียบที่เคร่งครัดแม้ขุนแผนทำผิดก็ไม่ตำหนิหรือลงโทษ ขุนแผนจึงกลายเป็นบุคคลเอาแต่ใจตัวเอง ก้าวร้าว โดยเฉพาะเมื่อเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความรัก ขุนแผนจะเอาแต่ใจมีความก้าวร้าวและขาดสติเสมอ ขุนแผนมักแสดงพฤติกรรมเรียกร้องสิ่งต่างๆจากผู้อื่นเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนเองต้องการ โดยเฉพาะเรื่องที่

เกี่ยวข้องกับผู้หญิงขุนแผนมักขาดสติและไม่สามารถควบคุมตนเองได้ เช่น เมื่อขุนแผนต้องการที่จะได้นางวันทองเมื่อพบกันที่ไร่ฝ้าย ขุนแผนก็ล่วงเกินนางวันทองตามความต้องการของตนเอง โดยไม่มีความยับยั้งชั่งใจ หรือเมื่อต้องการแต่งงานกับนางวันทองก็ให้นางทองประศรีไปเจรจาขออนางวันทองแม้วานางทองประศรีไม่เห็นด้วยและพูดหวานล่อมยกเหตุผลมากล่าวอย่างไรก็ตาม ขุนแผนก็ไม่ยอม ยืนยันที่จะแต่งงานกับนางวันทองให้ได้

อย่างไรก็ตามขุนแผนก็ยอมรับการอบรมสั่งสอนจากมารดา เมื่อนางทองประศรีสั่งสอนการศึกษาเล่าเรียนและการประพฤติตนเมื่อขุนแผนต้องรับราชการ เมื่อขุนแผนได้รับการอบรมเลี้ยงดูจากนางทองประศรีส่งผลทำให้ขุนแผนมีความกตัญญู มีความซื่อสัตย์ต่อตนเองและผู้อื่น มีเหตุผลที่ถูกต้องตามหลักจริยธรรม ดังจะแสดงออกถึงพฤติกรรม ดังนี้ ขุนแผนมีความกตัญญูต่อมารดาเมื่อครั้งจะต้องเข้าไปฝึกหัดราชการในวัง ก่อนไปก็กล่าวกับนางทองประศรีว่า เมื่อลูกมีบ้านช่องก็จะมารับแม่ไปอยู่ด้วย ถึงอยู่กรุงเทพมหานครไม่ห่างไกลจะมาหาไม่ทิ้งมารดา ด้านความกล้าในการเผชิญปัญหา ขุนแผนมีความกล้าในการเผชิญกับปัญหาต่างๆ โดยไม่มีความหวาดกลัว ปรากฏอย่างชัดเจนเมื่อต้องทำศึกสงครามก็ทำศึกโดยไม่หวาดกลัว ด้านความซื่อสัตย์ของขุนแผนนั้น ปรากฏชัดเจนว่ามีความซื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อสมเด็จพระพันวษาเป็นอย่างมาก ดังเช่น เมื่อขุนแผนถูกจองจำแม้ตนมีวิชาอาคมก็ไม่หลบหนีจากการถูกจองจำ เพราะขุนแผนถือน้ำสาบานแล้วจะไม่ทรยศสัตย์ ถิถคตทรยศ จึงถือได้ว่าขุนแผนมีความซื่อสัตย์

นางทองประศรีเลี้ยงดูขุนแผนโดยใช้เหตุผลและให้คำแนะนำเมื่อขุนแผนมีปัญหาแต่ไม่ควบคุมหรือออกคำสั่ง และจะชี้แจงพร้อมให้เหตุผลต่อขุนแผน ทำให้ขุนแผนมีพฤติกรรมมีลักษณะของผู้นำและผู้ตามที่ดีสามารถใช้ความคิดวิเคราะห์อย่างมีเหตุผล การที่ขุนแผนถูกเลี้ยงดูในลักษณะนี้ทำให้ขุนแผนมีความฉลาดทางอารมณ์ ด้านการตระหนักรู้ตนเองคือใช้เหตุผลในการตัดสินใจ เช่น เมื่อขุนแผนไปทำศึกมีการวางแผนและใช้เหตุผลในการตัดสินใจด้วยความรอบคอบ อยู่เสมอ หรือตอนที่นางวันทองท้องแก่ใกล้คลอดขุนแผนคิดอย่างรอบคอบโดยใช้เหตุผลในการตัดสินใจแก้ไขปัญหาคอนจะมอบตัวต่อพระพิฆเนศ ขุนแผนคิดว่าหากถูกส่งตัวไปรับโทษที่อยู่ยาสมเด็จพะพันวษาคงจะเมตตาไม่ฆ่า เพราะตนก็พอมีวิชาพระองค์คงจะเลี้ยงเพื่อใช้งานในภายหน้า นอกจากนี้ขุนแผนยังปรากฏความฉลาดทางอารมณ์ในด้านทักษะทางสังคม กล่าวคือขุนแผนมีพฤติกรรมที่แสดงออกถึงความเป็นผู้นำอย่างชัดเจน เช่น ในการทำศึก ดังตอนที่ขุนแผนเป็นผู้นำกองทัพไปศึกกับเมืองเชียงใหม่ ขุนแผนต่อสู้กับข้าศึกด้วยความกล้าหาญแสดงถึงความเป็นผู้นำเป็น การสร้างขวัญและกำลังใจให้ไพร่พล และเมื่อทำศึกชนะขุนแผนก็แสดงความเป็นผู้นำด้วยแบ่งทรัพย์สินที่ยึดมาได้ให้กับทหารอย่างยุติธรรม พฤติกรรมความฉลาดทางอารมณ์ดังกล่าวของขุนแผนเป็นผลมาจากการอบรมเลี้ยงดูแบบใช้เหตุผล ที่ส่งผลให้ขุนแผนมีพฤติกรรมดังกล่าวข้างต้น

ในการอบรมเลี้ยงดูแบบควบคุม จากการศึกษาปรากฏว่าขุนแผนไม่เคยแสดงพฤติกรรมใดที่ชี้ให้เห็นว่าได้รับการเลี้ยงดูแบบควบคุม

จากรูปแบบการเลี้ยงดูขุนแผนที่ขุนแผนได้รับ และประสบการณ์ที่ขุนแผนได้พบเจอ ทำให้ขุนแผนมีลักษณะเป็นบุคคลที่มีสองบุคลิกมีอารมณ์สองขั้วเป็นความผิดปกติทางอารมณ์ ขุนแผนจะมีอารมณ์ ความคิดและพฤติกรรมเปลี่ยนแปลงไปอย่างชัดเจน 2 แบบ แบบแรกมีลักษณะอารมณ์และพฤติกรรมออกเป็นแบบซึมเศร้า แบบที่สองมีลักษณะกระตือรือร้นพลุ่งพล่าน ซึ่งการแสดงออกทางอารมณ์ขึ้นอยู่กับสถานการณ์และความรู้สึกในขณะนั้น

การอบรมเลี้ยงดูที่ขุนช้างได้รับ

ขุนช้างเป็นบุตรชายของขุนศรีวิชัย กับนางเทพทอง ครอบครัวของขุนช้างมีฐานะร่ำรวย นางเทพทองผู้เป็นมารดาเกลียดชังขุนช้างและอับอายที่มีลูกหัวล้าน จึงมักด่าทอขุนช้างอยู่เสมอและไม่สนใจที่จะดูแลเอาใจใส่ขุนช้าง แต่ขุนช้างเป็นที่รักของบิดาและญาติพี่น้อง เพราะตั้งแต่ขุนช้างเกิดมาครอบครัวและญาติพี่น้องก็ร่ำรวยขึ้น

จากการศึกษาพบว่าขุนช้างได้รับการเลี้ยงดูจาก บิดา มารดา ญาติ และแม่นม ขุนศรีวิชัยผู้เป็นบิดาของขุนช้างนั้นมีความรักและชื่นชมขุนช้าง ดังตอนที่ขุนช้างเกิดมาก็ทำให้ครอบครัวมีฐานะร่ำรวยด้วยทรัพย์สินเงินทอง ดังนั้นขุนศรีวิชัยจึงภูมิใจในตัวขุนช้างมากทำให้หมองข้ามเรื่องรูปร่างของขุนช้าง ดังจะเห็นได้ในตอนขุนศรีวิชัยพาขุนช้างเข้าวังไปถวายตัวต่อ สมเด็จพระพันวษา และทูลว่าตั้งแต่ลูกคนนี้มาเกิดก็นำเงินทอง วัว ควาย ช้าง ม้า ทำให้ครอบครัวร่ำรวยมีฐานะ ตรงข้ามกับนางเทพทองผู้เป็นมารดานางมีอคติกับขุนช้างตั้งแต่อยู่ในครรภ์เมื่อรู้ว่าบุตรของตนนั้นมีรูปลักษณะเหมือนนกตะกรุมตัวใหญ่ หัวล้านดังที่ขุนศรีวิชัยทำนาย ถึงแม้ว่าจะรู้ว่าขุนช้างจะนำทรัพย์สินและความร่ำรวยมาให้ครอบครัว ก็ไม่อาจทดแทนความรู้สึกเกลียดชังที่ขุนช้างมีรูปร่างอัปลักษณ์ จึงทำให้นางไม่ค่อยจะใส่ใจให้การอบรมเลี้ยงดูขุนช้างมากนัก ในวันที่ขุนช้างคลอดนั้นทั้งญาติพี่น้องของนางเทพทองและขุนศรีวิชัยก็มากำลังใจกันอย่างพร้อมหน้า และยังช่วยกันตั้งชื่อและรับขวัญหลานด้วยความยินดี เนื่องจากนางเทพทองรังเกียจขุนช้างที่รูปลักษณะทำให้นางไม่สนใจที่จะดูแลขุนช้าง ดังนั้นการดูแลขุนช้างจึงเป็นหน้าที่ของแม่นมและพี่เลี้ยงที่เป็นคนเลี้ยงดูขุนช้างตั้งแต่เกิด จากการศึกษาสภาพเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ไม่พบว่าขุนช้างได้รับการอบรมเลี้ยงดูจากบุคคลอื่นอีกเลย

จากการอบรมเลี้ยงดูดังกล่าวข้างต้นทำให้มองเห็นลักษณะของการอบรมเลี้ยงดูที่ขุนช้างได้รับเมื่อวิเคราะห์จากพฤติกรรมตามลำดับการแสดงพฤติกรรมที่เด่นชัด ดังนี้

ขุนช้างได้รับการอบรมเลี้ยงดูแบบตามใจมากที่สุด ขุนช้างเติบโตขึ้นมาพร้อมกับคำดูถูกและเหยียดหยันในเรื่องรูปลักษณ์ ตั้งแต่นางเทพทองคลอดขุนช้างก็ไม่สนใจที่จะเลี้ยงดูปล่อยให้ เป็นหน้าที่ของแม่นมและพี่เลี้ยงซึ่งไม่ใช่มารดา ขุนช้างมักจะได้ในสิ่งที่ตนเองต้องการเสมอ อาจกล่าวได้ว่าบิดา ญาติ พี่ น้อง ปฏิบัติต่อขุนช้างด้วยความรักใคร่เอาใจใส่มากเกินไปในสิ่งที่ขุนช้าง ต้องการเสมอ เมื่อขุนช้างถูกเลี้ยงดูโดยผู้อื่นดังนั้นขุนช้างจึงต้องกระทำตามใจตนเองโดยมีพวกบ่าวไพร่คอยตอบสนองความต้องการ หากขุนช้างปรารถนาสิ่งก็จะได้ตามปรารถนาทุกครั้ง โดยที่ไม่มีใครคัดค้าน พฤติกรรมที่แสดงถึงความเอาแต่ใจตนเองนั้นปรากฏเมื่อขุนช้างอยากได้นางวันทอง เป็นภรรยาตั้งแต่งานเทศน์มหาชาติ ขุนช้างเอาแต่รำคาญถึงนางวันทอง ในตอนแรกขุนช้างคิดว่าเป็นนางวันทองจึงกอดจูบว่าในบ้านต่อมาเมื่อทราบว่าไม่ใช่นางวันทองขุนช้างก็ไม่สามารถห้ามใจตนเองได้จึงปลุกปล้ำอีกริม

ขุนช้างไม่ละความตั้งใจที่จะได้นางวันทองเป็นภรรยาจึงไปขอให้นางเทพทองขออนางวันทองให้แม่นางเทพทองจะคัดค้าน แต่ขุนช้างก็ไม่ยอมร้องไห้คร่ำครวญขอให้นางเทพทองไปขออนางวันทองให้ตนเอง เมื่อนางเทพทองไม่ยอมก็ไปหลอกลวงแม่สื่อให้ไปขออนางวันทองแทน ขุนช้างไปพบนางศรีประจันและกล่าวถึงความร่ำรวยของตนเองเมื่อนางศรีประจันคล้อยตาม ขุนช้างก็ฉวยโอกาสอ้างถึงสัญญาระหว่างนางศรีประจันกับมารดาของตนเอง ทั้งยั่วว่าจะให้ผู้ใหญ่มาขออนางวันทองให้เร็วที่สุด การกระทำของขุนช้างเป็นการกระทำที่เอาแต่ใจตนเองทั้งสิ้น

แม้ว่านางวันทองจะแต่งงานกับขุนแผนแล้วขุนช้างก็ยังไม่ละความพยายามที่จะได้นางมาเป็นภรรยา ยังคงเอาแต่ใจตนเองด้วยการสร้างเรื่องว่าขุนแผนเสียชีวิตในระหว่างที่ทำศึกแล้วและหากว่านางวันทองไม่ยอมแต่งงานกับตนจะถูกจับเป็นหม้ายหลวง แม้นางวันทองตั้งครรถ์ขุนช้างก็ใช้ให้บ่าวไปลู่และกระทำการข่มขืนนาง ขุนช้างกระทำการตามใจตนเองอีกหลายครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับนางวันทอง

เนื่องจากขุนช้างมีฐานะร่ำรวย จึงใช้เงินเพื่อสนองความต้องการของตนเองซื้อทุกอย่างที่ตนเองปรารถนา บ่อยครั้งที่ขุนช้างใช้เงินติดสินบนผู้อื่นเพื่อสนองความต้องการของตนเอง เช่น คิดติดสินบนตอนที่จะไปแอบดูนางวันทองอาบน้ำ ตอนขอร้องไห้ยายกลอยยายสาไปช่วยขออนางวันทองให้ตน หรือตอนที่แพ้คดีและต้องคืนนางวันทองให้กับขุนแผน ขุนช้างก็พยายามพยายามติดสินบนจนมีศรีเสาวรักษ์ แม้ในตอนที่ต้องโทษประหารขุนช้างก็พยายามติดสินบนผู้คุมให้ผ่อนปรนการจองจำทั้งยังบอกให้นางวันทองติดสินบนผู้คุมเพื่อช่วยให้ตนเองอีกด้วย

เมื่อขุนช้างถูกอบรมเลี้ยงดูในรูปแบบนี้ทำให้ขุนช้างมีความบกพร่องของความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการเอาใจเอาามาใส่ใจเรา เนื่องจากขุนช้างไม่สนใจความรู้สึกผู้อื่นไม่รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น นอกจากนี้ขุนช้างยังบกพร่องในด้านการควบคุมตนเองเนื่องจากขุนช้างไม่สามารถควบคุมความต้องการและอารมณ์ของตนเองได้นั่นเอง

นอกจากนี้การอบรมเลี้ยงดูแบบพึ่งคนเรือก็นับเป็นอีกหนึ่งรูปแบบที่ขุนช้างถูกอบรมเลี้ยงดู ขุนช้างมีความมั่นใจในฐานะที่ร่ำรวยของตนเอง เพราะขุนช้างมีปมด้อยเรื่องรูปร่างหน้าตาแต่ขุนช้างก็มีฐานะที่ร่ำรวยทดแทนปมด้อยของตนเองขุนช้างมักแสดงออกถึงความร่ำรวยของตนเองด้วยการใส่เครื่องประดับราคาแพง สวมใส่เสื้อผ้าอย่างดีที่บ่งบอกถึงฐานะของตนเอง ดังนั้นขุนช้างจึงมีความมั่นใจในความมั่งมีของตนเอง ดังเช่นที่ขุนช้างเมื่อรับเป็นเจ้าภาพกัณฑ์กุมารด้วยความยินดีแล้วนั้นก็สั่งบ่าวไพร่จัดเตรียมसानกระจุย จ้อเครื่องสังเค็ดบริวาร ซื้อม้าเนื้อดีมาทำผ้าไตร ผ้าเย็บแม่ครัวก็ให้ทำขนมกรวยอัน ทั้งยังกำชับบ่าวว่าผลไม้มะม่วงไม่ให้ไปหาซื้อมา อย่าให้คนเขานินทาได้แสดงให้เห็นว่าขุนช้างมีฐานะร่ำรวย จึงรับเป็นเจ้าภาพกัณฑ์เทศน์ด้วยความมั่นใจ เพราะขุนช้างรู้ว่าตนนั้นสามารถรับเป็นเจ้าภาพกัณฑ์กุมารได้จึงรับปากด้วยความยินดียิ่ง พฤติกรรมที่แสดงออกถึงความความมั่นใจของตนเองว่าสามารถกระทำได้ เมื่อขุนช้างปรารถนาต้องการสิ่งใดก็สามารถจัดหาได้อย่างสะดวก ดังข้อความที่กล่าวว่า ขุนช้างกำชับพวkb่าวไพร่ให้จัดหาข้าวของมาให้ครบแพ่งเท่าไรไม่ว่า แต่อย่าให้ชาวบ้านนินทาได้ ดังนั้นขุนช้างจึงมีความมั่นใจในฐานะที่ร่ำรวยของตน

ขุนช้างปรากฏพฤติกรรมที่แสดงออกว่าได้รับการอบรมเลี้ยงดูแบบใช้เหตุผลนั่นคือขุนช้างสามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองได้ เมื่อไม่พอใจแต่ไม่แสดงออก ดังปรากฏในตอนที่ขุนช้างรู้ว่าความพ่ายงามลักพาตัวนางวันทองไปโดยให้เหตุผล ว่าพ่ายงามป่วยหนัก จึงให้นางวันทองไปดูใจ ก็แค้นใจมากแต่ก็ระงับความโกรธไว้และบอกกับบ่าวที่มาแจ้งข่าวว่าไม่เป็นไร เรื่องเจ็บไข้ล้มตายเกิดขึ้นได้ทุกวัน หากขาดเหลืออะไรก็มาเอาที่นี่ได้อย่างเกรงใจ พฤติกรรมดังกล่าวของขุนช้างแสดงให้เห็นถึงความฉลาดทางอารมณ์ด้านการควบคุมตนเอง ซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวเป็นคุณลักษณะของผู้ที่ถูกอบรมเลี้ยงดูโดยใช้เหตุผล ตามคุณลักษณะคือ สามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองและสามารถที่จะจัดการกับอารมณ์ที่เกิดขึ้นได้อย่างเหมาะสม

ขุนช้างมักขาดความเชื่อมั่นในตนเองและช่วยเหลือตนเองได้น้อย ขุนช้างมักขาดความเชื่อมั่นในตนเองที่มีรูปร่างอัปลักษณ์ทำให้ชดเชยด้วยการแต่งตัวให้ดู ภูมิฐานะบ่งบอกถึงฐานะด้วยการสวมเสื้อผ้าราคาดี ใส่เครื่องประดับทั้งเพชรพลอย เมื่อต้องเดินทางไปไหนมีพวkb่าวไพร่ล้อมหน้าล้อมหลังแสดงถึงความมั่งมี เพื่อกลบปมด้อยของตนเองที่มีรูปร่างอัปลักษณ์ นอกจากนี้ขุนช้างยังช่วยเหลือตนเองได้น้อยเนื่องจากขาดความกล้าในการเผชิญกับปัญหา ขุนช้างแสดงความฉลาด

กลัวอย่างชัดเจนในตอนที่ยืนแผนพาดำรงไปตามขุนช้างให้มาฝึกราชการขุนช้างก็แสดงความขลาดกลัวไม่กล้าเผชิญหน้า ขุนช้างรีบเข้าไปหลบอยู่ในห้องทันทีที่แม่ตำรวจจะเรียกอย่างไรขุนช้างก็ไม่กล้าออกมาพบ เมื่อขุนแผนสะเดาะกลอนแล้วพาดำรงขึ้นมานบ้านขุนช้างก็เกลี้ยทำเป็นผีเข้าพฤติกรรมดังกล่าวของขุนช้างแสดงให้เห็นว่าขุนช้างมีความขลาดกลัวไม่มีความกล้าเผชิญหน้ากับปัญหา เป็นเพราะว่าขุนช้างไม่มีวิชาความรู้ในการต่อสู้ หรือคาถาอาคมใดๆ ในหลายครั้งที่ขุนช้างมีเรื่องกับขุนแผนขุนช้างมักถูกขุนแผนกระทำอยู่เสมอโดยที่ขุนช้างไม่สามารถตอบโต้ได้เลย

อาจกล่าวได้ว่าตั้งแต่เล็กจนโตขุนช้างไม่ได้รับความรักจากแม่ เมื่อขุนช้างกระทำการใดก็ไม่ใช่ที่พอใจนางเทพทองมักด่าทอขุนช้างอยู่เสมอแต่กระทั่งขุนช้างโดนางเทพทองก็มิได้แสดงความรักต่อขุนช้างให้ปรากฏ ด้วยลักษณะรูปร่างขุนช้างที่มีหัวล้านเหมือนนกตะกุ่ม ทำให้ขุนช้างต้องแสดงความรักและซนเขย่งซึ่งเป็นปมด้อยของตนเอง ขุนช้างขาดความมั่นใจในรูปร่างตนเอง ดังนั้นขุนช้างจึงทดแทนความรู้สึกที่เป็นปมด้อยด้วยการใช้ฐานะที่มั่งมีของตนดังจะเห็นได้ว่าขุนช้างมักสวมใส่เสื้อผ้า เครื่องประดับที่มีราคาบ่งบอกถึงฐานะของตน เป็นการสร้างความเชื่อมั่น สร้างขวัญและกำลังใจให้กับตนเอง ขุนช้างถูกเลี้ยงมาแบบตามใจมากดังนั้นเมื่อขุนช้างต้องการสิ่งใดแล้วต้องได้ในสิ่งที่ตนปรารถนาไม่ว่าจะด้วยวิธีการใดโดยไม่คำนึงถึงศีลธรรม ผลจากการอบรมเลี้ยงดูดังกล่าวข้างต้นล้วนส่งผลให้ขุนช้างมีพฤติกรรมที่แตกต่างออกไปตามสถานการณ์ที่ได้รับ

การเลี้ยงดูที่นางวันทองได้รับ

จากการศึกษาพบว่านางวันทองได้รับการเลี้ยงดูจากบิดา พันศร โยธามีฐานะดีเป็นเศรษฐีคนหนึ่งของเมืองสุพรรณบุรี มีอาชีพเป็นพ่อค้าจึงเดินทางไปค้าขายต่างเมืองอยู่เสมอ ต่อมาไปค้าขายที่ละโว้ พอกลับมาถึงบ้านก็ป่วยหนัก อยากกินแต่พวกเนื้อหมู เนื้อวัวปลา นางศรีประจันพยายามรักษาพยาบาล อาการก็ไม่ดีขึ้นสุดท้ายก็สิ้นใจตาย นางวันทองได้รับการอบรมเลี้ยงดูจาก พันศร โยธาผู้เป็นบิดามาตั้งแต่เด็ก จนกระทั่งเสียชีวิต

แม่พ่อก็รักดังดวงตา

เลี้ยงมามิได้เป็นอันตราย

(ขุนช้างขุนแผน : 10)

นางศรีประจันผู้เป็นมารดาให้การอบรมเลี้ยงดูนางวันทองเป็นอย่างดี เพราะนางเป็นลูกคนเดียวของครอบครัว เมื่อพันศร โยธาเสียชีวิตลงนางศรีประจันก็ให้ความรักและเอาใจใส่ต่อนางวันทอง ดังนั้นนางศรีประจันจึงเป็นผู้ที่มีบทบาทและอิทธิพลต่อชีวิตนางวันทองเป็นอย่างมาก นางให้การอบรมสั่งสอนนางวันทองปรากฏตอนที่นางวันทองแต่งงานกับขุนแผนนางศรีประจันก็สอนการประพฤตินในการเป็นภรรยาของขุนแผน ดังบทกลอน

.....	อย่าทำชั่วขึ้นเชิงให้ชายชัง
เนื้อเย็นจะเป็นซึ่งแม่เรือน	ทำให้เหมือนแม่สอนมาแต่หลัง
เข้านอกออกในให้ระวัง	ลูกนั่งนอนบนบ่แก่สามี
อย่าหึงหวงจ้วงจาบประจานเงิน	อย่าก่อเก็นก่อนผัวไม่พอที่
แม่เลี้ยงมาหวังว่าจะให้ดี	จงเป็นศรีสวัสดิสุขทุกเวลา
สอนลูกอยู่จนล่วงเข้ายามแล้ว	

(ขุนช้างขุนแผน : 164)

นอกจากบิดามารดาแล้วนางวันทองได้รับการเลี้ยงดูจากญาติพี่น้อง ปู่ย่า ตายาย เมื่อนางทองประศรีคลอดบรรดาญาติ พี่ น้องก็มาให้กำลังใจและช่วยเหลือ ปราบปรามในตอนนี้นางวันทองคลอดแล้วญาติพี่น้องผู้ใหญ่ก็นำของมารับขวัญหลานด้วยความยินดี

ปู่ตาย่ำทวดมาทำขวัญ

แหวนทองผูกพันเข้าเหลื่อหลาย

(ขุนช้างขุนแผน : 10)

เมื่อคราวที่เป็นเด็กนางวันทองได้รับการอบรมสั่งสอนให้เย็บปักถักร้อยตามแบบผู้หญิงที่ต้องเรียนรู้งานบ้านงานเรือน “สอนเย็บเก็บปักหักทองขวาง ที่รุ่นราวคราวนางไม่เปรียบได้” นอกจากนี้นางวันทองยังมีแม่นมช่วยดูแลนางศรีประจันได้จัดแม่นมให้ช่วยดูแลนางวันทอง

แม่นมข้าไทให้เลี้ยงดู

กินอยู่เป็นสุขทุกเวลา

(ขุนช้างขุนแผน : 10)

นางวันทองมีพี่เลี้ยงคือนางสายทองที่มีฐานะเป็นทั้งญาติและบ่าวในเรือนคอยดูแลช่วยเหลือ ให้คำปรึกษาอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะในช่วงที่นางวันทองเป็นสาว นางสายทองมีบทบาทสำคัญที่ให้คำแนะนำ ช่วยเหลือ แก้ไขปัญหาต่างๆ ให้กับนางวันทองอยู่เสมอ

จากการศึกษาเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ไม่พบว่านางวันทองได้รับการอบรมเลี้ยงดูจากบุคคลอื่นอีกเลย

จากการอบรมเลี้ยงดูดังกล่าวข้างต้นทำให้มองเห็นลักษณะของการอบรมเลี้ยงดูที่นางวันทองได้รับการอบรมเลี้ยงดูจาก บิดา มารดา ญาติ แม่นมและพี่เลี้ยงนั้นเมื่อวิเคราะห์จากพฤติกรรมตามลำดับการแสดงออกของพฤติกรรมที่เด่นชัด ได้ดังนี้

การอบรมเลี้ยงดูแบบควบคุมนางวันทองแสดงถึงพฤติกรรมที่เป็นการอบรมเลี้ยงดูแบบควบคุม คือนางวันทองช่วยเหลือตนเองได้น้อย และพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นว่านางวันทองไม่

สามารถช่วยเหลือตนเองได้ เช่น เมื่อขุนช้างรู้ว่าขุนแผนติดคุก จึงให้บ่าวไปหาคณางวันทองมาและเมื่อขุนช้างได้ตัวนางวันทองมาแล้วไม่สนใจที่นางวันทองค่าและพยายามขัดขืน เมื่อขุนช้างและนางวันทองเดินทางมาถึงสุพรรณบุรี นางวันทองก็ถูกขุนช้างปลุกปล้ำทั้งที่นางตั้งครรถ์อยู่ การกระทำดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านางวันทองไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้ตามแบบฉบับของผู้หญิงในอดีตที่สามารถช่วยเหลือตนเองได้น้อยเมื่อขาดที่พึ่ง อาจกล่าวได้ว่านางวันทองเป็นผู้หญิงที่อยู่ในสังคมที่จำกัดให้ผู้หญิงอยู่ในกรอบของประเพณี ต้องเชื่อฟังพ่อแม่และเมื่อแต่งงานออกเรือนก็ต้องเชื่อฟังสามี จากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นจึงทำให้ดูเหมือนว่านางวันทองช่วยเหลือตนเองได้น้อย

นางศรีประจันมักจะลงโทษนางวันทองด้วยการดุด่า ตบตีโดยไม่คำนึงถึงเหตุผลใดๆ และทุกครั้งที่นางวันทองก็ไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้ ดังเช่นนางวันทองร้องค่ากระทบบขุนช้างที่มาเจรจาสู่ขอ นางศรีประจันได้ขืนก็ไม่พอใจเลยไม่ไล่คืนนางวันทองโดยไม่ไตร่ตรอง ต่อมาเมื่อนางศรีประจันหลงเชื่อขุนช้างเพราะกลัวว่านางวันทองจะถูกริบไปเป็นหม้ายหลวง ก็ยอมยกนางให้เป็นภรรยาของขุนช้าง โดยที่ไม่ฟังเหตุผลของนางวันทองที่จะขอไปคู่ต้นโพธิ์อธิษฐานก่อนเมื่อนางวันทองถึงต้นที่จะไปให้ได้นางศรีประจันก็ตีด้วยไม้แล้วหยิกซ้ำ นางศรีประจันได้ลงโทษนางวันทองอีกหลายครั้ง เมื่อนางวันทองไม่ทำตามความต้องการของนางศรีประจัน ดังเช่นในเหตุการณ์ที่นางวันทองจะตามนางทองประศรีไปกาญจนบุรี นางทองประศรีก็ใช้ไม้ทุบตี หรือตอนที่นางวันทองไม่ยอมแต่งงานกับขุนช้างและไม่ยอมเข้าพิธีแต่งงาน นางทองประศรีก็ทำพิธีโดยที่ไม่มีนางวันทอง หลังพิธีนางวันทองไม่ยอมเข้าหอกับขุนช้างนางศรีประจันก็ทุบตีและจู่โจมเพื่อให้นางวันทองไปเข้าหอกับขุนช้างจนสำเร็จ เหตุการณ์ในครั้งนี้นางวันทองไม่สามารถช่วยเหลือตนเองได้ทำให้นางตกเป็นภรรยาของขุนช้างโดยไม่เต็มใจ ทำให้ชีวิตของนางเปลี่ยนไปโดยที่นางไม่สามารถเลือกหรือตัดสินใจด้วยตนเอง

นางวันทองมักจะถูกบุคคลอื่นคอยจัดการชีวิตอยู่เสมอเริ่มตั้งแต่นางศรีประจันและนางสายทองมักวางกฎเกณฑ์ต่างๆ ให้นางปฏิบัติโดยที่นางก็ไม่ได้ขัดขืนหรือต่อต้าน ต่อมานางก็ถูกขุนแผนลักพาตัวไป ชีวิตนางก็ขึ้นอยู่กับขุนแผนเรื่อยมาจนกระทั่งขุนแผนถูกจองจำและถูกขุนช้างลักพาไปนางอยู่กับขุนช้างนาน 15 ปี จนกระทั่งพระไวยไปลักพาตัวนางมาอยู่ด้วยสร้างความเจ็บแค้นใจให้กับขุนช้างจึงทูลฟ้องสมเด็จพระพันวษา พระองค์ให้นางเลือกว่าต้องการจะอยู่กับใครแต่นางไม่สามารถตัดสินใจและนั่งนิ่งไม่ตอบคำถามเป็นเหตุให้สมเด็จพระพันวษารู้ว่ามากั้งประหารชีวิตนาง

กล่าวได้ว่าชีวิตของนางวันทองนั้นตกอยู่ใต้การควบคุมหรือถูกจัดการโดยคนอื่นอยู่เสมอโดยที่นางไม่สามารถปฏิเสธได้เลย เป็นเพราะนางวันทองไม่ได้ถูกเลี้ยงดูโดยเปิดโอกาสให้เลือกรูปแบบต่างๆ ในชีวิตด้วยตัวของนางเองทำให้ชีวิตของนางขึ้นอยู่กับความคิดตัดสินใจของผู้อื่นอยู่เสมอ

จากการอบรมเลี้ยงดูในรูปแบบนี้ทำให้นางวันทองมีความบกพร่องของความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการตระหนักรู้ตนเอง ด้านทักษะทางสังคมกล่าวคือนางวันทองไม่มีความมั่นใจในตนเองไม่มีความกล้าในการเผชิญกับปัญหาทั้งยังไม่สามารถตัดสินใจแก้ไขปัญหาได้ด้วยตนเอง

นางวันทองถูกเลี้ยงดูการอบรมเลี้ยงดูแบบรักตามใจ นางวันทองเป็นผู้หญิงที่ใช้ถ้อยคำที่รุนแรงคำทออยู่เสมอพฤติกรรมการใช้ถ้อยคำที่รุนแรงนี้ปรากฏให้เห็นตั้งแต่เด็ก นางใช้วาจาบริภาษขุนช้างด้วยถ้อยคำที่หยาบคาย แม้เหตุการณ์ดังกล่าวจะอยู่ในสายตาของพี่เลี้ยงบ่อยครั้งที่นางมักเรียกร้องสิ่งต่างๆจากผู้อื่นเสมอ เช่น นางวันทองต้องการช่วยขุนช้างที่ถูกโทษจ้องจำจึงไปขอร้องให้พระไวยช่วย โดยนางบอกกับพระไวยว่าแม้ขุนช้างเป็นคนชั่วแต่ก็เป็นสามีของนางหากไม่ช่วยเหลือผู้คนที่เขาได้ ขอให้พระไวยช่วยพลขอสชีวิตขุนช้างอย่าได้ผูกเวรกรรมต่อกันเลย พฤติกรรมของนางวันทองแสดงออกถึงการเอาแต่ใจตนเองโดยไม่สนใจหรือรับรู้ความรู้สึกของพลายงามที่เคยถูกขุนช้างกระทำ นางเพียงต้องการช่วยขุนช้างให้พ้นจากโทษที่ได้รับเท่านั้น พฤติกรรมการเอาแต่ใจตนเองและเรียกร้องสิ่งต่างๆจากผู้อื่นของนางวันทองนั้น เมื่อวิเคราะห์ตามคุณลักษณะของความฉลาดทางอารมณ์ปรากฏว่านางวันทองมีความฉลาดทางอารมณ์ในด้าน การสร้างแรงจูงใจ โดยที่นางมีความมุ่งมั่นที่มีความมุ่งมั่นที่จะช่วยเหลือขุนช้างให้พ้นภัยแม้จะรู้ว่า ขุนช้างเคยทำร้ายและฆ่าพระไวย แต่นางก็ขอร้องให้พระไวยช่วยโดยยกเอาเหตุผลมาอ้างว่าเมื่อตอนที่พระไวยยังเด็กขุนช้างก็ช่วยดูแลและเลี้ยงดูอย่างดีเป็นการพูดหวานล้อมเพื่อให้พระไวยยอมช่วยเหลือขุนช้างตามที่นางต้องการ

นอกจากการเลี้ยงดูที่กล่าวข้างต้นแล้วนางวันทองยังได้รับการอบรมเลี้ยงดูแบบรักสนับสนุน นางได้รับความรักและความเอาใจใส่จากบิดา มารดา ญาติผู้ใหญ่ ให้อะไรที่นางต้องการนางจึงให้ความสำคัญต่อบิดา มารดา ยอมรับการอบรมสั่งสอนต่างๆ จากการอบรมเลี้ยงดูที่นางวันทองได้รับส่งผลให้นางวันทองมีเหตุผลตามหลักจริยธรรม ปรากฏในตอนนี้นางวันทองมีสติรู้ตัวเองไม่หลงไปกับคำพูด ใ้อัโลมของพลายแก้วทั้งยังมีเหตุผลที่ถูกต้องตามจริยธรรม นางพูดเปรียบเทียบความรักให้พลายแก้วได้ฟังทั้งยังบอกให้พลายแก้วมาสู่ขอตามประเพณีไม่ให้ลักลอบเป็นชู้ ความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการควบคุมตนเองนั้น นางวันทองมีความซื่อสัตย์ต่อขุนแผนเมื่อถูกบังคับให้แต่งงานกับขุนช้างนางไม่ยอมเข้าหอ แม้ว่านางจะถูกนางศรีประจันคำทอทุบตีอย่างไรก็ตาม ต่อมาเมื่อนางเป็นเมียของขุนช้างก็มีความซื่อสัตย์ต่อขุนช้างด้วยความจริงใจเป็นห่วงเป็นใยขุนช้างเมื่อขุนแผนมาลักพาตัวไปนางก็ฝากให้นางแก้วกิริยาช่วยดูแลขุนช้าง เป็นต้น การอบรมเลี้ยงดูแบบรักสนับสนุนที่นางวันทองได้รับส่งผลให้นางวันทองมีคุณลักษณะของความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการตระหนักรู้ตนเอง และด้านการควบคุมตนเอง

การอบรมเลี้ยงดูแบบใช้เหตุผล มีเพียงครั้งเดียวเท่านั้นที่นางทองประศรีให้อิสระนางวันทองในการตัดสินใจด้วยตนเองว่าควรจะทำอย่างไรกับเรือนหอและทรัพย์สินที่เหลืออยู่ของขุนแผนและเหตุการณ์ครั้งนี้ นางวันทองตัดสินใจด้วยตนเองว่าจะนำไปถวายวัด ซึ่งการตัดสินใจของนางวันทองในครั้งนี้นางศรีประจันก็เห็นด้วยกับความคิดของนางวันทอง แม้ว่าหลังจากนั้นนางศรีประจันจะไม่ฟังเหตุผลของนางวันทองเลยก็ตามแต่นางก็ยังยกเหตุผลมากล่าวอยู่เสมอถึงที่นางวันทองให้เหตุผลกับนางศรีประจันว่าสามีเพิ่งไปทัพกลับมาและเพิ่งจากไปเพียง 2 วัน จะให้นางมีสามีใหม่ได้อย่างไรการทำเช่นนี้เหมือนกับฆ่านางวันทองให้ตายตั้งเป็น พฤติกรรมดังกล่าวของนางวันทองแสดงให้เห็นว่านางมีความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการควบคุมตนเอง โดยที่นางมีคุณลักษณะคือ มีความซื่อสัตย์ต่อตนเองและผู้อื่นซึ่งในที่นี้ก็คือขุนแผนหรือตอนที่นางถูกตัดสินใจให้ประหารชีวิต ขุนแผนจะไปขอร้องโทษนางวันทองห้ามขุนแผนเพราะหากไปทูลขอขุนแผนอาจจะถูกประหารไปด้วย ขอให้ขุนแผนช่วยทำบุญให้นางจะดีกว่า นางวันทองห้ามขุนแผนเพราะเป็นห่วงกลัวว่าขุนแผนจะต้องโทษประหารเหมือนนาง แสดงให้เห็นว่านางวันทองเข้าใจตนเองและผู้อื่นนางสามารถรับรู้ได้ถึงความรู้สึกของขุนแผนที่ต้องการช่วยนางให้พ้นภัย แม้นางจะกลัวที่ต้องถูกประหารชีวิต แต่นางก็หวังว่าขุนแผนจะต้องโทษประหารเหมือนนางจึงห้ามขุนแผนไว้ พฤติกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านางวันทองมีความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการเอาใจเขามาใส่ใจเรา ใส่ใจความรู้สึกของผู้อื่น

การอบรมเลี้ยงดูแบบรักฟังตนเร็ว จากการศึกษา ไม่พบว่านางวันทองได้รับการอบรมเลี้ยงดูในรูปแบบนี้เลย

วิเคราะห์การอบรมเลี้ยงดูที่ตัวละครในวรรณคดีมรดก เรื่อง พระอภัยมณี

การอบรมเลี้ยงดูที่พระอภัยมณีได้รับ

จากการศึกษาพบว่า พระอภัยมณีได้รับการเลี้ยงดูจากท้าวสุทนต์พระบิดาตามแบบของโอรส ท้าวสุทนต์ต้องการให้โอรสทั้งสองมีวิชาความรู้เพื่อจะได้ปกครองเมืองรัตนาสืบต่อจากพระองค์ ท้าวสุทนต์และนางปทุมเกสรจึงให้พระอภัยมณีกับศรีสุวรรณเสด็จออกจากเมืองเพื่อไปแสวงหาความรู้จากอาจารย์ที่เชี่ยวชาญก่อนที่โอรสทั้งสองจะออกเดินทางพระองค์ได้อบรมสั่งสอนก่อนที่จะออกเดินทาง ดังบทกลอน

จะเดินทางไกลในป่าพนาคอน	จงผันผ่อนตรีกจำคำโบราณ
จะพูดจาสารพัดบำหัดยั้ง	จนลुकนังน้ำท่ากระยาหาร
แม้้นหลับนอนผ่อนพินที่ภัยพาล	อดบันดาลโกรธซึ่งจึงสบาย

(พระอภัยมณี : 2)

เมื่อพระอภัยมณีได้ศึกษาวิชาการเป่าปี่กับพินทรพราหมณ์ที่มีความเชี่ยวชาญในการใช้เพลงปี่เป็นอาวุธ ณ หมู่บ้านจันทคาม นอกจากจะสอนวิชาการเป่าปี่แล้วยังสอนการสงครามโดยใช้เพลงปี่ให้พระอภัยมณีอีกด้วย ดังบทกลอน

สิ้นความรู้ครุประสิทธิ์ไม่ปิดบัง	จึงสอนสั่งอุปเท่ห์เป็นเล่ห์กล
ถ้าแม้ว่าข้าศึกมันโถมจับ	จะรบรับสารพัดให้ขัดสน
เอาปี่เป่าเล่าโลมน้ำใจคน	ด้วยเล่ห์กลโลกาห้ำประการ
คือรูปรศกลืนเสียงเคียงสัมผัส	เกิดกำหนดลุ่มหลงในสงสาร
ให้ใจอ่อนนอนหลับดังวายปราณ	จึงคิดอ่านเอาไชยเหมือนใจจง

(พระอภัยมณี : 3)

นอกจากนี้พระอภัยมณียังได้ฝากตัวเป็นศิษย์ของท่าน โยคีที่เกาะแก้วพิสดารเมื่อครั้งที่พระอภัยมณีหนีนางผีเสื้อสมุทรมาที่เกาะและได้บวชเรียนธรรมะอยู่กับพระโยคี ดังบทกลอน

พระทรงธรรมกรุณาให้คารอง	ทั้งสองครองครบสิ้นด้วยยินดี
ผูกฆราวาสณ์โพกกระหวัด	ประจำขัดสวมมือเหมือนถาญี
มานั่งเรียงเคียงกันอัญชลี	พระโยคีขัดสมาธิบนอาสน์รัตน์
แล้วอวยไชยให้ศีลห้าสทาผล	ตั้งแต่ต้นปาณาไม่ฆ่าสัตว์
ครั้นจบศีลสิกขาสารพัด	หมั่นนมัสการเพลิงตะเกิงทอง ฯ

(พระอภัยมณี : 171-172)

ที่เกาะแก้วพิสดารนอกจากท่าน โยคีแล้วพระอภัยมณียังมีครูอีกคนคือพินทรพราหมณ์ผู้ที่สอนวิชาดนตรี

นอกจากนี้พี่เลี้ยงและแม่นมก็มีบทบาทในการเลี้ยงดูพระอภัยมณีตามธรรมเนียมของโอรสกษัตริย์ ดังตอนที่พระอภัยมณีจะเดินทางไปเรียนวิชานั้นพระอภัยมณีได้กล่าวถึงพี่เลี้ยงและนางนมจึงกล่าวได้ว่าพระอภัยมณีได้รับการอบรมเลี้ยงดูจากพี่เลี้ยงและแม่นม ดังบทกลอน

พระเชษฐาอาศัยถึงไอศวรรย์	กับกำนัลน้อยน้อยนางสนม
น้องกะเนิงถึงพี่เลี้ยงแลนางนม	กับบรมปิตุเรศพระมารดา ฯ

(พระอภัยมณี : 3)

การอบรมเลี้ยงดูแบบตามใจนั้นพระอภัยมณีมักจะแสดงอารมณ์ที่อ่อนไหวง่าย ขาดความมั่นคงทางอารมณ์ ขาดความรับผิดชอบและพึ่งตนเองได้น้อย บ่อยครั้งที่พระอภัยมณียึดตัวเอง

เป็นหลักรุ่นแต่จะให้คนรอบข้างตอบสนองความต้องการ ของตัวเองฝ่ายเดียว ไม่สนใจความรู้สึก หรือความคิดความต้องการของคนอื่นๆเลย พระอภัยมณีมักแสดงพฤติกรรมเอาแต่ใจตนเองอยู่เสมอเป็นเพราะว่าพระอภัยมณีถูกอบรมเลี้ยงดูแบบตามใจ พระอภัยมณีถูกเลี้ยงดูโดยบิดา มารดา พี่เลี้ยง แม่นม โดยทั่วไปพระโอรสมักจะถูกตามใจอยู่เสมอ เมื่อปรารถนาสิ่งใดมักจะได้ตามที่ปรารถนาอยู่เสมอ พี่เลี้ยงหรือแม่นมจะไม่ขัดใจ ทำให้พระอภัยมณีมักจะแสดงความเอาแต่ใจตนเอง ด้วยการเรียกร้องสิ่งต่างๆ จากผู้อื่นอยู่เสมอโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับผู้หญิง หากพระองค์หลงรักหรือปรารถนาหญิงใดก็จะทำทุกวิธีเพื่อจะได้หญิงนั้นมาเป็นชายาไม่ว่าจะเป็นนางเงือก นางสุวรรณมาลี หรือนางละเวงวันพา ดังที่พระอภัยมณีต้องการนางเงือกพระอภัยมณีก็ใช้วาจาอันอ่อนหวานจนได้นางเงือกเป็นชายา และพระอภัยมณีต้องการนางสุวรรณมาลีมาเป็นชายาของตนแม้จะทราบว่านางสุวรรณมาลีเป็นคู่หมั้นของอุศเรน พระองค์ก็ตั้งพระทัยว่าจะต้องแย่งนางมาเป็นของพระองค์ให้ได้ พระองค์จึงพยายามเกี้ยวนางสุวรรณมาลีโดยใช้สินสมุทรเป็นสื่อกลาง เพราะนางสุวรรณมาลีคอยหลบหน้าพระองค์อยู่เสมอ พระอภัยมณีต้องการอภิเษกกับนางสุวรรณมาลีแต่ไม่รู้ที่จะทำอย่างไรเพราะนางไม่ยอมใจอ่อน จึงคิดที่จะพาไปเมืองรัตนาเพื่อจัดพิธีอภิเษกและนางสุวรรณมาลีไม่มีทางปฏิเสธได้ แม้อยู่ในระหว่างการทำศึกสงครามพระอภัยมณีหลงเสน่ห์ นางละเวงวันพาและอยากพบนางอีกพระองค์แสดงความต้องการของตนเองด้วยการขอออกไปสู้กับนางละเวงวันพาด้วยการเกี้ยวพาราสี และห้ามไม่ให้ใครทำร้ายพวกลังกาแสดงออกถึงการเอาแต่ใจตนเองโดยไม่คิดถึงผลที่จะตามมา พระอภัยมณีแสดงพฤติกรรมที่เอาแต่ใจตนเองอีกหลายครั้งทุกครั้งล้วนเกี่ยวข้องกับผู้หญิงพฤติกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าพระอภัยมณีเอาแต่ใจตนเองและจะทำทุกทางเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ตนต้องการ

ในด้านการควบคุมตนเองพระอภัยมณีมักแสดงอารมณ์ที่อ่อนไหวไม่มีความมั่นคงทางอารมณ์ ดังตอนที่พระองค์รู้ว่าถูกขับออกจากเมืองก็ร้องไห้คร่ำครวญ จนศรีสุวรรณออกปากว่าพระอภัยมณีขี้ขลาด และในเหตุการณ์ที่พระอภัยมณีถูกนางผีเสื้อสมุทรลักพาตัวมาอยู่ในถ้ำเมื่อพระองค์ฟื้นขึ้นมาไม่เห็นศรีสุวรรณพระองค์ก็ร้องไห้คร่ำครวญถึงศรีสุวรรณอย่างไม่สามารถควบคุมอารมณ์ได้ ต่อมาเมื่อสินสมุทรถามความหลังของพระอภัยมณีกับนางผีเสื้อสมุทรพระอภัยมณีก็ร้องไห้ทันที ในเรื่องความรักพระองค์ก็อ่อนไหวดังที่พระอภัยมณีเพื่อถึงนางสุวรรณมาลีเพราะนางไม่ตอบไม่ตรีที่พระองค์มอบให้ พระอภัยก็ไม่ทราบว่านางขัดเคืองพระองค์ด้วยเรื่องอะไร พระองค์คิดว่าหากนางตัดขาดจากพระองค์จริงๆ พระองค์คงจะต้องตายเป็นแน่ คิดดังนั้นก็ร้องไห้คร่ำครวญถึงนางสุวรรณมาลี กล่าวได้ว่า พระอภัยมณีเป็นพระเอกที่มีจิตใจอ่อนไหวเมื่อพบสถานการณ์ที่กระทบจิตใจจะแสดงออกด้วยการร้องไห้ คร่ำครวญด้วยความหมดหวังจนหมดสติทุกครั้งไปและมักจะคร่ำครวญถึงคนรักที่พลัดพรากและความทุกข์ยากที่ได้รับอยู่เสมอ

พระอภัยมณีมักจะแสดงออกให้เห็นว่าพระองค์ขาดความกล้าในการเผชิญกับปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้น ไม่ว่าจะเป็นปัญหาที่เล็กน้อยก็ตาม พระองค์ไม่มีความสามารถฟันฝ่าอุปสรรคต่างๆ ได้ด้วยตนเอง แม้แต่ศรีสุวรรณก็ออกปากว่าเป็นชายชาติช้างงาไม่กล้าหาญ พระอภัยมณีแสดงพฤติกรรมให้เห็นว่าไม่กล้าเผชิญกับปัญหาในหลายเหตุการณ์ เช่น เมื่อพระอภัยมณีถูกขับออกจากเมืองก็คร่ำครวญว่าหากขาดที่พึ่งพาเช่นนี้คงต้องสิ้นพระชนม์อย่างแน่นอน หรือในตอนทีหนึ่งนางผีเสื้อสมุทรและทราบว่ นางตามมาทันพระองค์ก็ตรัสด้วยความท้อแท้กับพวกเงือกว่าให้หนีเอาตัวรอดไปให้ปล่อยพระองค์ไว้พระองค์คงต้องสิ้นพระชนม์ในคราวนี้ หรือตอนที่พระอภัยมณีหลงนางละเวงวิธพาและทราบว่ นางสุวรรณมาลีตามมาและมีสารมาถึงพระองค์เมื่อทราบดังนั้นพระอภัยมณีก็ไม่กล้าออกไปพบ บ่ายเบี่ยงให้ศรีสุวรรณออกไปแทน พระองค์หลีกเลี่ยงการเผชิญหน้าด้วยการเกลี้ยปดเป็นต้น

นอกจากพฤติกรรมข้างต้นแล้วพระอภัยมณียังขาดความรับผิดชอบดังปรากฏเมื่อพระอภัยมณีเกลี้ยกล่อมนางผีเสื้อสมุทรให้ปล่อยพระองค์ไป พระอภัยมณีได้ฟังนางยักษ์ตัดพ้อก็เกิดความสงสารและเห็นใจ จึงกล่าวกับนางว่าแม่ผีเสื้อว่ ตนอยู่แต่ในถ้ำที่คิดถึงชนกชนนีที่จากกันมานาน ที่คิดหนีมาเพราะจะไปเยี่ยมท่านทั้งสองเพราะไม่รู้เป็นตายร้ายดีอย่างไร ให้นางผีเสื้อดโทษให้ตนด้วยให้นางกลับไปอยู่ที่ถ้ำหมั่นบำเพ็ญภาวนาชาติหน้าจึงค่อยพบกัน ต่อมาพระอภัยมณียอยากจะพา นางละเวงวิธพาไปด้วยแต่ก็เกรงใจนางสุวรรณมาลีจึงกล่าวด้วยเหตุผลที่พระองค์ต้องจากเมืองลังกาและเหตุที่นางละเวงวิธพาไม่สามารถไปด้วยได้แสดงให้เห็นว่าพระอภัยมณีขาดความรับผิดชอบต่อนางละเวงและลูก

พฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นของพระอภัยมณีเป็นผลมาจากการอบรมเลี้ยงดูในรูปแบบตามใจนั่นเอง ทำให้พระอภัยมณีเอาแต่ใจตนเอง เรียกร้องสิ่งต่างๆ จากผู้อื่นขาดความรับผิดชอบในการกระทำของตนเองทั้งยัง ไม่มีความกล้าหาญในการเผชิญหน้ากับปัญหาและไม่สามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองได้มักมีอารมณ์อ่อนไหวต่อสถานการณ์ที่พบเจอไม่ว่าจะเป็นด้านดีหรือร้าย

การอบรมเลี้ยงดูแบบใช้เหตุผล พบว่ พระอภัยมณี แสดงพฤติกรรมตามตัวบ่งชี้คือ พระอภัยมณีใช้เหตุผลในการตัดสินใจ มีความเป็นผู้นำมีความกล้าหาญ มีทักษะทางสังคม ดังตอนที่พระอภัยมณีสติและใช้เหตุผลในการวางแผนสู้ข้าศึกเพื่อให้ฝ่ายตนเองชนะ โดยใช้กลศึกคือฆ่าเหล่าแม่ทัพตายให้หมดพวกไพร่พลก็จะแพ้ไปเอง พระอภัยมณียกเหตุผลที่พระองค์ต้องการให้นางสุวรรณมาลีอยู่รักษาเมืองและช่วยดูแลพระบิดาทั้งสองเพราะโตเป็นสาวปล่อยไว้ใกล้กับห้ำหั่นยกตัวว่าจะเกิดเรื่องให้ได้ขายหน้า ต่อมาพระอภัยมณีใช้เหตุผลในการตัดสินใจว่าจะโดยสารเรือไปในฐานะโยคีจะเหมาะสมกว่าฐานะฆราวาส หรือตอนที่พระอภัยมณีกิดไถ่ครองอย่างใช้เหตุผลว่ หากยกทัพไปต่อสู้กับโอรสและนัคคาก็จะไม่สมควร ควรจะมีสารไปเตือนก่อน พฤติกรรมดังกล่าว

ของพระอภัยมณีแสดงออกถึงความฉลาดทางอารมณ์ในการตระหนักรู้ตนเอง พระอภัยมณีใช้เหตุผลในการตัดสินใจ นอกจากนี้พระอภัยมณียังเข้าใจและเห็นใจผู้อื่น ปรากฏเมื่อพระอภัยมณีรู้ว่าอุศเรนเป็นคู่หมั้นกับนางสุวรรณมาลีก็เกิดความสงสารเห็นใจ คิดได้ว่าตนไม่ควรชิงเอนางมาเป็นคู่ครองและคิดว่าอุศเรนคงจะทุกข์ใจมาก แสดงว่า พระอภัยมณีมีความฉลาดทางอารมณ์ในการเอาใจเขามาใส่ใจเรา พระอภัยมณีเข้าใจตนเองและผู้อื่นจากกล่าวได้ว่าพฤติกรรมที่พระอภัยมณีได้แสดงออกมาล้วนเป็นคุณลักษณะของผู้ที่ถูกอบรมเลี้ยงดูแบบใช้เหตุผล โดยมีความเป็นผู้นำสามารถพิจารณาการกระทำต่างๆ ด้วยความรอบคอบถี่ถ้วน ไร้อคติ คำนึงถึงเหตุและปัจจัยแวดล้อมทั้งหมด โดยไม่เบียดเบียนหรือสร้างความเดือดร้อนให้กับผู้อื่นพฤติกรรมดังกล่าวเป็นผลมาจากการอบรมเลี้ยงดูแบบใช้เหตุผล ที่ส่งผลให้พระอภัยมณีมีความฉลาดทางอารมณ์ในการตระหนักรู้ตนเอง ด้านการควบคุมตนเองและด้านการเอาใจเขามาใส่ใจเรา

การอบรมเลี้ยงดูแบบพึ่งตนเร็ว เป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่พระอภัยมณีได้รับการอบรมเลี้ยงดู พฤติกรรมที่ปรากฏคือพระอภัยมณีมีความมั่นใจในเพลงปี่ของตนเองมาก กล่าวกับพระบิดาและเหล่าพราหมณ์ด้วยภูมิใจในวิชาที่ตนเรียน พระองค์ใช้เพลงปี่สังหารนางผีเสื้อสมุทรแม้แต่ในการศึกสงครามพระอภัยมณีก็ใช้วิชาเพลงปี่หยุดหรือห้ามสงครามได้ ทั้งยังใช้เรียกให้คนมาหาตนอีกด้วย และยังใช้เพลงปี่เกี่ยวนางละเวงวัลผด้อย ดังตัวอย่าง ดังตอนที่ตอบพระบิดาด้วยความมั่นใจว่าตนนั้นเรียนวิชาเป่าปี่นั้นมีประโยชน์ ต่อมาก็บอกข้อดีของคนตรีทั้งยังเป่าปี่ให้เหล่าพราหมณ์ฟังอีกด้วย พระอภัยมณีเป่าปี่เรียกเรียกสินสมุทรมาหาพระองค์ด้วยความมั่นใจว่าเมื่อสินสมุทรได้ยินเสียงเพลงปี่ของพระองค์แล้วจะต้องมาหาพระองค์เป็นแน่ และเมื่อพระอภัยมณีตกอยู่ในวงล้อมของเหล่ากองทัพลังกา ก็ตกใจแต่ก็มั่นใจในเสียงปี่ของพระองค์ว่าจะสามารถทำให้ไม่ถูกจับกุม เมื่อพระองค์เป่าปี่เพื่อห้ามทัพกองทัพทั้งสองก็ต่างหลบไหล พฤติกรรมของพระอภัยมณีแสดงออกถึงความฉลาดทางอารมณ์ในการตระหนักรู้ตนเองกล่าวคือพระอภัยมณีมีความมั่นใจในความสามารถของตนเอง อาจกล่าวได้ว่าเพราะพระอภัยมณีถูกอบรมเลี้ยงดูแบบพึ่งตนเร็ว ดังนั้นจึงส่งผลให้พระอภัยมณีมีความฉลาดทางอารมณ์ในการตระหนักรู้ตนเอง

การอบรมเลี้ยงดูแบบรักสนับสนุนพบว่าพระอภัยมณี แสดงพฤติกรรมตามตัวบ่งชี้ คือพระอภัยมณีมีความซื่อสัตย์ ด้านมีความซื่อสัตย์ และความกตัญญูพระอภัยมณีมีความซื่อสัตย์ โดยรักษาคำพูดที่ให้ไว้กับอุศเรนก่อนที่จะรบกับสินสมุทรและพระองค์ก็ได้ทำตามที่ได้กล่าวไว้ในเมื่อพระองค์ไม่สามารถห้ามไม่ให้รบกันได้จึงบอกสินสมุทรไม่ให้ฆ่าอุศเรนเพราะถือว่าอุศเรนเป็นผู้มีพระคุณของตนเองนอกจากนี้พระอภัยมณีให้รางวัลนางวาลีที่ช่วยให้ชนะศึกด้วยการแต่งตั้งให้นางเป็นพระสนม แสดงออกถึงความซื่อสัตย์ที่ทรงเคยรับปากกับนางไว้ว่าจะให้นางเป็นพระสนม พฤติกรรมดังกล่าวของพระอภัยมณีแสดงออกถึงความฉลาดทางอารมณ์ในการควบคุมตนเอง

กล่าวคือ พระอภัยมณีมีความซื่อสัตย์ต่อตนเอง ในด้านการ มีเหตุผลตามหลักจริยธรรมของพระอภัยมณี เช่นเมื่อพระอภัยมณีไม่เป่าปี่ฆ่าพวกยักษ์ฟันเลี่ยมด้วยมีจิตสงสาร แสดงให้เห็นพระอภัยมณีว่ามีจริยธรรมในใจหรือตอนที่พระอภัยมณีอยากที่จะอยู่ใกล้พระดาบสสินี แต่เห็นว่าหากพระองค์ยังอยู่นานกว่านี้ก็จะเป็นที่ครหานินทา พระดาบสสินีจะเสียดายได้พระองค์จึงลากลับ พฤติกรรมดังกล่าวของพระอภัยมณีแสดงออกถึงความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการตระหนักรู้ตนเอง อาจกล่าวได้ว่าเพราะพระอภัยมณีถูกอบรมเลี้ยงดูแบบพึงรักสนับสนุน ดังนั้น จึงส่งผลให้พระอภัยมณีมีความฉลาดทางอารมณ์ในด้านด้านการตระหนักรู้ตนเอง

จากการอบรมเลี้ยงดูดังกล่าวข้างต้นทำให้มองเห็นลักษณะของการอบรมเลี้ยงดูที่มีผลต่อความฉลาดทางอารมณ์เมื่อวิเคราะห์จากพฤติกรรมตามลำดับการแสดงพฤติกรรมที่เด่นชัด ดังนี้ มีอารมณ์อ่อนไหวง่าย ขาดความมั่นคงทางอารมณ์ ขาดความรับผิดชอบและไม่สามารถพึ่งตนเองได้ และรู้จักแต่การรับไม่รู้จักการให้

การอบรมเลี้ยงดูแบบควบคุมจากการศึกษาปรากฏว่าพระอภัยมณี ไม่เคยแสดงพฤติกรรมใดที่ชี้ให้เห็นว่าได้รับการเลี้ยงดูแบบควบคุม

การอบรมเลี้ยงดูที่นางสุวรรณมาลีได้รับ

นางสุวรรณมาลีได้รับการเลี้ยงดูจากบิดา ท้าวเจ้าบุรินทร์สีลราชด้วยความรักและเอาใจใส่ ดังที่พระองค์ทราบว่านางสุวรรณมาลีไม่สบายและมีความต้องการไปเที่ยวทะเล ด้วยความรักจึงพานางสุวรรณมาลีท่องเที่ยวทะเล ดังบทกลอน

* กรุงกษัตริย์ตรัสสั่งพี่เลี้ยงว่า	จะพาไปให้ชมสมประสงค์
เองกลับไปเล่าโลมนางโฉมยง	ให้แต่องค์ทรงน้ำให้สำราญ
แล้วติดตามยังบัลลังก์โถง	ท้องพระโรงรจนามุกดาหาร
แสนเสนาข้าบาทราชการ	ก็หมอบกราบกราบกับบังคมคลัส
จอมกษัตริย์ตรัสแจ้งแถลงเล่า	ให้โหรเต่าทักทายทำนายฝัน
อันนิมิตต์ชีดาวิลาวรรณ	จะโชคศัลย์หรือจะสุขสนุกสบายฯ

(พระอภัยมณี : 161)

นอกจากนี้นางมณฑาผู้เป็นมารดา ก็ให้การอบรมเลี้ยงดูนางสุวรรณมาลีมาตั้งแต่เกิด ตามแบบพระธิดาของกษัตริย์ นางมณฑาให้คำสอนคำแนะนำ หรือเตือนสตินางสุวรรณมาลีดังปรากฏในตอน ที่ นางมณฑาทราบว่านางสุวรรณมาลีจะบวชก็กล่าวว่า ธรรมดาชาติเชื้อกษัตริย์ย่อมคิดที่จะบำรุงบ้านเมือง เดียวนี้ชาวลังกาก็เป็นข้าศึก ช่างไม่คิดหาทางป้องกัน แล้วยังจะบวชอีก

* นางกษัตริย์อัลดอันให้ค้นจิตต์ สุดจะคิดขัดคำจึงรู้ว่า
 วิไลวงศ์พงศ์กษัตริย์ขัตติยา ย่อมตรึกตราจะบำรุงซึ่งกรุงไกร
 เดียวนี้เล่าชาวลังกาเป็นข้าศึก ช่างไม่ตรึกตรองหาที่อาศัย
 จะบวชเรียนเพียรฝึกคตอาลัย ข้าเบื่อใจไม่รู้ที่จะเจรจา
 อันลูกเต่าเผ่าพงศ์เราปลงจิตต์ ให้เป็นสิทธิ์พระอภัยงไปหา

(พระอภัยมณี : 359)

ต่อมาเมื่อนางสุวรรณมาลีไม่ยอมสีกและทราบว่พระอภัยมณีเตรียมจัดงานจะอภิเษก
 นางมณฑาทีก้ไปพูดเตือนสติและตัดพ้อนางสุวรรณมาลี จนนางต้องสีกออกมา ดังบทกลอน

..... นั้นมิใช่หรือเราคิดไม่ผิดนัก
 นางวาสิมิใช่ชั่วเขาตัวโปรด จะเป็น โสคสูงเสริมเกลศักดิ์
 ผู้ใดเดิมเห็นอีกทำศึกคัก จะต้องหักทบทับอัปมาน
 เหมือนครั้งนี้วิวาห์ถ้ามสีก เมืองผลึกก็จะهلكต้องแตกฉาน
 สงสารเหล่าเผ่าพงศ์พวงวศ์วาร เคยสำราญราษฎรจะร้อนนั้ก
 อนึ่งเล่าชาวลังกาที่มาขอ ยังเป็นข้อชิงช่วงทำหน่วงหนั้ก
 ญวขุนเคื่องเรื่องฝรั่งว่ายังรัก กิ่งามพัคตรแล้วสืพากันหน้าพัง
 ผู้ใดนอมกลุ่มเกลี้ยงเกลี้ยงลำบาก หมายจะฝากศพลูกช่วยปลุกฝัง
 ครั้นใหญ่กล่าวไว้ไกร้ไม่ฟัง

(พระอภัยมณี : 359)

นอกจากนี้นางสุวรรณมาลีได้รับการเลี้ยงดูจากพี่เลี้ยง ดังเช่นธิดาของกษัตริย์ ปราภฏ
 ดังตอนที่นางสุวรรณมาลีฝันว่าเดินทางท่องเที่ยวเล สี่พี่เลี้ยงจึงไปพูดให้กษัตริย์เมืองผลึกทราบ
 ดังบทกลอน

* ฝ่ายพี่เลี้ยงเคียงพลอบประโลมถาม นางเล่าความจริงแข่งแถลงไข
 สี่พี่เลี้ยงสงสารรำคาญใจ ไปพูดไทปิตุราชมามูรงค์ ฯ

(พระอภัยมณี : 161)

จากการศึกษาเสภาเรื่องพระอภัยมณี ฉบับหอสมุดแห่งชาติ ไม่พบว่า นางสุวรรณมาลี
 ได้รับการอบรมเลี้ยงดูจากบุคคลอื่นอีกเลย

จากการอบรมเลี้ยงดูดังกล่าวข้างต้นทำให้มองเห็นลักษณะของการอบรมเลี้ยงดูที่มีผล
 ต่อความฉลาดทางอารมณ์เมื่อวิเคราะห์จากพฤติกรรมตามลำดับการแสดงพฤติกรรมที่เด่นชัด ดังนี้

การอบรมเลี้ยงดูแบบใช้เหตุผล นางสาวธรรมาลีมีความเชื่อมั่นในตนเองมีความเป็นผู้นำ มีความกล้าหาญและความเด็ดขาด มีความอดทนต่อปัญหาและอุปสรรค มีความรอบคอบรู้จักใช้ดุลยพินิจที่จะพิจารณาสิ่งต่างๆ โดยใช้เหตุผลในการตัดสินใจดังตอนที่ สนิทสมุทรจะต่อสู้กับโจรสuhr่ง นางสาวธรรมาลีเตือนสนิทสมุทรให้คิดให้ดีเพราะพวกโจรมีมากหากสู้ไปจะเสียเปรียบเราควรไปจากที่นี่เสีย ต่อมาสนิทสมุทรขอให้นางรับเป็นลูกนางธรรมาลิกล่าวว่าตนไม่ขัดข้องหากให้รับว่าพระอภัยมณีเป็นสามีภาน้ำพระอภัยมณีไม่รับตนคงต้องอับอาย ในด้านมีความเป็นผู้นำปรากฏให้เห็นเมื่อนางธรรมาลีสืบกับกรุงลังกา แม้ว่าถูกเกาทัณฑ์ก็ฝากสุตสาครและน้องทั้งสองให้ช่วยกันป้องกันเมืองเมื่อนางไปใส่ยาแล้วจะกลับมาสู้ใหม่ หรือในตอนนี้นางธรรมาลีบัญชาการให้เหล่าขุนนางป้องกันป้อมปราการของเมืองให้เข้มงวดป้องกันข้าศึกบุกเข้ามา นอกจากนี้นางธรรมาลีสามารถควบคุมอารมณ์ของตนเองได้เมื่อนางธรรมาลีได้ฟังสารที่เมืองลังกาส่งมาให้ก็แค้นเคืองพระทัยนักพยายามกลั่นน้ำตาไม่ให้ไหลและคิดส่งสารไปบอก นางเกษราและสุตสาครให้มาช่วย หรือตอนที่โจรสuhr่งพุดจาหยาบคาย นางธรรมาลีย้ควบคุมอารมณ์และพุดจากับโจรสuhr่งอย่างมีสติ ด้านเข้าใจตนเองและผู้อื่นนางธรรมาลีมีความเห็นอกเห็นใจผู้อื่นอยู่เสมอเช่นตอนที่สนิทสมุทรแบกนาง 7 วัน 7 คืนนางส่งสารก็บอกให้สนิทสมุทรปล่อยนางแล้วรีบไปตามพระอภัยมณี เห็นใจนางละเวงวันพาที่จะต้องพลัดพรากจากพระอภัยมณีทั้งนางยังตั้งครรภ์ จึงชวนนางไปอยู่เมืองด้วยจะช่วยเหลือและนางและถูกเหมือนเป็นลูกของตัวเอง

พฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นของนางธรรมาลีนั้นแสดงออกถึงความฉลาดทางอารมณ์ในการตระหนักรู้ตนเอง ด้านการควบคุมตนเอง และด้านทักษะทางสังคม อาจกล่าวได้ว่าเพราะนางธรรมาลีถูกอบรมเลี้ยงดูแบบใช้เหตุผล จึงทำให้นางธรรมาลีปรากฏพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความรอบคอบรู้จักใช้ดุลยพินิจที่จะพิจารณาสิ่งต่างๆ หรือเหตุต่างๆ ได้อย่างถูกต้องมีความสามารถที่จะจัดการกับอารมณ์ที่เกิดขึ้นได้อย่างเหมาะสมดังนั้นจึงส่งผลให้นางธรรมาลีมีความฉลาดทางอารมณ์ในด้านต่างๆ ข้างต้น

การอบรมเลี้ยงดูแบบพึ่งตนเร็วเป็นอีกรูปแบบที่นางธรรมาลีได้รับ ทำให้นางมีความเชื่อมั่นในความสามารถของตนเอง มีความเชื่อในตนเองว่าสามารถที่จะทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้สำเร็จ ตามที่ตนได้ตั้งใจไว้ แม้จะมีอุปสรรคก็ไม่ย่อท้อสามารถกระทำสิ่งนั้นให้บรรลุเป้าหมายที่วางไว้ได้ ทั้งยังมีความกล้าหาญในการทำศึก มีความกล้าต่อสู้กับอุปสรรคต่างๆ โดยไม่ย่อท้อ ยินดีที่จะเผชิญกับความยากลำบากและอันตรายโดยไม่มี ความหวาดกลัว ทั้งยังรู้จักอดทนอดกลั้น ปรากฏในตอนนี้นางธรรมาลีเห็นด้วยกับการวางแผนทำศึกของนางวาลี จึงเสนอว่าหม่อมฉันจะขอเป็นทัพซ้่า ช่วยเผารือของข้าศึกเพคะ แสดงให้เห็นว่านางเห็นถึงคุณค่าของตนเองว่าเป็นประโยชน์สามารถช่วยทำศึกได้ ต่อมาเมื่อนางรู้ว่าสนิทสมุทรต้องไปรบเพียงลำพัง แม้แต่พระอภัยมณีก็ไม่ช่วย

นางสุวรรณมาลีก็เสนอจะไปช่วยด้วยความกล้าหาญแม้ตนเป็นหญิงก็ไม่กลัว และเมื่อพระอภัยมณีมัวแต่หลงรูปนางละเวงไม่สนใจการศึกษานางสุวรรณมาลีจึงเรียนเหล่าเสนามาสั่งว่าการสงครามครั้งนี้หนักนัก ดังนั้นให้เร่งจัดหาทหารเข้าประจำป้อมปราการให้เข้มงวดกวดขัน หากข้าศึกบุกมาด้านใดก็ไปช่วยป้องกันอย่าให้ข้าศึกเข้ามาได้เป็นอันขาด พฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นของนางสุวรรณมาลีแสดงออกถึงความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการตระหนักรู้ตนเองโดยปรากฏว่ามีความมั่นใจในตนเอง ในด้านทักษะทางสังคมของนางสุวรรณมาลีนั้นปรากฏว่ามีความเป็นผู้นำ มีความกล้าหาญ ดังที่วางแผนและออกไปทำศึกแม้ตนจะเป็นผู้หญิงก็ไม่หวั่นเกรงอันตรายใดๆ จึงอาจกล่าวได้ว่าเพราะนางสุวรรณมาลีถูกอบรมเลี้ยงดูแบบพึ่งตนเร็ว จึงทำให้นางสุวรรณมาลีปรากฏพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นถึงความเชื่อในตนเองว่าสามารถที่จะทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้สำเร็จตามที่ตนได้ตั้งใจไว้มีความกล้า ไม่หวาดกลัวอันตรายกล้าเผชิญหน้าโดยไม่คิดหลีกเลี่ยง จากคุณลักษณะดังกล่าว จึงส่งผลให้นางสุวรรณมาลีมีความฉลาดทางอารมณ์ในด้านต่างๆ ข้างต้น

การอบรมเลี้ยงดูแบบรักสนับสนุนเป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่นางสุวรรณมาลีได้รับการอบรมเลี้ยงดูในรูปแบบนี้ทำให้นางมีความกล้าในการเผชิญกับปัญหาด้วยกล้าหาญอดทน และยังมี ความซื่อสัตย์ต่อพระอภัยมณีเป็นอย่างมาก ความกล้าหาญของนางปรากฏเมื่อพระอภัยมณีมัวหลงรูปนางละเวงวิธพา นางสุวรรณมาลีจึงเป็นผู้นำทัพออกทำศึก แต่งกายเป็นชายพร้อมสาวใช้ห้าร้อยคนเดินตรวจรอบกำแพงเห็นชาวเมืองถูกแทงตาย เห็นว่าข้าศึกมีมากควรออกไปสู้รบ ด้วยการจัดกำลังทหารดาบ พลทวนห้าพัน ช้างกล้าน้ำมนต์ห้าร้อย เมื่อพร้อมก็เปิดประตูเมืองไปต่อสู้ จนข้าศึกแตกพ่าย นอกจากนี้นางสุวรรณมาลีความกตัญญูรู้คุณที่ดินสมุทรรได้ช่วยเหลือนางไว้นางสุวรรณมาลิกล่าวชมดินสมุทรรที่สามารถเอาชนะโจรสลพรรังได้ ว่ามีเสียงแรงที่มีฤทธิ์ตั้งแต่ยังเด็กแม่ได้ฟัง คงเป็นเพราะแม่ได้ทำบุญไว้จึงได้พบกัน พฤติกรรมดังกล่าวข้างต้นแสดงออกถึงความฉลาดทางอารมณ์ในด้านทักษะทางสังคม โดยมีความกล้าหาญและมีความเป็นผู้นำ นอกจากนี้ยังปรากฏความฉลาดทางอารมณ์ในด้านการสร้างแรงจูงใจด้วยการกล่าวชื่นชมดินสมุทรรด้วยความจริงใจ จากคุณลักษณะดังกล่าว จึงส่งผลให้นางสุวรรณมาลี มีความฉลาดทางอารมณ์ในด้านต่างๆ ข้างต้น ซึ่งเป็นผลมาจากการเลี้ยงดูแบบรักสนับสนุน

จากการศึกษาปรากฏว่านางสุวรรณมาลีไม่เคยแสดงพฤติกรรมใดที่ชี้ให้เห็นว่าได้รับการอบรมเลี้ยงดูแบบตามใจ และการอบรมเลี้ยงดูแบบควบคุม